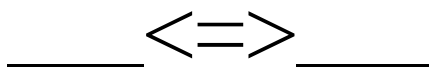

НОВІТНІ ЗМІНИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Коллективна монографія

Харків
СГ НТМ «Новий курс»
2024

УДК 001:1
Н73

Новітні зміни сучасного суспільства: кол. моногр. – Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2024. – 116 с.

ISBN 978-617-7886-40-1

DOI: 10.61718/mon

Рецензенти

Штулер Ірина Юріївна, доктор економічних наук, професор,
перший проректор ВНЗ «Національна академія управління»

Погоріла Світлана Григорівна, кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри славістичної філології, педагогіки і методики викладання
Білоцерківського національного аграрного університету

Гетьман Ірина Анатоліївна, кандидат технічних наук, доцент,
доцент кафедри комп'ютерних інформаційних технологій
Донбаської державної машинобудівної академії

Харченко Артем Вікторович, кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри мистецької освіти та гуманітарних дисциплін
Харківського національного університету мистецтв імені І. П. Котляревського

Рекомендовано до друку редакційною колегією
Соціально-гуманітарної науково-творчої майстерні «Новий курс»
(протокол № 17-мн від 28.05.2024)

Видавець СГ НТМ «Новий курс» – діяльність у науковій, видавничій,
освітній, творчій, інформаційній сфері з 1989 року.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції:
ДК № 8013 від 22.11.2023. Зареєстровано у Global Register of Publishers.
Ідентифікатор видавця 7886. www.newroute.org.ua/cnt

Колективна монографія присвячена актуальним питанням розвитку сучасного суспільства. Досліджуються проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм. Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями розвитку сучасної науки та практики.

ISBN 978-617-7886-40-1

DOI: 10/61718/mon

Опубліковано на основі ліцензії Creative Commons Attribution License.

© СГ НТМ «Новий курс», 2024

© Автори, 2024

Зміст

	Стор.
Передмова	4
Розділ перший.	
Освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво.	5
1.1. Особливості розвитку іншомовної граматичної компетентності студентів-вчителів англійської мови	5
1.2. Сприйняття кольору в архітектурі: взаємодія емоції та символу	17
1.3. Філософія освіти як щоденна практика	19
1.4. General and special research methods in agronomy	33
Розділ другий.	
Релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я.	37
2.1. ТікТок як інструмент пропаганди в умовах українсько-російської війни	37
2.2. Особливості формування душпастирської опіки в сучасних умовах	41
2.3. Механізм творення Голодомору 1932-1933 рр. на Золотоніщині	44
Розділ третій.	
Економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії.	55
3.1. Фінансові ресурси підприємства та їх ефективне використання	55
3.2. Арттерапевтична підтримка ментального здоров'я людини в умовах загрозованої невизначеності	68
3.3. Нарис з історії розвитку економічної науки в Харкові	80
3.4. Особливості переживання почуття заздрості жінками з різними соціально-демографічними показниками	83
3.5. Профілактика девіантної поведінки серед неповнолітніх	88
Розділ четвертий.	
Публічне управління, адміністрування, право, цивільна та національна безпека, кібербезпека.	100
4.1. Тенденції розвитку судового законодавства європейських країн та їхній вплив на судову реформу в Україні	100
4.2. Потреба та оцінка працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах	103
Розділ п'ятий.	
Облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм.	110
5.1. Місто як простір пам'яті: контекст пограниччя	110
Післямова	114

Передмова

Колективна монографія присвячена актуальним питанням розвитку сучасного суспільства. У колективній монографії буде досліджено сучасні проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії, облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм.

Монографія буде корисною науковцям, викладачам, здобувачам освіти, а також широкому колу осіб, які цікавляться питаннями розвитку сучасної науки та практики.

До авторського колективу монографії залучені наступні науковці (інформацію подано мовою оригіналу рукопису автора): Stoliar Svitlana, Bakalova Alla, Hritsyuk Natalia, Апалат Ганна Павлівна, Болдирева Вікторія Михайлівна, Борзенкова Олександра Анатоліївна, Гордієнко Вікторія Володимирівна, Гуцуляк Лідія Іллівна, Добровольська Наталія Анатоліївна, Сфременко Вікторія Вікторівна, Завгородня Олена Василівна, Карпінський Борис Андрійович, Король Наталя Мирославівна, Кучин Сергій Павлович, Лазарович Надія Василівна, Руденко Юлія Миколаївна, Сафронова Марія Ігорівна, Селюх Євген Сергійович, Сліпецький Марко Ігорович, Сопіна Наталія Вікторівна, Тарасюк Лариса Сергіївна, Худько Тарас Русланович, Шушпанніков Олег Миколайович.

Авторами монографії досліджено питання розвитку іншомовної граматичної компетентності студентів-вчителів, сприйняття кольору в архітектурі, проблеми профілактики девіантної поведінки, філософії освіти, загальних та спеціальних методів дослідження, питання соціальних мереж як інструменту пропаганди, формування душпастирської опіки в сучасних умовах, творення Голодомору 1932-1933 рр. на Золотоніщині, питання фінансових ресурсів підприємства, арттерапевтичної підтримки ментального здоров'я людини, історії розвитку економічної науки в Харкові, проблеми переживання почуття заздрості жінками з різними соціально-демографічними показниками, розвитку судового законодавства європейських країн, оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, розвитку міст як простору пам'яті тощо.

Інформаційною базою дослідження стали нормативно-правові документи, звіти профільних установ, методичні та статистичні матеріали суб'єктів господарювання, матеріали експертних досліджень, аналітичні огляди, опитування, анкетування, наукові та методичні публікації тощо.

Розділ перший

Освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво

Апалат Ганна Павлівна

Кандидат філологічних наук, доцент

ORCID: 0000-0003-1464-7174

Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка

1.1. Особливості розвитку іншомовної граматичної компетентності студентів-вчителів англійської мови

Проаналізовано сучасні підходи до навчання граматики англійської мови. Досліджено особливості технологій навчання комунікативної граматики, розмовної граматики, застосування перекладних методів, технологій цілеспрямованого, змішаного та перевернутого навчання. Запропоновано зразки практичних завдань для формування і розвитку англійської граматичної компетентності. Ключові слова: комунікативна граматика, інтерактивне навчання, цілеспрямоване навчання, розмовна граматика, порівняльний літературний перекладний метод, перевернуте навчання.

Постановка проблеми. Система вищої освіти в Україні має на меті підготовку висококваліфікованих спеціалістів, здатних зробити свій внесок у вирішення задач, що стоять перед країною сьогодні, і які будуть конкурентноспроможними на глобальному ринку праці. Таким чином, сучасний професіонал має володіти не тільки своїм фахом, а й іноземними мовами. Головне завдання навчання іноземної мови полягає в формуванні іншомовної комунікативної компетентності. Важливою складовою комунікативної компетентності є граматична компетентність.

Граматику вважають найскладнішим аспектом навчання іноземної мови, та найбільш спірним [1]. Виділяють різноманітні підходи до навчання граматики: перекладний (традиційний), комунікативний, цілеспрямований, дистанційний, змішаний та метод перевернутого навчання. Проблемним є й обсяг граматичного матеріалу (граматичний мінімум) необхідний для різних видів мовленнєвої діяльності. Застосування кожного підходу в навчанні граматики англійської мови має свої особливості та вимагає володіння певними технологіями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості використання комунікативного підходу до навчання граматики розглядають Р. Декейсер [1], Р. Елліс [2], Д. Ларсен-Фрімен [3], Дж. К. Річардс [4]. Різноманітні аспекти навчання комунікативної граматики з метою розвитку комунікативної іншомовної компетентності висвітлюють Г. Чіфтчі і М. Озкан [5], М. Т. І. Путра [6], О. Д. Остафійчук [7], А. А. Слободянюк і Т. Г. Рудницька [8], А. В. Павлович і О. О. Іванова [9]. Розвиток граматичної компетентності студентів вищих навчальних закладів досліджували Н. О. Федчишин, Г. І. Кліщ, Н. І. Єлагіна, Т. І. Горпніч [10], О. Липчанко-Ковачик [11], І. П. Тригуб [12], Г. Навольська [13]. О. С. Резунова, В. В. Резунова [14] досліджують розвиток граматичної компетентності у формуванні іншомовної професійної компетентності.

Д. Сапаргул, В. Сартор [15] пропонують ефективні технології граматичного перекладу. М. Кондратюк, Л. Романюк [16] описують технології перевернутого навчання. Питання перспективи навчання розмовної граматики в курсі англійської мови розглядали Р. Картер, М. МакКарті [17], Р. Кулен, І. Куо [18] та ін.

Однак, способи інтеграції граматичних структур із комунікативним підходом до викладання англійської мови розроблені не в повному обсязі. Актуальною залишається розробка практичних завдань для формування і розвитку граматичної англійської компетентності.

Мета статті – визначити особливості навчання комунікативної граматики та дослідити ефективні технології та засоби формування граматичної компетентності студентів-вчителів англійської мови.

Вклад основного матеріалу. У сучасній методиці навчання іноземних мов головну роль відіграють два основних підходи до навчання граматики: дедуктивний (експліцитний) та індуктивний (імпліцитний). Експліцитне навчання, або пряме навчання (direct learning) передбачає пояснення теоретичного матеріалу, наприклад у виді лекції, виконання мовних вправ, включно із вправами на переклад [5, 6, 8].

Перекладний граматичний метод. На експліцитному підході ґрунтується перекладний метод навчання граматики, за яким граматичні структури розглядаються окремо від контексту в якому вони вживаються [6]. Перекладний метод – це вчителе-центричний метод, який передбачає вивчення на пам'ять лексики та правил, що пояснюють граматичні структури, а також виконання лексичних та граматичних вправ.

Переважає перекладного методу в полягає в його ефективності для розвитку рецептивних навичок (читання), а недолік – у браку можливостей застосовувати іноземну мову комунікативно (для розвитку продуктивних навичок): в говорінні та письмі. В основі традиційного перекладного методу навчання граматики

лежить експліцитний підхід: студенти знайомляться з правилами та прикладами їх застосування на занятті, а потім виконують вправи для консолідації граматичного матеріалу. Низька ефективність перекладного граматичного методу призводить, до того, що студенти надають перевагу альтернативним методам, метою яких є розвиток комунікативної компетентності [6].

Комунікативна граматики. Комунікативний метод до навчання граматики ґрунтується на імпліцитному підході, який передбачає, що студенти мають вивести правило самі, із контексту ситуації де вжито граматичну структуру. Комунікативне навчання мови – це навчання мови для комунікативних цілей [3; 7]. Комунікативний підхід не заперечує викладання граматики взагалі, це – таке навчання граматики, яке дозволяє ефективно брати участь в комунікації. Комунікативний підхід до навчання граматики передбачає серію міні-уроків за рахунок урізання пояснення теорії. Такі міні-уроки надають можливість студентам усвідомити логічні зв'язки в мовній системі.

Викладач має заохотити студентів користуватися мовою, залучити їх до комунікації, створити атмосферу, яка сприяє комунікації. На занятті викладач має звести виправлення помилок до мінімуму, і сприяти інтерактивному навчанню. Навчання комунікативної граматики передбачає те, що студенти залучаються до комунікативних завдань на кожному занятті.

За комунікативним підходом для навчання граматики використовують дискусії, граматичні ігри, рольові ігри та інші інтерактивні завдання. Такі комунікативні завдання дозволяють студентам тренувати граматичні структури у «реально наявних умовах» [1]. Комунікативне навчання граматики передбачає концентрацію як на усному, так і на писемному мовленні. Усні та письмові завдання мають сприяти комунікації студентів. Виділяють три аспекти знань, що є необхідними для опанування іноземної мови: форма, значення та мета [19, с. 128-129]. Навчання граматики має передбачати висвітлення таких аспектів, як значення граматичної форми та прагматична мета [7]. Важливим складником комунікативної граматики є використання автентичних матеріалів, які дозволяють розуміти як мова використовується в різних ситуаціях [20, с. 128-129].

Досвід роботи показує, що іноді студенти надають перевагу традиційним методам з концентрацією на правилах, прикладах та вивченні лексики напам'ять. Використання автентичних текстів не завжди сприяє ефективному формуванню іншомовної компетентності, адже матеріал має бути створений з навчальними цілями. Комунікативна граматики, з індуктивним (імпліцитним) способом викладу граматичного матеріалу, без наочної демонстрації граматичного правила, не дає чіткого розуміння граматичних структур [5; 7; 20].

Студентам з аналітичним складом розуму більше підходить експліцитний метод навчання граматики: такі студенти краще засвоюють граматику, якщо бачитимуть правила [7]. Цій проблеми може завдати комбінація обох підходів, як от: «слабка версія комунікативного методу, його пом'якшений варіант. «Слабка» версія комунікативної граматики [20], не заперечує формо-центричний підхід до навчання граматики й розглядає його як додатковий.

До переваг комунікативного підходу зараховують те, що цей підхід дозволяє студентам використовувати мову в контексті та брати участь в ефективній комунікації, що є метою навчання іноземної мови.

Те, який метод навчання граматики обирає викладач, може залежати від потреб студентів, від стилю навчання окремих студентів та від цілей курсу. Для покращення ефективності навчального процесу можливо поєднувати обидва підходи [9] – застосовувати «слабку» версію комунікативної граматики.

Навчання комунікативної граматики передбачає розгляд граматичної структури на рівні контексту, що є більшим ніж речення. Адже існує різниця між тим, коли студенти намагаються зрозуміти граматичне явище в певних прикладах або обирають правильну форму у вправі, і тим, коли є можливість спостерігати, як мовна одиниця використовується в усному або писемному мовленні.

Заняття, спрямоване на навчання граматики в контексті, не мусить обов'язково починатися із контексту [22] – «жорстка» версія комунікативного підходу. «Слабка» версія комунікативного підходу дозволяє розпочати заняття із граматичного правила та прикладів, а потім продемонструвати те, як граматична структура використовується в контексті. Досвід показує, що обираючи яким чином представити граматичну структуру – від контексту до правил чи навпаки, потрібно брати до уваги рівень володіння мовою студентами, їх попередній досвід навчання та рівень складності граматичного матеріалу.

Прикладом комунікативного завдання, спрямованого на засвоєння граматичних структур можуть бути інтерв'ю. Наприклад, інтерв'ю спрямоване на засвоєння умовного способу – Unreal Future Conditional (Conditional II) – “*What would you do if ...*”. Студенти використовують умовний спосіб в питальних та розповідних реченнях в усному та писемному мовленні. Вправа має на меті консолідувати Conditional II, тому на початку потрібно нагадати структуру таких речень: *Somebody would do something if he were somebody/did something*. Викладач попереджає студентів, що їм потрібно придумати цікаву відповідь або план виходу із складної ситуації на ходу, та пропонує список запитань на кшталт:

“*What would you do if you were the president of the country?*”

“*What would you do if you were a millionaire?*”

“*What would you do if you saw a snake?*”

Студенти, маючи анкети зі списком запитань та прізвищами одногрупників, опитують одне одного і роблять короткі записи. В кінці опитування можливо попросити кожного відмітити три найоригінальніші або найдотепніші відповіді. Найцікавіші відповіді записуються на дошці або зачитуються, можливо влаштувати голосування.

Популярністю користується вправа – розповідь ланцюгом (chain story) – “*What would happen if...*” Завдання має на меті повторити умовний спосіб *Hypothetical Future Conditional (Unreal Future Conditional)*. Студенти використовують речення умовного способу для передачі причинно-наслідкових відношень. Викладач готує 10 речень, що означають неймовірну умову, наприклад:

“*If I visited Australia next week....*”

“*If I were invited to play a role in a Hollywood film...*”

“*If I won the lottery....*”

“*If Martians landed in your town*” etc.

Викладач має надати приклад: “*If I had a million dollars, I would buy a car. If I bought a car, I would go travelling. If I went travelling, I would see a lot of interesting places....*”

Необхідним елементом комунікативної граматики є підвищення усвідомлення (awareness raising) [2], що дозволяє студентам зрозуміти властивості певних граматичних структур. Викладач допомагає студентам помітити характерні риси граматичних явищ або структур. Приклад завдання на підвищення усвідомлення – знайти в тексті певні граматичні структури (інфінітиви, дієприкметникові конструкції тощо). Студенти ідентифікують всі випадки застосування граматичної структури в тексті, аналізують її форму, значення та прагматичну мету.

Викладання комунікативної граматики у великій аудиторії (30 осіб) може становити певний виклик, який може вирішити застосування групової роботи або роботи в парах. Викладач може розбити студентів на пари або групи та відслідковувати, як студенти пораноються із завданням. Досвід показує, що працюючи з великими групами, складно зробити комунікативним все заняття, але можна зробити одне або кілька інтерактивних завдань на кожному занятті.

Інший спосіб навчати граматики комунікативно, який підійде для роботи з великою аудиторією – дати домашнє завдання написати твір, зняти відео на певну тему, взяти інтерв'ю, написати сценарій і розіграти його в аудиторії, записати подкасти, створити блоги. Все це можна робити, щоб закріпити граматичну тему, з якою ознайомилися на занятті [21].

Великий мотиваційний потенціал мають комунікативні вправи та завдання цілеспрямованого навчання (task-based teaching). Цілеспрямоване навчання включає виконання завдання цікавого студентам і має на меті передати значення, а не просто використати якусь мовну форму. Цілеспрямоване навчання підходить для роботи в парах і групової роботи. Інтерактивні, цілеспрямовані вправи дозволяють залучити більше студентів до обговорення та сприяють кращому розумінню граматичної структури [22, с. 24].

Окрім роботи в групах на занятті з граматики англійської мови ефективності сприяють завдання, пов'язані із життям студентів або які їх цікавлять. Ефективним є завдання на початку заняття – “*What did you do at the weekend?*” Це завдання можна виконувати в понеділок у якості мовленнєвої зарядки. Таке завдання для групової роботи дозволяє закріпити Past Simple, з іншого боку студенти більше дізнаються одне про одного, що робить завдання значимим для них.

Спочатку студенти обдумують запитання і записують чотири види діяльності, якими вони займалися у вихідні, та вживають Past Simple. За необхідності викладач може навести свій приклад: “*On Friday, I went to the gym. On Saturday, I graded my students' papers. On Saturday I visited some friends of mine.*” Викладач може допомагати з лексикою, або пропонувати студентам звернутися за допомогою до групи або скористатися словником. Кожна група укладає власний список. Представник групи зачитує список, і всі разом виправляють помилки. Виграє група з максимальною кількістю граматично правильних речень.

Інші завдання такого типу для групового обговорення: “*What will you do in Summer?*” (Future Simple). “*What are you doing at the evening?*” (Present Progressive). “*Fancy us meeting in 10 years. What will you have achieved at this time?*” etc. (Future perfect).

Дізнаючись щось нове про інших людей в групі, студенти стають ближчими, що важливо в наш час. Знайшовши людей із спільними інтересами, студенти будують нові соціальні зв'язки.

Працюючи групами або парами, студенти мають можливість взяти участь у спонтанному автентичному говорінні або роблять письмове завдання на певну актуальну тему. Викладач координує цілеспрямоване навчання та відповідає за створення сприятливого клімату, який мотивує студентів брати участь в дискусії.

Варіантом групової роботи є навчання в командах. Для того, щоб залучити всіх студентів до певного виду роботи викладач формує навчальні команди по 4-6 осіб. Кожен член команди має спеціальну роль. Викладач має детально пояснити мету діяльності та обов'язки кожного учасника. Якщо такий вид діяльності практикувати регулярно, навчальний процес стає легшим [21].

Можливі завдання для комунікативної граматики включають: граматичні ігри, рольові ігри, обговорення,

дебати, повідомлення тощо. Ігри вважають ефективним методом навчання граматики, оскільки дозволяють студентам розвивати мовні навички в приємній та комфортній ситуації [12]. Граматичні ігри надають можливість консолідувати граматичні навички та використовувати їх у ситуації, яка пов'язана із реальним життям або майбутньою професійною діяльністю у випадку викладання англійської мови за професійним спрямуванням. Завдяки іграм мовці потрапляють в ситуацію, яка вимагає використовувати мову автентично, як наслідок навчання стає значимим і граматичні структури краще запам'ятовуються.

До того ж ігри дозволяють викладачеві послабити негативні емоційні та мотиваційні фактори. Використання ігор є гарним засобом інтенсифікації навчання граматики, особливо у великих аудиторіях. Студенти можуть вивчати граматичні явища у формі гри, закріплювати та повторювати вивчене. Ігри дозволяють підвищити мотивацію студентів.

Розглянемо можливості комплексного підходу до навчання модальних дієслів. Для опанування цієї теми пропонується застосовувати варіант комунікативної граматики, який поєднує експліцитну презентацію граматичних структур із комунікативними видами діяльності, що допомагають консолідувати граматичний матеріал.

Презентація граматичного матеріалу включає такі аспекти як значення модальних дієслів та особливості використання інфінітиву з модальними дієсловами. На етапі консолідації граматичних структур із модальними дієсловами пропонуємо застосувати граматичну гру-решітку (Grid Game) [23] (див. рис. 1.):

Modal verbs Grid 1
 Subject _____
 Verb _____

<i>Surprise Past</i>	<i>Physical and Mental Ability</i>	<i>Possibility due to some circumstances</i>
<i>Improbability Present</i>	<i>Theoretical Possibility</i>	<i>Surprise Present</i>
<i>Supposition Implying some Doubt</i>	<i>Reproach</i>	<i>Improbability Past</i>

Рис. 1. Гра-решітка: Значення модальних дієслів Can/May

Використання гри-решітки для закріплення модальних дієслів Can, May.

Навички: студенти практикуються використовувати модальні дієслова та інфінітив. Під час гри студенти розвивають навички говоріння, письма, читання та аудіювання.

Обладнання: дошка та маркери; таймер.

Правила:

1. Намалювати на дошці велику решітку 3x3. Студенти діляться на дві групи X та O. Кожна команда обирає студента, який буде записувати на дошці остаточну відповідь (Writer) і, того, хто запише варіанти команди під час обговорення (Recorder), а також студента, який від імені команди буде говорити: (Speaker).

2. Написати на дошці обране дієслово та підмет речення (іменник/займенник). Підметом речення може бути ім'я когось із присутніх або відомої студентам особи.

3. Звернути увагу студентів, на те що за правильну відповідь у відповідну клітинку вписується символ команди (X або O). Виграє команда яка перша заповнить своїми символами один рядок по вертикалі, горизонталі або діагоналі. Студенти мають придумати речення із запропонованим підметом, модальним дієсловом (can/may) і правильною формою дієслова, відповідно до значення вказаного в обраній клітинці решітки. Якщо команда пише граматично правильне речення, у відповідну клітинку вписується символ команди (X або O).

4. Необхідно пояснити студентам, що обираючи клітинку із значенням модального дієслова, вони мають не лише вписати три літери підряд в один рядок, а й перешкодити іншій команді досягти цієї мети.

5. Перша команда обирає клітинку із запропонованим значенням модального дієслова. Викладач фіксує час (1 хвилина), команда обговорює варіанти речення із відповідним значенням модального дієслова.

6. Коли збігає призначений час, один студент (Writer) записує на дошці остаточний варіант, обраний командою.

7. Якщо речення правильне, викладач вписує у відповідну клітинку символ команди. Якщо речення неправильне або команда не змогла придумати речення, команда-суперник перебирає хід.

8. Гра закінчується якщо одна команда вписує в один рядок три символи поспіль, або якщо всі клітинки заповнені.

Наприклад, Modal verbs Grid 1 (див. Рис. 2.):

Subject ___Den_____

Verb ___Speak_____

Surprise Past: <i>Could Den have spoken to them yesterday?</i> O	Physical and Mental Ability: <i>Den can speak French.</i> X	Possibility due to some circumstances: <i>Den cannot speak/ because he has a sore throat.</i> O
Improbability Present <i>Den can't be speaking now.</i> O	Theoretical Possibility: <i>Den can speak about it, if he wants to.</i> X	Surprise Present: <i>Could Den be speaking to his boss now?</i> O
<i>Supposition Implying some Doubt (Past): Den may have already spoken to his parents.</i> X	<i>Reproach: Den could have spoken to his parents and asked them for advice.</i> X	<i>Improbability Past: Den couldn't have spoken to his parents? I know they were not in the town.</i> X

Рис .2. Приклад гри-решітки: Значення модальних дієслів Can/May

Можливий варіант із завданням відреагувати на запропоновану ситуацію, використовуючи різні модальні дієслова відповідно до значення вказаного в клітинці (див. Рис. 3.):

Modal verbs Grid 2

Respond to the given information expressing the meanings given in the grid:

I say, Ann, I cannot afford going anywhere now, as I am having a rough time with my classes.

E. g. Incredulity – You can't be saying it seriously. Surprise – Can you be saying it seriously? Emphasis – You must always find some excuse not to join the company! Criticism – You could have warned me about your refusal in advance.

<i>Advice</i>	<i>Incredulity</i>	<i>Surprise</i>
<i>Probability/Supposition Bordering on Assurance</i>	<i>Reproach</i>	<i>Criticism</i>
<i>Supposition Implying some Doubt</i>	<i>Desire</i>	<i>Emphasis</i>

Рис. 3. Гра-решітка: Реакція на ситуацію

Можливий варіант із завданням відреагувати на різні ситуації, використовуючи різні модальні дієслова відповідно до значення вказаного в клітинці (див. Рис. 4.):

Modal verbs Grid 3

Study the situations and respond to them using an appropriate modal verb. e. g. You want to take your father's car. Ask your father for permission. – Can I take your car tonight?

<i>You are very much surprised to learn that you have missed the train. Express your feelings.</i>	<i>You are in a restaurant. Make a request to the waiter.</i>	<i>Your friend is late. You are getting nervous and emphatically comment on his constant being late.</i>
<i>You cannot find your spectacles. Now you are trying to recollect where you could leave it. You are trying to consider your own suppositions.</i>	<i>Your sister is going to the shops. She asks you if you want anything. You tell her what is necessary and what isn't necessary to get for you.</i>	<i>You are going out tonight. Your younger brother is staying at home alone. Give him instructions how to behave while your parents and you are out.</i>

Продовження таблиці 1

<i>Your friend is telling an incredible story about her holidays. You don't believe her.</i>	<i>Your sister is trying to decide what to wear for the holiday and asks you for advice.</i>	<i>Your friend and you are discussing where to go out in the evening. You make different suggestions.</i>
---	---	--

Рис. 4. Гра-решітка: Модальні дієслова

У великій аудиторії (20-30 студентів) краще поділити студентів на кілька маленьких груп для того щоб грати в решітку.

Ефективним видом комунікативної діяльності для групової роботи є Альпіністська грамати́ка (Mountain Grammar). Цю гру легко підготувати та легко адаптувати для аудиторії будь-якого рівня англійської мови [24].

Для гри потрібно розділити групу (20 студентів) на 4 команди. На дошці малюють 4 вертикальні лінії, які ділять на 10 частин і нумерують їх 0, 10, 20, 30, 40, 50, 60, 70, 80, 90, 100. Викладач має підготувати речення, дві третини речень мають містити помилку. Можна взяти речення з робіт студентів.

Кожна команда змагається за те, щоб отримати як найбільше балів – піднятися вгору вище. Команда, яка отримала своє речення, вирішує чи містить воно помилку та визначає скільки балів вони можуть отримати за правильно визначене речення. Якщо команда не помилилася, вони просуваються вгору, до визначеної позначки. Якщо речення неправильне, команда виправляє помилку. Якщо команда не помітила помилку і визначила речення як правильне, команда спускається згори на ту кількість балів, яку вони визначили для виграшу і хід переходить до іншої команди.

Інші види можливих комунікативних завдань на модальні дієслова, неособові форми дієслова тощо:

1. Знайти в навчальному тексті всі речення з інфінітивом / герундієм / дієприкметником / предикативною конструкцією, обговорити в парах форму і функцію неособової форми дієслова.
2. Придумати історію яка б містила інфінітиви / герундій / дієприкметники / предикативні комплекси.
3. Переказати прочитаний або почутий текст і використати модальні дієслова, неособові форми дієслова.
4. Написати статтю для соціальних мереж, есе, огляд фільму або анотацію твору (Plot Summary) і використати відповідні граматичні структури.

Технології граматичного перекладу. Методи, що ґрунтуються на експліцитному підході до навчання граматики зазвичай зазнають критики через вчителе-центричність, форма-центричність та брак комунікативної спрямованості. Комунікативний метод навчання в жорсткій формі пов'язаний з певними труднощами, та не підходить усім студентам. Більш ефективними є методи які є пом'якшеними версіями обох підходів: імпліцитного та експліцитного, або поєднують переваги кожного підходу. Міжкультурний порівняльний літературний метод (The Trans-cultural Comparative Literature Method) використовує художню літературу для навчання англійської мови як іноземної – рівень Advanced. В основу методу покладено технології перекладу художньої літератури та порівняння текстів написаних іноземною та рідною мовою [15].

Спільні теми та схожі риси текстів, що належать до різних культур дозволяють застосовувати міжкультурний порівняльний літературний метод для навчання граматики. Цей метод поєднує такі корисні технології перекладного методу, як вивчення правил і лексики на пам'ять, з культурологічними видами діяльності, що сприяють розвитку комунікативних навичок. Значимі та цікаві завдання, пов'язані з іноземною культурою, спонукають студентів до обміну думками та до використання навичок критичного мислення [15, с. 26].

Переклад текстів, що належать до різних культур, дозволяє порівнювати теми та культурні аспекти літературних текстів. Для того щоб спілкуватися вільно іноземною мовою студентам потрібні мультикультурні знання та навички критичного мислення. Матеріалом для навчання можуть бути вірші, оповідання або романи. Для аналізу беруть англомовні твори та твори написані рідною мовою схожі за темою, жанром тощо. Інший варіант цього методу – порівняти оригінальний текст та його переклад. Міжкультурний порівняльний літературний метод включає етапи ознайомлення з лексикою та граматичними конструкціями художніх текстів, уважне читання текстів та їх аналіз і обговорення.

Фінальний етап включає обговорення структури твору; експресивних засобів та стилістичних прийомів; вибір слів та граматичних структур, і також порівняння оригінального тексту та перекладу рідною мовою студентів. Якщо не існує літературних перекладів потрібною мовою, або переклади суттєво різняться, можливо створити переклад за допомогою застосування штучним інтелектом (ChatGPT, DeepL тощо).

Групи з високим володінням мови можуть зробити літературний переклад англомовного тексту або частини тексту рідною мовою [15, с. 30]. Мотивацію може створювати завдання написати свій вірш на тему твору, що аналізується. Найкращі переклади та твори можна зачитати в класі.

Порівняльний літературний метод передбачає, що викладач англійської мови як іноземної працює в тандемі із викладачем англійської мови, який є носієм мови. Функція викладача-носія мови полягає в допомозі при обговоренні культурних реалій, що є не зрозумілими студентам або можуть викликати труднощі [15, с. 30]. Але і за відсутності носія мови можливо застосовувати цей метод.

Для ілюстрації порівняльного літературного перекладного методу можливо розглянути “Stopping by Woods on a Snowy Evening” by R. Frost [25] та вірш Ліни Костенко «Цей ліс живий. У нього добрі очі» [26] українською мовою, які чудово описує природу.

Тема обох творів – Ліс, але нюанси тематики, символів, різна структура та обсяг дають підстави організувати обговорення. Обговорення структурно семантичних особливостей граматичних конструкцій сприяє розвитку граматичної компетентності зокрема. Можливі притекстові завдання:

Вчитель: *Discuss the following questions in pairs.*

1. *Have you ever been to the wood? What kind of wood was it? In what part of the country? What was the season when you were there? What did you feel there?*
2. *How often do you go somewhere to relax in nature? etc.*

Етап читання. Вчитель: *Let's read the poems devoted to nature.*

Післятекстова вправа. Вчитель: *Let's discuss the poems. Will you answer my questions?*

Вчитель: *What is the topic of the poems? What is common for both poems?*

Студенти: *Nature. The wood and the calmness it gives.*

Вчитель: *What is different in the topics of the poems?*

Студенти: *The English poem describes the winter wood and the Ukrainian poem depicts the wood in summer or autumn etc.*

Вчитель: *What are the symbols of the poems?*

Студенти: *Dark wood in the English poem and the wood as a living being in the Ukrainian poem etc.*

Вчитель: *What feelings are conveyed by the poem? How do both authors show the necessity to return to daily routine and duties?*

Студенти: *In the English poem the character reluctantly continues his trip:*

*"But I have promises to keep,
And miles to go before I sleep,
And miles to go before I sleep."* [25].

Студенти: *In the Ukrainian poem the character suggests going to the wood to regain forces, to lighten the mood before coming back to every day life:*

*«Малі озерця блискають незлісно,
колише хмара втомлені громи.
Поїдемо поговорити з лісом,
а вже тоді я можу і з людьми»* [26].

Вчитель: *What grammar constructions can you see in the English poem? Can you find any predicative complexes?*

Студенти: *He will not see me stopping here – Objective participial construction; To watch his woods fill up with snow – Objective with the infinitive construction.*

Вчитель: *What else is peculiar about the syntax of the poem?*

Студенти: *Inversion Whose woods these are I think I know. But I have promises to keep, And miles to go before I sleep,*

На наступному етапі можливо перекласти український вірш англійською мовою.

Порівняльний літературний метод може використовуватися для аналізу перекладу прози. Так, оповідання О. Вайлда Кентервільський привид [27], оскільки твір цікавий в мовному та культурологічному плані, з іншого боку існує достатня кількість перекладів українською мовою. Твір використовувався на занятті з практики усного та писемного мовлення студентів другого курсу які вивчають англійську як другу мову. Порівняльний літературний перекладний метод було адаптовано до потреб курсу: Студенти мали самі ознайомитися з лексикою та граматичними конструкціями. Так притекстова вправа на лексику містить таку інструкцію –

Вчитель: *Find the Ukrainian Equivalents of the following phrases*

1. *paint the world red;*
2. *lead the German;*
3. *qualify oneself for American diplomacy;*
4. *season;*
5. *charge to somebody like breakages;*
6. *star and stripes;*
7. *catch sight of something;*
8. *survive somebody;*
9. *unconscious of something;*
10. *disappear suddenly under very mysterious circumstances;*
11. *discover somebody's body.*

Вищенаведена вправа містить як вирази, що цікаві в культурному аспекті, так і граматичні структури, цікаві через уживання прийменників у сталих виразах, або їх відсутність (e.g. *survive somebody*). Розглянемо уривок який викликав найбільше труднощів та спонукав найбільші дискусії.

"Her eldest son, christened Washington by his parents in a moment of patriotism, which he never ceased to regret, was a fair-haired, rather good-looking young man, who had qualified himself for American diplomacy by leading the German at the Newport Casino for three successive seasons, and even in London was well known as an excellent dancer. Gardenias and the peerage were his only weaknesses." [27].

Лексична одиниця *leading the German* виявилася незрозумілою – пропонувалися варіанти: *очолив німців, розбив німців (обіграв в карту)*. Викладачеві довелося допомогти: *the German – Late Nineteenth-Century Dance: The German (also known as cotillion; German cotillion)*. Отже, це речення можливо перекласти: *Її старший син, якого в патріотичному пориві назвали Вашингтоном, про що він не припиняв жалкувати, був світловолосим,*

доволі симпатичним молодим чоловіком, який готувався зайнятися дипломатією і три сезони поспіль відкривав котильйон в казино в Ньюпорті та навіть у Лондоні був відомий як чудовий танцюрист.

“[...]A few weeks after this, the purchase was concluded, and at the close of the season the Minister and his family went down to Canterville Chase.” [27].

Лексична одиниця *Season* – теж виявилася проблемною: студенти припустили, що малася на увазі тепла пора року, а не світський сезон в Лондоні. *Minister* (посол) – запропонований варіант *міністр* виявився «фальшивим другом перекладача».

Другий етап включає уважне читання (close reading). Третій етап — обговорення ідіом, стилістичних прийомів, експресивних засобів, граматичних структур тощо. Післятекстова вправа спрямована на обговорення іронії та порівняння оригінального тексту та українського перекладу.

«My Lord,» answered the Minister, «I will take the furniture and the ghost at a valuation. I have come from a modern country, where we have everything that money can buy; and with all our spry young fellows painting the Old World red, and carrying off your best actors and prima-donnas, I reckon that if there were such a thing as a ghost in Europe, we'd have it at home in a very short time in one of our public museums, or on the road as a show.»

Літературний переклад українською мовою:

«— Мілорде, — мовив містер Отіс, — я купую привида разом із меблями. Я прибув із розвинутої країни, де є все, що можна купити за гроші; а наша спритна молодь начебто здатна впоратися з вашим Старим Світом, бо зманює від вас найкращих акторів і примадонн. Тож закладаюся, що якби в Європі з'явився хоч один справжній привид, ми б дуже скоро демонстрували його в одному з наших музеїв чи у візному шоу.» [28].

Впоратися зі старим світом не є точним перекладом ідіоми *paint the Old World red*.

Цікавим для порівняння є механізм створення афоризму. В українському перекладі втрачається натяк на зловісну присутність лікаря в будинку, де має померти людина.

“I fear that the ghost exists,» said Lord Canterville, smiling, «though it may have resisted the overtures of your enterprising impresarios. It has been well known for three centuries, since 1584 in fact, and always makes its appearance before the death of any member of our family.”

“Well, so does the family doctor for that matter.” [27]

««— Боюся, цей привид таки існує, — з посмішкою мовив лорд Кентервіль, — хоча, можливо, він відмовився б від пропозицій ваших діловитих імпресаріо.

Про нього відомо вже три сторіччя, а точніше, з року тисяча п'ятсот вісімдесят четвертого, і він завжди з'являється перед смертю одного з членів нашої родини.» — «Як на мене, у таких випадках доречніше викликати лікаря, лорде Кентервіль.» [28]. На думку студентів український переклад звучить оптимістичніше.

Цікавими для порівняння є суто граматичні явища, як от: неособові форми дієслова. Які при перекладі зазнають трансформації. Наприклад, “[...] who had qualified himself for American diplomacy by leading the German at the Newport Casino for three successive seasons [...]” [27] — «— був гарним білявим юнаком і обіцяв зробити блискучу дипломатичну кар'єру, бо вже три сезони танцював у першій парі котильйону в казино Ньюпорта» [28]. В українському перекладі герундій відповідає підрядному реченню.

Таким чином, художня література є мотивувальним матеріалом для навчання граматики, а порівняльний літературний перекладний метод із фокусом на культурологічному аспекті та увагою до перекладу граматичних структур сприяє розвитку граматичної компетентності. До того ж, через те що художній твір є основою для обговорення, порівняльний літературний перекладний метод дозволяє розвивати комунікативну компетентність.

Перевернуте навчання. Певною прикметою часу стало навчання онлайн. Викладання і навчання онлайн може ґрунтуватися виключно на методах онлайн навчання. Проте, зазвичай, поєднуються навчання в аудиторії та технології онлайн навчання — змішане навчання (blended or hybrid learning). (Flipped Classroom). В основу перевернутого навчання покладено принципи активного навчання [29]. Принцип активного навчання передбачає активну участь студентів у навчальному процесі: участь у групових проектах, презентаціях або обговореннях, але у невеликих групах або в парах. Головна мета підходу активного навчання полягає в тому, щоб залучити студентів до активного використання іноземної мови.

Складність підходу активного навчання полягає в тому, що викладачеві необхідно виокремити час на занятті на розгляд нового матеріалу — пояснення граматичних структур, а з другого боку приділити досить часу для активного використання мови. Принцип перевернутого навчання дозволяє подолати проблему часу, оскільки зміною або перевертає традиційну модель уроку, де викладач знайомить учнів з новим матеріалом на уроці, а вдома учні його засвоюють, виконуючи різні види завдань [20].

За перевернутою моделлю традиційна модель уроку перевертається: учні опановують новий матеріал як домашнє завдання, користуючись різноманітними електронними інструментами. В результаті такого підходу в учнів з'являється час для того щоб опрацювати новий матеріал на занятті з викладачем та групою інших студентів у таких видах діяльності, як: обговорення або дебати. Виконуючи комунікативні завдання студенти можуть прояснити питання, що залишилися незрозумілими. Вважають, що для ефективності перевернутого

навчання необхідні ретельне планування та чітко визначені задачі. Пояснення матеріалу рекомендується надавати у формі відео або аудіо лекції записаної з допомогою інтернет інструментів, платформи Youtube або смартфона [20, 29].

Метод перевернутого навчання граматики англійської мови передбачає використання різноманітних цифрових інструментів для якісної підготовки та передачі навчального матеріалу; ретельне планування завдань і вправ, що використовуються на занятті та домашнього завдання; необхідність враховувати рівень та стиль навчання студентів; інтерактивні форми навчання на занятті. Перевернуте навчання граматики підвищує мотивацію студентів та сприяє розвитку іншомовної граматичної компетентності [20, с. 80].

Для навчання студентів принцип перевернутого навчання особливо ефективно працює, якщо застосовується до певних тем граматики, які описують однотипні граматичні структури.

Наприклад, якщо студенти засвоїли тему Умовний спосіб (Oblique Mood), тоді тему Модальні дієслова (Modal Verbs) вони можуть засвоїти самостійно, або після розгляду теми Інфінітив та Інфінітивні конструкції (Infinitive and Constructions with the Infinitive), теми: Герундій (Gerund), Дієприкметники та Дієприкметникові конструкції (Participles and Participial Constructions) не викликають великих труднощів. Результат такого підходу – вивільнений час на занятті для виконання комунікативних завдань.

Змішане навчання. Змішане навчання (Blended learning) є можливістю включити онлайн технології до заняття в класі. Змішане навчання граматики англійської мови передбачає комбіноване навчання — де студенти використовують такі традиційні засоби навчання як підручник та посібники, та електронні засоби навчання [30].

Для навчання граматики можливо використовувати такі електронні засоби, як онлайн платформи, серед яких й ті, що створені на основі штучного інтелекту, різноманітні відео матеріали, які можливо інкорпорувати в навчальний процес та генератори тестів.

Змішане навчання поєднує з одного боку особисте спілкування, а з іншого боку – учні використовують онлайн ресурси для засвоєння граматичного матеріалу [30]. Мета змішаного навчання полягає в тому, щоб уникнути ізоляції та інших недоліків дистанційного навчання.

Використання цифрових інструментів на занятті з граматики дозволяє значно урізноманітнити форми і відповідні технології оволодіння іноземною мовою. Застосування цифрових інструментів навчання іноземної мови дозволяє компенсувати відсутність природного іншомовного середовища на всіх етапах навчання; повніше реалізувати принцип наочності; здійснювати навчання з урахуванням індивідуальних типологічних особливостей кожного; створити кращі умови для програмування і контролю; забезпечити прискорене формування і розвиток навичок слухового самоконтролю; максимально використати аналітичні й імітаційні здібності студентів, повніше мобілізувати їхні внутрішні ресурси; виконувати багато видів вправ з усіма одночасно [31].

Корисними інструментами для змішаного навчання є генератори тестів. Один із найзручніших є генератор тестів – Classtime. Цей інструмент не тільки дозволяє перетворити тест на вид діяльності в аудиторії, але й забезпечує миттєвий зв'язок між учнями та викладачем. Classtime – це онлайн-платформа для дистанційного та очного навчання, що дозволяє залучити всіх студентів, провести оцінювання та проаналізувати результати [32].

Classtime має велику кількість інструментів тестування студентів. Викладач може додавати до тесту зображення, аудіо та відео запис як з пристрою викладача, так із інтернету і відеохостингу YouTube. Створивши тест, викладач має можливість надавати питання в різному порядку студентам, перемішати їх відповіді, налаштувати кількість спроб та встановити обмеження в часі. Версія Преміум дозволяє запланувати сесію.

Відповіді всіх студентів автоматично у реальному часі висвітлюються на екрані ноутбуку викладача (в аудиторії – на екрані мультимедійної дошки), таким чином створюється миттєвий зв'язок.

Студенти можуть робити тести з будь-якого девайса, зокрема смартфона. Цей застосунок дозволяє миттєво оцінювати рівень розуміння та прогресу кожного студента індивідуально та усієї групи в цілому. Аналіз відповідей по кожному завданню дозволяє зрозуміти, які запитання студенти засвоїли краще, які гірше. Викладач може завантажити індивідуальний та загальний звіт результатів і, в отже, зосередити увагу на помилках студентів та конверсійних питаннях, звернути увагу на проблемні питання під час післятестового аналізу граматичного матеріалу [32].

Тести в Classtime можливо використовувати як тренажери, для цього викладач має дозволити кілька спроб і обрати режим де студент може бачити відкриті відповіді. Після кожної відправленої відповіді, студент зможе дізнатися чи правильно він відповів і подивитися правильну відповідь.

До переваг цифрового інструменту Classtime в порівнянні з іншими онлайн сервісами належать: простота інтерфейсу, швидке опитування, миттєва реакція на відповіді студентів, доступ до загальної бібліотеки тестів, можливість перемішувати порядок запитань і відповідей, обмежувати кількість спроб і балів, широкий вибір завдань, можливість завантажувати медіа-файли та зберігати результати студентів в хмарному сервісі.

Отже, поєднання цифрових інструментів із традиційними засобами при змішаному навчанні додатково забезпечують практичну спрямованість навчального процесу та допомагають створити реальні можливості застосування студентами набутих компетенцій. Важливою властивістю таких засобів також є інтерактивність, яка сприяє забезпеченню зворотного зв'язку.

Використання комп'ютерних технологій у викладанні іноземної мови дозволяє підвищити індивідуалізацію навчальної діяльності студентів, оптимізувати засвоєння мовних структур та граматичних правил, а також подолати монотонність заняття при формуванні мовленнєвої та комунікативної компетенції студентів. На практичних заняттях із використанням електронних засобів значно зростає мотивація студента до навчання, адже саме завдяки такій роботі студент може позбутися однієї з головних причин негативного ставлення до навчання – відсутності успіху. Використання цифрових сервісів на занятті надає йому сучасності та підвищує мотивацію студентів.

Розмовна граматики. З комунікативним підходом до навчання граматики англійської мови пов'язане питання розмовної граматики. Розмовна граматики (Spoken Grammar) англійської мови є доволі контроверсійним питанням і цікавить багатьох дослідників. Р. Картер [17], Р. Кулен [18], А. Самі [33] та інші описали функції різноманітних елементів розмовної граматики та розглядали питання перспективи навчання розмовної граматики в курсі англійської мови. Роль розмовної граматики на уроці англійської мови зростає з огляду на комунікативний підхід до навчання англійської мови [34].

Розмовна граматики мови може суттєво відрізнитися від граматики писемного мовлення. На відміну від писемної англійської, розмовна англійська відбувається в реальному часі — мовець не має можливості виправити чи якось відредагувати усне мовлення. Усному мовленню властиві спонтанність та незапланованість [18]. Отже, сама природа та властивості розмовної англійської мови є причиною певних окремих особливостей граматики розмовної англійської, яка виникає під час реального спілкування мовців [33].

Студенти мають складнощі із тим, щоб розмовляти вільно та правильно через необізнаність у розмовній граматиці [35]. Навчання розмовної граматики англійської мови веде до покращення швидкості мовлення, підвищує автентичність мовлення на уроці.

До елементів розмовної граматики відносять еліпсис (ellipses), емпатичну препозицію (heads), пояснювальну постпозицію (tails), заповнювачі пауз (fillers), маркери зворотного зв'язку (backchannels), лексико-граматичні конструкції (phrasal chunks/vague language [33].

Еліпсис (ellipses) визначають як відсутність певних елементів, які зазвичай є частиною граматичних конструкцій, е.г. “Any news?”

Емпатична препозиція (heads), також відома як ліва дислокація, дозволяє ввести тему до того як надати інформацію про неї [18, с. 366], наприклад: *Your sister, she's an artist, isn't she?*

Пояснювальна постпозиція (tails), також відома як права дислокація, – це коментар, що додається в кінці фрази, наприклад: *He's really quite nice, Robert is.* До функцій пояснюючої постпозиції відносять пояснення, вираження особистого ставлення [36]. Пояснююча постпозиція дозволяє мовцям редагувати свої коментарі та надавати оціночні судження, щодо теми [37].

Заповнювачі пауз (fillers) – це слова і словосполучення на кшталт “er”, “well” і т.п., які не мають специфічного значення, і дозволяють мовцю зібратися з думками [38]. Маркери зворотного зв'язку (backchannels) – це слова і словосполучення як “oh”, “I see” і т.п., які використовують для демонстрації уваги до мовця та заохочення мовця продовжувати [39].

Лексико-граматичні конструкції (phrasal chunks) – це сталі вирази які можуть сполучатися з іншими елементами, але функціонують як готові лексичні одиниці [18]. Лексико-граматичні конструкції можуть створювати невизначеність (vagueness) “sort of”, “kind of”, демонструвати ввічливість “a little bit” та маркувати структуру дискурсу “I mean”, “you know”. Всі вони можуть діяти як заповнювачі пауз: дозволяють мовцю зробити паузу в режимі реального часу [18].

Наразі, навіть дослідники, що підтримують необхідність навчання розмовної граматики у викладанні англійської мови як іноземної, не мають одноставної думки щодо підходів або в якому обсязі має викладатися розмовна англійська мова. Проблема навчання розмовної граматики включає необхідність використання автентичних аудіо- та відеоматеріалів, необхідність навчання розмовної граматики для розвитку комунікативної компетенції учнів та питання чи навчати учнів продукувати розмовну англійську або тільки зосередитися на розпізнанні її елементів.

Деякі курси англійської мови приділяють увагу розмовній граматиці. Наприклад, *Speakout Advanced* має матеріал присвячений лексико-граматичним конструкціям, характерним для розмовної граматики (Vague Language) і містить вправи на застосування еліпсису та лексико-граматичних конструкцій.

Наприклад, учням пропонується прослухати діалог, виконати кілька вправ на загальне розуміння, а потім звернути увагу на випадки вживання в діалозі невизначеної мови (vague language). На обговорення пропонується питання: *Why do the speakers use vague language? Does it sound formal or casual?* Проте, зазвичай, посібники не містять матеріалу присвяченого розмовній граматиці. Ті посібники, які торкаються розмовної граматики загалом

мають завдання на розпізнання (noticing tasks). Таким чином, наголос робиться на розпізнанні та усвідомленні елементів розмовної граматики, а не на активному використанні в мовленні.

Для навчання розмовної граматики необхідні аудіо, відео або тексти в писемній формі, що містять лексико-граматичні конструкції, еліipsis, емпатичну препозицію, пояснюючу постпозицію, заповнювачі пауз, маркери зворотного зв'язку, прямий порядок слів в питальних реченнях тощо. Можливі завдання спрямовані на навчання розмовної граматики можуть включати нижчезгадані інструкції.

Read/listen to the text.

I Answer the following questions:

1. *What is peculiar about the word order of interrogative sentences?* (Direct word order)
2. *Pay attention to the syntax of the sentences... What is peculiar about it?* (Ellipsis, Heads, Tails)
3. *Do the sentences sound ...formal or casual?* (phrasal chunks)
4. *What words have been left out? Why is this?* (Ellipsis)

II Correct mistakes in the text.

III Work in pairs, describe and discuss the portraits below. Use the following questions to help you.

1. *What can you say about the person's job or character from the picture?*
2. *How do you think he/she is feeling? Why do you think this might be?*

Після того як учні ознайомилися з прикладами елементів розмовної граматики їм пропонується прочитати правила утворення еліптичних речень тощо. Отже, відбувається розпізнання елементів розмовної мови, учні заохочуються робити висновки щодо функції граматичної структури та вживати елементи розмовної граматики в мовленні. Таким чином, можна прослідкувати методологію трьох «I» – ілюстрація, індукція, інтеракція [17].

Можливі завдання на лексикограматичні конструкції можуть містити такі інструкції:

1. *Distribute phrasal chunks into different categories (Vague language, modifying an amount, discourse structures);*
2. *Listen to the recording/watch the video and count phrasal chunks you here;*
3. *Listen to the recording/watch the video and insert the phrasal chunks you here;*
4. *Make your own dialogue, make use of the phrasal chunks and act it out;*
5. *Have a conversation with the partner use five phrasal chunks.*

Можливі вправи на опанування емпатичної препозиції та пояснювальної постпозиції включають завдання на розрізнення цих елементів розмовної граматики, наприклад: *I Read the text, underline the heads and tails.* Для консолідації матеріалу можливо запропонувати студентам трансформувати нейтральний діалог шляхом додавання лівої і правої дислокації: *II Add heads and tails to the dialogue.*

Ще один варіант завдання, що допоможе студентам засвоїти ліву та праву дислокацію – поділити студентів на пари. Перший студент починає речення, а інший продовжує. *III Make sentences with heads and tails. The first student is to give the head, the other is to complete the sentence or the first student begins the statement, the other one is to finish it with the tail. e.g.*

Student 1: *My friend ...*(head)

Student2: *He is clever.*

Student 1: *My friend is clever.*

Student2: *He is.*(tail)

Можливим завданням з розмовної граматики є проект – взяти інтерв'ю в людини, для якої англійська мова є рідною і зробити аудіо запис. Наступний крок – проаналізувати запис щодо використання різноманітних елементів розмовної граматики. Згадані вище вправи та завдання мають на меті сприяти усвідомленню ролі розмовної граматики в автентичному мовленні.

З точки зору методики навчання англійської мови проблемою залишається питання, наскільки необхідно викладати розмовну граматику студентам, які вивчають англійську мову як іноземну. Інше питання стосується того, які саме елементи розмовної граматики потрібно викладати, і в якому обсязі: чи потрібно розвивати розмовну граматичну компетентність, або достатнім буде лише ознайомити студентів з певними елементами розмовної граматики.

Висновки. Комунікативна грамика дозволяє студентам засвоювати граматичні структури в контексті. Інтерактивні та студенто-центричні види діяльності дозволяють засвоювати граматичні форми та структури, зважаючи на їх семантичний та прагматичний аспект. Комунікативне навчання граматики ґрунтується на груповій роботі або роботі в парах. Варіантом групової роботи є навчання в командах, де кожному учаснику відводиться певна роль. Можливі завдання для комунікативної граматики включають: граматичні ігри, рольові ігри, обговорення, дебати, повідомлення тощо. Граматичні ігри надають можливість консолідувати граматичні навички та використовувати їх у ситуації, яка пов'язана із реальним життям або майбутньою професійною діяльністю.

Пропонується застосувати граматичну гру-решітку для консолідації граматичних структур з модальними дієсловами. Запропоновані завдання ґрунтуються на комунікативному підході та спрямовані на розвиток англомовної граматичної компетентності. Комунікативний підхід збільшує мотивацію студентів та сприяє підвищенню ефективності навчальної діяльності.

Технології перевернутого навчання дозволяють вивільнити час для опрацювання нового граматичного матеріалу на занятті з викладачем та групою інших студентів у таких видах діяльності, як: обговорення або дебати. Принцип перевернутого навчання особливо ефективно працює, якщо застосовується до певних тем граматики, які описують граматичні структури, однотипні або подібні до вже знайомих студентам структур. Метод перевернутого навчання граматики підвищує мотивацію студентів та сприяє розвитку іншомовної граматичної компетентності.

Змішане навчання передбачає застосування онлайн технологій на занятті в класі. Змішане навчання поєднує особисте спілкування, та можливість застосовувати онлайн ресурси для засвоєння граматики іноземної мови та дозволяє позбутися ізоляції та інших недоліків дистанційного навчання.

Використання цифрових інструментів на занятті з граматики дозволяє значно урізноманітнити форми і відповідні технології оволодіння іноземною мовою. Корисними інструментами для змішаного навчання є конструктори тестів.

Комунікативний підхід до викладання граматики англійської мови передбачає застосування елементів розмовної граматики: лексико-граматичні конструкції, еліпсис, емпатичну препозицію, пояснюючу постпозицію, заповнювачі пауз, маркери зворотного зв'язку, прямий порядок слів в питальних реченнях тощо. Студенти мають бути обізнані щодо розмовного варіанту граматики англійської мови, який є результатом спонтанності та незапланованості усного мовлення. Навчання розмовної граматики англійської мови сприяє покращенню швидкості мовлення, підвищує автентичність мовлення на уроці англійської мови.

Джерела

- DeKeyser R. Beyond Focus on Form: Cognitive Perspectives on Learning and Practicing Second Language Grammar. In C. Doughty and J. Williams (Eds.), *Focus on Form in Classroom Second Language Acquisition*. Cambridge, UK: Cambridge University Press, 1998. P. 42-63.
- Ellis R. *Understanding Second Language Acquisition*. (2nd ed.) Oxford, UK: Oxford University Press, 2015.
- Larsen-Freeman D. The Grammar of Choice. *School for International Training, Brattleboro, Vermont*, 2014. URL: <https://clie.org.uk/wp-content/uploads/2023/06/Larsen-Freedman-The-Grammar-of-Choice.pdf> (дата звернення: 15.05.24).
- Richards J.C. *Communicative Language Teaching Today*, Cambridge University Press, 2006. P. 1-30. URL: https://www.researchgate.net/publication/242720833_Communicative_Language_Teaching_Today (дата звернення: 15.05.24)
- Çiftçi H., Özcan M.A. Contrastive Analysis of Traditional Grammar Teaching and Communicative Language Teaching in Teaching English Grammar and Vocabulary. *International Online Journal of Education and Teaching*, 2021. 8(2), 709-729. URL: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1294310.pdf> (дата звернення: 15.05.24)
- Putra M.T.I., Maulina M., Muthmainnah, Asrifan A., Apriani E., Resueño P.C. et al. Teaching Communicative Grammar: A Literature Review. *An International Multidisciplinary Double-Blind Peer-reviewed Research Journal*, 2021. 3(2). URL https://www.researchgate.net/publication/355077987_Teaching_Communicative_Grammar_A_Literature_Review (дата звернення: 15.05.24).
- Ostafiychuk O.D. Teaching Grammar Communicatively. *Інноваційна педагогіка* 2023. Вип. 58. Том 2. С. 97-101. URL: http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2023/58/part_2/20.pdf (дата звернення: 15.05.24).
- Slobodianuk A.A., Rudnytska T.H. Communicative Grammar Technique for Promoting Students' Linguistic and Communicative Competences. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 23. Том 2. С. 43-45. URL: <http://ir.lib.vntu.edu.ua/handle/123456789/30049> (дата звернення: 15.05.24).
- Pavlovych A.V., Ivanova O.O. Communicative Approach in Grammar Teaching. *Journal of the National Technical University of Ukraine "KPI": Philology and Educational Studies*, 2016. (8), 85-89. URL: <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/60160/1/95315-201112-1-10-20170310.pdf> (дата звернення: 15.05.24).
- Федчишин Н.О., Кліщ Г.І., Слагіна Н.І., Горпініч Т.І. Іншомовна граматична компетентність як складова загальної підготовки майбутнього лікаря у контексті віртуально-навчального середовища. *Медична освіта*. 2019. №2. С. 114-121. DOI 10.11603/me.2414-5998.2019.2.10351
- Липчанко-Ковачик О. Проблема формування граматичної компетенції майбутніх учителів іноземної мови. *Viae Educationis: Studies of Education and Didactics*. 2022. Vol. 1, No. 1. P. 51-55. DOI: <https://doi.org/10.15804/ve.2022.01.06>
- Тригуб І.П. Система вправ для формування граматичної компетенції. *Науковий вісник Донбасу*. 2013. № 1. URL: <https://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN21/13tipfgk.pdf> (дата звернення: 15.05.24)
- Навольська Г.І. Особливості формування граматичної компетенції студентів філологічних факультетів під час навчання латинської мови. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. Серія: Філологічні науки. Мовознавство. Луцьк, 2013. № 20. С. 145-149.
- Резунова О.С., Резунова В.В. Формування граматичної компетентності здобувачів на заняттях з іноземної мови за професійним спрямуванням у немовних закладах вищої освіти. *Педагогічні науки: теорія та практика*. 2022. № 1 (41), С.292-296. DOI <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2022-1-44>.
- Sapargul D. Sartor V. The Transcultural Comparative Literature Method: Using Grammar Translation Techniques Effectively. *English Teaching Forum*. 2010. 48 (3). P.26-33. URL: https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/48_3_5_sapargul_sartor.pdf (дата звернення: 15.05.24).
- Kondratyuk M., Romaniuk L. "Flipped" method for teaching grammar of a foreign language at non-linguistic faculties. *Teaching Languages at Higher Educational Establishments at the Present Stage. Intersubject Relations* 2021 (39), P.71-84. <https://doi.org/10.26565/2073-4379-2021-39-05>.
- Carter R., McCarthy M. Grammar and the spoken language. *Applied Linguistics*. 1995. 16(2). P. 141-158.
- Cullen R., Kuo I. Spoken grammar and ELT course materials: A missing link? *TESOL Quarterly*. 2007. 41(2). P. 361-386.
- Siao-cing Guo A. Comparison Study of Non-Native Speakers' and Native Speakers' Perceptions toward Communicative Language teaching. *GSTF Journal of Law and Social Sciences (JLSS)* 2013 3 (1). URL: <http://dl6.globalstf.org/index.php/jlss/article/download/595/611> (дата звернення: 15.05.24).
- Roeder R., Araújo-Jones D., Miller E.R. Grammar in Communicative Language Teaching: Teacher Beliefs About Theory Versus Practice. *International Journal of English Language Teaching*, 2020. 8(4), P. 45-64. URL: <https://www.eajournals.org/wp-content/uploads/Grammar-in-Communicative-Language-Teaching.pdf> (дата звернення: 15.05.24)
- Teaching Grammar for Communicative Competence. *American English for Educators*. URL: https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/teaching_grammar_for_communicative_competence_1.pdf (дата звернення: 15.05.24)

22. Lytovchenko I. How to Make Upper-Level University English Classes More Interactive. *English Teaching Forum*. 2009. 47 (2), 24-29. URL: https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/09-47-2-e.pdf (дата звернення: 03.05.24)
23. Grid Games *American English*. 2017. URL: https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/tc_grid_games_012017_week1.pdf (дата звернення: 03.05.24)
24. Gunn C., McCallum A. Climbing Grammar Mountain an Interactive Learning Experience. *English Teaching Forum*. 2005. 43 (4). P. 38-42. URL: https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/climbing_grammar_mountain.pdf (дата звернення: 03.05.24).
25. Frost R. Collected Poems, Prose and Plays. Library of America, 1995.
26. Костенко Л. Цей ліс живий. У нього добрі очі. URL: <https://osvita.ua/school/literature/k/70279/> (дата звернення: 03.05.24).
27. Wilde O. *The Canterville Ghost*. Walker Books, 1997. 126p.
28. Вайлд О. Кентервільський привид. Харків. Фоліо, 2019.
29. Online learning: Flipped Classroom. *American English*. 2015. URL: https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/flipped_classroom.pdf (дата звернення: 03.05.24).
30. Garrison D.R., Kanuka, H. Blended learning: Uncovering its transformative potential in higher education. *The internet and higher education*. 2004. P. 7(2), 95-105.
31. Городнича, Л.Г. Організація інтерактивності процесу навчання студентів іноземної мови з використанням комп'ютерно орієнтованих засобів. *Вісник Чернівецького національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*, 2013. Вип. 11. С. 174-177.
32. Максимова О.П., Апалат Г.П. Використання ресурсу Classtime для навчання іноземної мови. *Матеріали I Міжнародної науково-практичної конференції «Слово в сучасній науковій парадигмі: євроінтеграційний контекст»*. Кропивницький, 2022. 163-168с.
33. Sami A.A. Spoken grammar: An urgent necessity in the EFL Context *English Language Teaching*. 2014. Vol. 7, No. 6. P. 19-25. URL: <http://www.ccsenet.org/journal/index.php/elt/article/view/36949/20660> (дата звернення: 03.05.24).
34. Hilliard A. Spoken grammar and its role in the English language classroom. *English Teaching Forum*. 2014. P. 2-12. URL: https://americanenglish.state.gov/files/ae/resource_files/52-4_3_hilliard.pdf (дата звернення: 03.05.24).
35. Mumford S. An analysis of spoken grammar: The case for production *ELT Journal*. 2009. 63(2). P. 137-144.
36. Timmis I. 'Tails' of linguistic survival. *Applied Linguistics*. 2010. 31(3). P.325-345.
37. Rühlmann C. Coming to terms with conversational grammar: 'Dislocation' and 'dysfluency' *International Journal of Corpus Linguistics*. 2006. 11(4). P. 385-409.
38. Willis D. *Rules, patterns and words: Grammar and lexis in English language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 248 p.
39. Stenström A. *An introduction to spoken interaction* London: Longman, 2004. 238 p. Stenström A. *An introduction to spoken interaction* London: Longman, 2004. 238 p.

Борзенкова Олександра Анатоліївна

Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова

1.2. Сприйняття кольору в архітектурі: взаємодія емоції та символу

Стаття присвячена дослідженню символіки кольору у архітектурі, а саме утворенню символу через емоційне сприйняття кольору. Колір представлений як важлива образотворча складова архітектурного образу, що створює емоційне та наповнене символами середовище. Ключові слова: колір в архітектурі, символіка кольору, емоційне сприйняття кольору, формування колірної символіки.

Колір займає домінуюче місце у інформаційному потоці, що отримує людина у життєвому середовищі. На нього припадає майже 90% всієї інформації, яку отримує людський мозок. І цей обсяг інформації обумовлює величезний вплив зорових відчуттів, уявлень на характер образотворчої діяльності людської свідомості. Колір – як випромінювання цього середовища – є основою створення у свідомості образу всього, що оточує людину. Колір – це мова, на якій простір, що оточує людину, розповідає нам про себе. Він формує у свідомості людини об'єми усіх об'єктів оточуючого простору. Тобто архітектура, її об'єми та форми отримують, окрім практичного, ще й емоційний зміст. Людський мозок вміє «читати» коди кольорових зображень середовища, і кожен колір, сполучення кольорів має величезний емоційний вплив на людину. Всі ці чинники дозволяють вважати колір та вчення про нього – колористику – важливою складовою палітри архітектурної композиції.

Розробці цього аспекту кольору присвячені такі дослідження, як «Трактат о кольорі» Йоганна Вольфганга фон Гете, «Про духовне у мистецтві» Василя Кандинського, «Мистецтво і візуальне сприйняття» Рудольфа Арнгейма, «Колір і діяльність людини», Моріса Дерібере, тощо. Колір розглядається як значне явище, що формує світосприйняття людини. У зв'язку з архітектурою та сприйняттям людиною архітектурного образу колір глибоко аналізується у роботах Азізан Й. А. «Кольорова композиція у сучасній архітектурі», Араухо Ігнасіо «Архітектурна композиція». Акцентується, що колір завдяки своєму психологічному впливу на свідомість людини становить емоційну основу архітектурного образу.

В даній статті розглядаються такий аспект колористики, як процес утворення колірної символу в архітектурному образі через емоційне сприйняття кольору людиною. На прикладі історичних пам'яток архітектури показується вплив кольорів та їх сполучень на формування символіки архітектурно-художнього образу.

Методами дослідження є абстрактно-логічний метод, а також системний підхід, що дозволяє розкрити місце предмета дослідження у даній галузі науки.

Для вирішення поставленої задачі необхідно від архітектури повернутися до поняття кольорового комфорту і відтворити взаємозв'язок між поняттям психологічного впливу кольору – кольоровим комфортом як таким, що залежить від поняття гармонії, сакральності кольорів в культурі (сакралізація дефіцитного кольору) і стійкими символами етнічної, національної та загальнолюдської культури.

Сприйняття кольору – це, найперше, психофізіологічна реакція на зміни у середовищі – наприклад,

збудження (на червоний колір) – що закладена у кожній людині. Це один з механізмів людського організму, від якого залежить виживання людини в навколишньому середовищі. Можна сказати, що в основі сприйняття кольору лежать психофізіологічні реакції, що активізують прасемантичні структури. Кольори розрізняються на рівні фізіологічних реакцій організму, і такі існуючі на рівні глибинної семантики взаємозв'язки не можуть бути випадковими. Ця теза підтверджується колірною символікою первісної людини. Колірна символіка у первісних народів (наскільки це дозволяють зрозуміти археологічні знахідки) є подібною, і формується у триаду білий-чорний-червоний. Першими по біологічній значимості кольорів у життєдіяльності людини йдуть чорний й білий. Третім додається червоний, четвертим – зелений (зелено-синя група) або жовтий; далі до перерахованого додається синій, коричневий, але ці кольори не є самостійними. Ця послідовність відбиває фізіологічні механізми, за допомогою яких око й мозок аналізують світлові стимули й створюють колірне сприйняття. Це – скорочене або концентроване позначення значних частин психобіологічного досвіду людини, що стосується не тільки розуму, але й усіх органів відчуттів. Цей досвід є результатом діяльності нервової системи людини як виду, і формувався він у період еволюційного розвитку і становлення людини як виду, тому він у більшості випадків є ідентичним для всіх людей.

На основі традиційної колірної символіки можна припустити, що колір – це окрема система орієнтації, яка незалежна від предметної. Під предметною орієнтацією розуміється властивість людської нервової системи виділяти у оточуючому світі дискретні сутності, позначаючи їх іменниками, що відповідають на питання «що таке?». Зазвичай, головною особливістю психічного образу є так звана предметність. Колір ж не відповідає на запитання «що таке?», для нього доречним є питання «яке?», «який?». Саме непередметність кольору є підставою для виникнення емоційної реакції. Тобто на першому етапі сприйняття колірної символіки, його значення можливо відчутти, а не розуміти, наприклад, або інтерпретувати. Прикладом такої колірної символіки є символіка країн Ісламу, де колірний символізм є головним виразним засобом мистецтва. Священним є зелений колір, що символізує природу, життя (зелений колір купола мечеті Масджид ар-Расул у Медині). Білий колір виражає чистоту і духовність, золотий (жовтий) – славу, успіх, багатство. Червоний вважався магічним, таким, що має велику життєву силу, а також кольором любовної пристрасті. Синій та фіолетовий (кольори тіні) цінувалися за їх трансцендентний, містичний характер. Нефігуративність або умовність відтворення оточуючого світу у мистецтві підкреслює цей аспект впливу кольору.

Іншим прикладом колірної символіки в архітектурі є християнська православна символіка. Її особливістю є основна роль світла, як божественної сутності, відбитками якої і є кольори. Білий колір – символом святості, чистоти і духовності, що не має негативних значень. Навіть білий саван символізує перехід в інший, кращий світ, очищення від гріхів. Символіка інших кольорів амбівалентна. Червоний колір – це є символ крові Христа, отже його любов до людей (в певних ситуаціях символізував гріх – неправедну кров). Синій (блакитний) символізує небо, вічність, самопожертву, благочестя та смиренність (частіше всього такі кольори на куполах були присвячені Богородиці). Зелений – більш земний колір, позначав життя, також мав негативне значення – підступності, спокуси. Ставлення до чорного було переважно негативне, як до кольору зла, гріха, пекла, смерті. В значеннях чорного залишився також аспект (як у первісних народів) ритуальної смерті для світу (тому він став кольором чернецтва).

Особливістю непередметності кольору є також здатність його змінювати емоційний стан людини. Тобто, якщо говорити образно, через кольори оточуючий світ перебуває у безпосередньому контакті з внутрішнім світом людини, з його душею. У свідомості людини виникає образ, уявний колір.

Цим визнається певна подвійність кольорів. По-перше, вони існують і як уявлення, і як візуальні образи, зберігаючи, проте, свою психологічну ефективність. По-друге, в зовнішньому стосовно людини світі те, що суб'єктивно переживається як емоція, має можливість втілюватися у формі кольору. Цей процес є зворотнім сприйняттям кольору із оточуючого світу. І, можна припустити, що між сприйняттям кольору і емоційним станом існують «двохсторонні» відносини, із можливістю впливати та змінювати обидві сторони. Як колір викликає емоцію, так і емоція викликає колір. Причому колірні значення не стільки створюються, скільки «переломлюються», «інтерпретуються» суспільно-історичною практикою.

Ще однією особливістю кольору, і відмінністю його від дослідження оточуючого світу через створення понять і значень, є його здатність впливати на емоційний стан людини (на суб'єктивні відчуття внутрішнього світу), змінюючи його. Цим, можливо, пояснюється потужна символічна функція кольору, яка існує весь час існування людства. Прикладом може будь-яка давня культура, у якій існують сакральні кольори, або особливі значення кольорів (у містичних текстах, алхімічних дослідженнях, сакральній символіці, тощо), або ритуальна практика всіх релігій і пов'язане з нею прикладне мистецтво (ікони, орнамент, символічне письмо), або це колір у практиці традиційної східної медицини, астрології, магії, тощо.

У кожній епохи з'являлася свого роду колірна мова, вироблялися зв'язані системи колірних відносин, що впливали на всі сторони життя народу й входили до нього, як друга природа. Люди знаходили (або відображали) органічні та виразні сполучення кольорів, які ставали знаками культури або епохи. Ці пари й триади, чотирих- і п'ятицівтіття у різних варіантах сполучень є символічним відображенням культурних і

суспільних цінностей, ставлення людини до самого себе і до оточуючого світу.

Таким чином, можливо зробити висновки, що у людському культурному побуті, у оточуючому його архітектурному середовищі – у цій другій людській природі, що створена усередині об'єктивного світу, колір відігравав роль важливого розпорядника й настроювача життя. Прагнення розвинути, затвердити певні лінії свого духовного й матеріального життя відображалися людьми в мові кольороформоутворення. Тобто, почуття, переживання й ідеали епохи фіксуються через символіку кольору й створюють необхідне середовище для зміцнювання обраної стильової тенденції. Такі особливості архітектури, як абстрактність, і разом з тим її соціальна обумовленість, роблять її засобом символічного відображення ідеалів епохи. Кольорова символіка виразно і емоційно відбиває стан суспільства. Тобто, архітектура на кожному етапі існування суспільства може бути представлена як просторовий зліпок розвитку суспільства, і колір – це важлива складова цього образу.

Таким чином, можна зробити висновки, що, хоча впродовж людської історії зміст колірних символів в архітектурі змінювався, ядро колірної символіки лишалося незмінним. Колір викликає певні і специфічні зміни у психічному світі людини, певну емоційну реакцію, інтерпретація якої породжує те, що називається колірними символами. Між сприйняттям кольору і емоційним станом існують «двохсторонні» відносини, із можливістю впливати та змінювати обидві сторони. Як колір викликає емоцію, так і емоція викликає колір. Колірні значення не стільки створюються, скільки «інтерпретуються» суспільно-історичною практикою.

Джерела

1. В. Fraser, С. Murphy F. Bunting. Real World Color Management. – Peachpit Press, 2004. – 534 p.
2. Йоганнес Іттен Мистецтво кольору: Суб'єктивний досвід і об'єктивне пізнання як шлях до мистецтва. – К.: ArtHuss, 2022. – 96 с.
3. Кольорознавство : навчальний посібник / С. В. Прищенко. 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. – 436 с., 32 іл.
4. Михайленко А. Колористика: магія кольору [Електрон. ресурс]: науково-популярне видання. – Київ: ВСР, 2017. – 396 с. – Режим доступу: <https://issuu.com/832017/docs>, вільний (дата звернення: 22.05.2024). – Назва з екрану.
5. Печенюк Т. Кольорознавство: підруч. для студ. вищ. навч. закл. Львів. нац. акад. мистецтв. – Київ : Грані-Т, 2009. – 191 с.
6. Ребекка Етвуд. Життя в кольорі: Життя в кольорі: Як зробити дім яскравішим - Натхнення і практичні поради. – К.: ArtHuss, 2020. – 272 с.
7. Яньшин П.В. Психосемантика цвета: монографія. – СПб.: Речь, 2006. – 369 с.

Тарасюк Лариса Сергіївна

Доктор філософських наук, професор

ORCID: 0000 0002 3863 7707

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

Добровольська Наталія Анатоліївна

Доктор психологічних наук, професор

ORCID: 0000 0002 8786 4316

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

1.3. Філософія освіти як щоденна практика

Проаналізовано освітній підхід цілісної освіти, ядром якого є безперервна освіта взаємодії між викладачем, студентом та знаннями за всіма рівнями свідомості. Саме це виводить в концептуально нову якість ролі освіти. Філософія освіти є основою для здійснення комплексного підходу до вирішення проблем сучасної освіти. Ключові слова: освіта, цілісність, щоденна практика, цінності, духовність.

У пропонованому дослідженні здійснено теоретичне осмислення філософії освіти як щоденної практики, або феномену цілісної освіти для життя. В умовах сучасної соціокультурної реальності, коли попередні світоглядні ідеали втратили своє значення, а суспільство має величезну потребу в нових ціннісних настановах, дослідження проблеми цілісності має важливе значення. Обґрунтовується теза, що конструювання цілісності є необхідним моментом буттєвих змін. У суспільстві цілісність людини проявляється в її взаємодії та впливі на довколишній світ. Здійснено багатовимірний розгляд людини, її природного й соціального буття, основ становлення цілісності особистості. Без внутрішньої цілісності, збереження свого онтологічного ядра світ розщеплює людину. *Мета дослідження:* вивчити вплив цілісного підходу до освіти на відношення до концепції освіти. Підхід цілісної освіти для життя може бути одним з підходів, який кардинально поміняє освіту і формуватиме нову парадигму мислення.

Освітній підхід цілісної освіти, ядром якого є безперервна освіта взаємодії між викладачем, студентом та знаннями за всіма рівнями свідомості. Саме це виводить в концептуально нову якість ролі освіти. Філософія освіти є основою для здійснення комплексного підходу до вирішення проблем сучасної освіти. Модель сучасної системи освіти є лінійною, була сформована з дефіциту інформації. Освіта сучасного інформаційного суспільства втрачає свою цінність, бо інформація є доступною і відкритою. Віртуальний простір породжує розмитість усвідомлення себе, штучний інтелект прибирає людину з процесу пізнання. Виходячи з цього, виникає запит на уміння фільтрувати, шукати та застосовувати потрібну інформацію в

житті. Підхід цілісної освіти для життя здатний повернути здобувача в пізнання, вбачаючи інтегральну суб'єктність людини, в якій фокус уваги залишається на взаємодії знань і практичного досвіду. Концепт цілісної освіти для життя надає можливість розгортання сенсів своєї особистості в процесі освоєння знань.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їхнього застосування у процесі створення нових моделей цілісної освіти для життя в соціокультурних і гендерних вимірах, яка постає як чоловіча та жіноча співтворчість; визначенні пріоритетних завдань, у розробці інноваційно-орієнтованих соціокультурних проєктів. Філософський підхід до осмислення поняття цілісності як нового освітнього підходу для життя людини розширює діапазон досліджень, в центрі яких стає людина, що відновлює цілісність у вимірах буття. Ці наукові розвідки дають можливість практичної цінності для саморозгортання цілісності особистості. Вони можуть бути рекомендовані для розроблення стратегій формування громадянського суспільства й інститутів соціального партнерства й соціальної відповідальності в Україні. Висновки наукових пошуків можуть стати підґрунтям для ефективного практичного впровадження нових робочих навчальних програм, наукових розробок, різноманітних освітніх та соціально-культурних проєктів.

Актуальність «філософії освіти». Суспільство сьогодні – найвища форма розвитку і руху матерії. Розвиваючись саме, воно є перетворюючою силою усього, що є навкруги, і цього вже змінити не можна.

Загальносвітову тенденцію розвитку культури визначає перехід від постіндустріального суспільства до інформаційного. Інформація набуває пріоритету серед усіх інших культурних цінностей та вважається їх підґрунтям. Постійне відставання освіти від потреб суспільства, відсутність освітніх форм для трансляції головного здобуття сучасного наукового знання у формуванні людини XXI ст. потребує обґрунтування методологічних засад філософії сучасної освіти, як нового рівня дослідження і розв'язання багатьох проблем людського буття.

Нова соціокультурна реальність має такі основні характерні риси:

1) суттєві зміни в субординації системи цінностей, що обумовлені формуванням нового типу відносин у суспільстві, потребою в новій світоглядній орієнтації;

2) нові явища у культурі, які надають великі можливості для оптимізації реалізації прихованого потенціалу особистості;

3) суттєве розширення поля диференціації життєвих потреб і здібностей;

4) початок діалогу між основними культурними течіями у сучасному світі.

Усе це вимагає нового рівня рефлексії самого поняття «освіта», змісту, соціокультурних особливостей, визначення сучасного аксіологічного підґрунтя освіти, ролі та місця освіти в суспільстві XXI ст. і перспективи його розвитку. Тому найважливішого значення набуває питання про становлення сучасних методологічних засад такої галузі дослідження як філософія освіти, що є основою для здійснення комплексного підходу до вирішення проблем сучасної освіти, у першу чергу до виконання завдань її гуманізації.

З-поміж причин, які актуалізують філософію освіти сьогодні, виділимо такі:

- необхідність осмислення кризового стану, у якому опинилася система освіти, через перехід суспільства від постіндустріального періоду до інформаційного, що передбачає нову класифікацію та відбір предметного змісту знань, які забезпечать інформаційний арсенал особистості, що постійно самовдосконалюється, а також ціннісно-смісловне обґрунтування її діяльності;

- актуальність нових загальнолюдських цінностей, що потребують формування нового типу особистості, здатної міркувати категоріями космічних масштабів;

- потребу створювати додаткові спеціально організовані системи та можливості передавання культурного досвіду в умовах загальнонаціональної системи освіти, що постійно удосконалюється. Адже освітній процес ґрунтується на досить суперечливих формах знання: ілюзіях, утопіях, міфах, стереотипах, які здійснюють відчутний вплив на процес соціалізації особистості. Одне із завдань філософії освіти – врегулювання, прогнозування та екстраполяція найбільш актуальних ірраціонально-інтуїтивних форм знання;

- спрямування та корегування еволюції процесу освіти, використовуючи новітні дослідження інших дисциплін, дотичних до педагогічної діяльності. Філософія освіти формує образ «людини майбутнього», зорієнтовуючи та змістовно наповнюючи педагогіку новими знаннями, методами, способами, цілями, котрі через процес освіти втілюються у формуванні внутрішнього світу конкретного покоління.

Погодимось із А. Запісоцьким, що інтерес дослідників до філософської проблематики в освітній діяльності спричинений насамперед об'єктивною та усвідомлюваною роллю освіти у вирішенні глобальних проблем. Останнім часом, освіта розглядається як стратегічно важлива сфера життя суспільства. Фактор розвитку нації та поглиблення її інтелектуального потенціалу є гарантом її самостійності та міжнародної конкурентоздатності.

Поняття «філософія освіти», предмет і завдання.

Розглядаючи поняття «філософія освіти», наведемо декілька варіантів його тлумачення. Так, одні дослідники надають перевагу філософії і філософствують про освіту, інші пріоритетною вважають педагогіку, здебільшого розмірковуючи про процеси навчання і виховання, хтось намагається охопити і філософську, і педагогічну проблематику. Тож розглянемо етимологію означеного словосполучення. Слово «філософія», у перекладі з грецької, означає «любов» і «мудрість», тож поняття «філософія» можна тлумачити, як «любов до мудрості», як науку про досягнення людиною мудрості, пізнання істини та добра. Щодо поняття «освіта», існує багато варіантів його тлумачення. Професори Києво-Могилянської академії розвивали ідею про здобування істинного знання шляхом одномоментного осяяння з допомогою природного розуму, тобто Божих ідей. Така ідея простежувалася у філософських курсах І. Гізеля, Г. Щербацького. На думку учених природне світло розуму осяє інтелект під час дискурсу. Тобто, професори Києво-Могилянської академії наголошують на пріоритетному значенні осяяння у розкритті істини, контакті людського мислення і буття. Відстежується спадкоємний зв'язок між філософським розумінням академічних учених та їх попередників (культурних діячів Київської Русі, діячів братств і Острозького культурно-освітнього осередку) й наступників (Г. Сковорода). Варто звернути увагу на переклад слова «освіта», російською (яка є також слов'янською) мовою: освіта – образование; освічений – образованный; освітній – образовательный. В. Даль тлумачить «образование» як: надавати чомусь образ, вид, змушувати, вимушено передавати культурні цінності та звичаї від покоління до покоління, у результаті чого й утворилася наступність поколінь. Останніми десятиліттями у американсько-європейській системі освіти, так як і у напівзруйнованій радянській освітній системі, проблема примусу в освіті викликає гострі дискусії. Висловлюються думки, що поняття «примус» та «демократія» є несумісними. Хоча, необхідність використовувати «примус» саме у системі освіти аргументували і довели не лише педагогіки-практики, але й психологи. Особливо вражаючими є результати педагогічної діяльності А. Макаренка, теоретичні та практичні психологічні дослідження П. Гальперіна, А. Запорожця, Д. Ельконіна та ін. Зважаючи на усе вище сказане, можемо «філософію освіти» трактувати як філософську дисципліну, що зорієнтовує, сплановано впливає, наперед передбачивши ідеальний образ, заради якого і здійснюється означений вплив, як на конкретну людину, так і на мікро та макро соціальні групи. У сучасній Україні «філософію освіти» визначають як сукупність світоглядних теорій (ідей), які зумовлюють методологію виховання і навчання, становлення відповідного типу особистості. Перспективи реформування освітньої системи в Україні вбачаються в актуалізації гуманістично-культуротворчої філософії освіти, а її стратегічна мета полягає у становленні творчо-гуманітарної особистості як цілісного суб'єкта культури. В основу педагогічного процесу варто покладати нову світоглядну установку, новий тип особистості, а відповідно і змінити методику виховання та навчання.

На думку В. Андрущенко, В. Кременя, М. Михайлова та інших дослідників, філософію освіти немає сенсу виокремлювати в окрему галузь філософії. Адже філософія освіти розвивається у межах соціальної філософії, створюючи комплексне та міжгалузеве вивчення системи освіти. Вона поєднує «зовнішні», щодо системи освіти, соціальні науки із «внутрішніми» – педагогікою. У широкому розумінні предмет філософії освіти – не лише філософське осягнення самого процесу отримання знань, умінь та навичок, але й більшою мірою масштабне вивчення культурних досягнень та цінностей, покликаних задовольняти потреби системи освіти. Філософія доповнює педагогіку тим основним, чого їй бракує – масштабним баченням соціальних трансформацій і домінуючими у даному історичному періоді світоглядними концепціями, з-поміж яких важливо виділити планетарно-космічну. Саме розуміння кожною людиною закономірності свого виникнення в структурі світобудови дає можливість шукати відповідь на одвічні філософські запитання: «Про сутність людського життя», «Про сенс людського буття», «Про ціль людського буття», «Про походження життя і людини», «Про перспективи розвитку людського суспільства» і т.д.

Формування творчо-гуманітарного, планетарно-космічного типу особистості можливе з використанням методологічного апарату та потенціальних можливостей «філософії освіти», як навчальної дисципліни. Філософія відображає крізь призму укладених та найбільш актуальних світоглядних концепцій найновіші досягнення різних галузей знань, а педагогіка залучає передові методи навчання та виховання, чим впливає на формування внутрішнього світу підростаючих поколінь.

З-поміж завдань курсу «філософія освіти» ми визначаємо:

- 1) формування у кожного слухача планетарно-космічного світогляду;
- 2) підготовка відповідальних, творчих, активних молодих людей, котрі з одного боку поважають багатоманітність культур, а з іншого – враховують у своїй діяльності стратегічні цілі філософії освіти, що полягають у прагненні згуртувати націю, цивілізацію задля досягнення вищих цілей;
- 3) формувати у системі поглядів підростаючого покоління образ особистості та цивілізації, здатних організувати якісну взаємодію у масштабах Землі та Всесвіту, образ людини майбутнього.

Згідно досліджень Н. Пішуліна та Ю. Огородникова, до найважливіших, фундаментальних, вузлових категорій, що описують сучасну модель освіти зорієнтовану на формування планетарно-космічного типу особистості, відносяться:

- *універсальність*, яка в освіті має дві взаємопов'язані сторони: *універсальність* освіченої особистості, здатної результативно діяти в широкому діапазоні сфер життя, і опора навчання на *універсалії*, тобто гранично загальні поняття, що об'єднують в єдиний проблемний вузол багато галузей буття;

- *цілісність*, що має три сторони: *зміст освіти*, який утримує цілісність буття в переліку навчальних предметів, *методи його надання*, що спираються на всі здібності людини: її інтелект, відчуття, інтерес до пізнання, а також *духовна єдність світу і учня*, коли їх неможливо розділити на «об'єкт і суб'єкт пізнання»;

- *фундаментальність* – концептуальне вивчення законів світу, вироблення *фундаментальних сенсів буття*, спрямованість освіти на універсальні та узагальнені знання, істотні й стійкі зв'язки, на структурний і змістовний перегляд навчальних курсів, узгодження один з одним для вироблення єдиних культурно-науково-освітніх просторів;

- *компетентність та професійність* за своїм значенням протилежні вузькій спеціалізації і включають таку обов'язкову якість, як *етична позиція* по відношенню до предмету свого вивчення та дослідження в контексті гармонії практичності і людяності;

- *гуманізація та гуманітаризація* – це процеси приведення освіти, її змісту і форми у відповідність до природи людини, її душі та духу [1].

Духовність – один з інтегруючих елементів суспільства.

Одним з основних інтегруючих елементів суспільства виступає духовність, а саме основна її складова – загальнолюдські цінності.

На думку А. Запісоцького, найважливішою для духовності, що розвивається, є *«ціннісно-нормативна сфера свідомості особистості»*. Система цінностей входить в ядро особистості і виступає як світоглядна основа всіх сфер та аспектів її життєдіяльності. Основна функція системи освіти якраз і полягає у здатності формування даної компоненти, що й знаходить віддзеркалення в самому понятті освіта. Ядро особистості – це повноцінне, гармонійне внутрішнє «Я» людини, або в науково-філософській термінології – це внутрішній абстрактний образ, крізь призму якого людина сприймає зовнішній світ. У свою чергу, основу внутрішнього абстрактного образу (або внутрішнього «Я») утворюють загальнолюдські цінності: актуалізована інформація, відображена в нейронних об'єднаннях довготривалої пам'яті [1].

Цінність будь-якого фрагмента буття світу визначається його значущістю для суб'єкта та суспільства і лише в такому, суб'єктивному форматі вона існує. Індивідуальна система ціннісних орієнтацій утворює основу внутрішньої людини, її «Я», світогляд. Основа створюється і закріплюється усім життєвим досвідом людини, всією сукупністю її переживань, які проростають у її взаємодії із зовнішнім світом. Ця система забезпечує стійкість особистості, спадкоємність поведінки, визначає спрямованість потреб та інтересів. Цілісність, стійкість системи цінностей забезпечує повноцінне явище психіки в психологічному просторі, стійкість до стресів, цілеспрямованість діяльності.

Цінності виконують функцію перспективних стратегічних життєвих цілей і є головним мотивом життєдіяльності. Цінності визначають етичні засади та принципи поведінки, тому будь-яке суспільство зацікавлене в тому, щоб люди дотримувалися актуальних для теперішнього часу правил поведінки. От чому з перших кроків в онтогенезі психіка дитини потрапляє під цілеспрямовану дію виховного процесу. Метод виховання, прийнятий в даному суспільстві, визначається системою цінностей, що в свою чергу запанувала в ньому.

Робота в сфері освіти й особливо безпосередня педагогічна діяльність тісно пов'язані зі світоглядними засадами людини, навіть якщо це не усвідомлюється нею і не виражається явно. Педагогічний процес більшою мірою встановлює ціннісні орієнтації людини, тому дуже важливо в навчально-виховному процесі керуватися таким світоглядним принципом, який орієнтує людей на творчу самореалізацію, усвідомлення власної планетарно-космічної суті.

Сенс і цінності системи освіти лежать за межами будь-якої конкретної педагогічної або психологічної дисципліни, що вивчається педагогом в процесі професійної підготовки. Становище вчителя по відношенню до учнів таке, що в повсякденній діяльності проявляються і співіснують дві групи цінностей: з одного боку, цінності, що складають основу внутрішнього «Я» самого педагога, а з іншого боку, цінності, що складають основу системи утворення. Ці дві групи цінностей можуть перебувати в гармонії, але можуть і жорстко конфліктувати. Від гармонійності або деструктивності їх співіснування залежить актуальність цінностей, закладених в основу внутрішнього світу учнів, особливості формування у підростаючого покоління *світогляду*.

Необхідним компонентом ціннісного відношення є емоції. Емоційність цінностей пояснюється тим, що, спочатку вони сприймаються свідомо, і настільки входять в основу внутрішнього абстрактного образу, настільки часто повторювані в повсякденній активності психіки, що як звичка, звичний образ діяльності, витісняються в підсвідомість. А витіснені в підсвідомість, цінності завжди активують плотьсько-емоційну складову психіки, викликаючи радість, милування, захоплення, благоговіння та інші прояви.

Вища форма ціннісної емоції – катарсис, прояснення відчуттів, очищення від «скверни». А. Гулига відроджує цей забутий аристотелівський термін і вважає, що «Цілий спектр етичних, естетичних і суто

аксіологічних категорій розчинили в собі те, що було змістом стародавнього слова «катарсис». На думку А. Гулиги, сучасна тріада цінностей «Віра, Надія і Любов» у своїй єдності якраз і утворюють змістовну частину катарсису – вищої форми ціннісної емоційності людини [1].

А. Гулига виділяє два варіанти ціннісної емоції – безумовний (сакраментальний) та естетичний. Сакраментальне відношення включає переконання у виняткових властивостях об'єкта. Він наділяється або надзвичайною привабливістю, або святістю, або надприродною силою, або чимось іншим, що ставить людину в залежність, змушує домагатися володіння об'єктом або підкорятися йому. Поклоніння при цьому «прагматичне», самопожертвування має «утилітарний» характер – люди позбавляють себе чогось, аби сакраментальний об'єкт зберіг або знайшов що-небудь. Любов (у всіх її проявах), що є міфологічним отождошенням себе з об'єктом, релігійна віра – приклади безумовно ціннісного відношення. Критична оцінка зведена тут до мінімуму. Термін «гра», введений в естетику І. Кантом, використовується тут в найширшому сенсі – не як спосіб розваги, а як принцип діяльності. Естетичне відношення дозволяє вільний погляд на об'єкт, певну дистанцію між об'єктом і суб'єктом, безкорисливе милування предметом, радість від гри з ним.

Сенси й цінності як терапія в умовах сучасних викликів.

Сучасні виклики в суспільстві вимагають осмислення нашого духовного простору. Оскільки людина є цілісною системою, її свідомість має різні виміри: від духовного до тілесного, то й досліджувати ми маємо в цілісності. Насамперед, ми маємо розпочати з реабілітації духовної свідомості. Сьогодні свідчить про хворобливість і викривлення саме в цьому просторі. Адже не було б тоді сьогодні ненависті і вбивства. Сьогодні актуальним є питання: Чи існує справедливість в світі? Так, існує, але вона існує в інших вимірах часу і не так, як ми собі її уявляємо. Коли духовний вимір здоровий, то такі базові поняття, як людяність, гідність, повага, цінність є актуалізованими в суті людини, вони є нормами буття. Коли нормами буття стають ненависть і вбивство, то це свідчить лише про одне, хвороби людського суспільства у духовних вимірах. І ми маємо це лікувати. Тому важливим сьогодні є осмислення ролі сенсів і цінностей в бутті людини і суспільства.

Світ сенсів та цінностей складає духовний простір особистості. Визначну роль в цьому є проблема формування цінностей у структурі буття особистості. Існує філософська наукова галузь філософії – аксіологія, яка вивчає і досліджує структуру цінностей і їх місце в бутті людини. Аксіологія піднімає питання про зв'язок цінностей між собою та їх взаємозв'язок зі світом. Значення самого терміну «цінність» вказує на особливе значення для людини або суспільства тих чи інших об'єктів, відносин або явищ дійсності. На думку Е. Гусинського і Ю. Турчиної, цінності – це деякі риси, характеристики реальності (справжньої або уявної), щодо яких існує установка глибокого прийняття, бажання їх втілення. Цінності – це актуалізована інформація, закодована в знакових системах і поняттях, відображена в нейронних об'єднаннях довготривалої пам'яті та складова основи внутрішнього абстрактного образу. Цінності – це межі, які обрамлюють пізнавальну активність психіки. Якщо ця активність пов'язана з добром, тобто з цінностями позитивними, то вона заохочується, викликає позитивні емоції, якщо зі злом, цінностями негативними, то вона карана і викликає неприйняття з боку суспільства. Все, що існує у світі, може стати об'єктом ціннісного відношення, тобто оцінюватися людиною як добро чи зло, краса чи потворність, можливе чи неприпустиме, істинне чи хибне. Основне завдання аксіології полягає в тому, щоб показати місце цінності у структурі буття й у відношенні до фактів реальності.

Цінність мають лише ті думки, якими ми живемо (Герман Гессе). Сучасний вітчизняний дослідник, науковець І. Козловський зазначає: «Людська гідність – це поле, яке ми обробляємо у своєму внутрішньому світі. Саме така практична філософія допомагає подолати найстрашніше». Гідність – це правдивість, правдивість як внутрішня, так і зовнішня... Гідність певною мірою пов'язана з совістю. Совість – це внутрішній Бог. Гідність – це процес дорослішання. Постійно звертаючи увагу на ті події, які відбуваються в нашому суспільстві, я нагадую, що на жаль, у нас велика кількість інфантильних людей. Інфантильність пов'язана з тим, що ми, по-перше, не усвідомлюємо самі себе і своє місце в суспільстві, по-друге, інфантильність – це відсутність відповідальності. Це очікування. Що за тебе хтось зробить. Цей момент не дозволяє людині повноцінно, гідно прожити своє життя [8, с. 34].

Система цінностей якраз формує саме цей правдивий горизонт, над яким ти працюєш. «Дух освіти» Маргерит Лена, звернула особливу увагу на глибоку думку І. Козловського: гідність, зрілість, свобода, людяність покликані перетворити освіту і стати ключовими рисами нового періоду в життя нашої країни. Втома від війни не знищить досягнень попередньої епохи за умови включення потужної енергії у справу освіти. Це має стати ключовою національною справою і новими пробудженнями громадянського суспільства. Без таких елементів історична машина злітає зі шляху. Нашестя невігластва підстерігає яскраві думки наших сучасників.

Згадуючи Віктора Франкла, він говорить, що бар'єром, який не дає пройти нашому шляху становлення зрілої людини, є два фактори. Перший – це тоталітаризм, який є зверху, і який примушує людину фактично втрачати свою гідність, втрачати свій сенс і ставати гвинтиком тоталітарної системи. Система тебе знецінює, і, якщо ти зникаєш – їй байдуже. Це також є трагічним моментом для людини, яка так і не проживає свого життя, вона проживає чуже життя.

Віктор Франкл говорить про три категорії цінностей. Перша категорія – цінності творчості, те, що ми віддаємо світові, наші над зусилля. Друга категорія – коли ми щось отримуємо від світу. Ми отримуємо насолоду, ми дивимося на світ, споглядаємо розквіт весни, дивимося на своїх рідних, переживаємо стан любові – це все ми отримуємо. А третя категорія – саме та, де випробовуються наші сенси. Це наші цінності ставлення: ставлення до болю, до страждання, до тих глибинних випробувань, які з нами відбуваються, до того ж полону до війни. І саме тут є та межа, де людина зустрічається з собою. Тому що вона повинна відповідати на питання своєї внутрішньої екзистенції, саме тут і є прояв її зрілості.

Творча людина також проживає процес зрілості, але він може бути загальмований якимись іншими складовими. Ми знаємо дуже багато творчих людей, але не дуже гідних, у тому числі серед великих філософів. У трій же час я знаю людей, які не є великими мислителями, але є дуже гідними людьми, яким можна довіряти. Чому? Тому що вони пройшли певні випробування, вони побачили себе в цих процесах, вони дозріли. У них є та мудрість, яка дозволяє вимірювати себе, свою правдивість по відношенню до інших, до світу, і до цих страждань також. Така людина вміє жити в цих стражданнях, не виживати, а саме жити – повноцінно, наскільки дозволяє саме страждання, повноцінно жити в цьому страждання. Цей момент є тією фазою, коли зрілість починає розквітати. Це проявляється мудрістю, певною атмосферою, яку створює ця людина. Те, яку атмосферу створює людина, також є критерієм. Можна говорити чудові слова, красиві гасла, але якщо ця атмосфера руйнівна, якщо вона токсична – це відчутно. А є люди, сама присутність яких створює атмосферу тихої радості, наповнення і певної перспективи життя. Це є також важливим фактором.

Толерантність є складовою гідності. Поняття гідності передбачає, що ми чуємо іншу людину, поважаємо її права, життєвий, світоглядний чи релігійний вибір. Ти маєш мати власну обґрунтовану позицію, бути центрованим, але без емпатії ти інколи не зможеш досягти бажаного результату наукових пошуків. Асертивність та емпатія також є складовими гідності.

Гуманітарна освіта – «кора головного мозку» суспільства.

Гуманістичні цінності повинні становити зміст сучасної філософії освіти. На розвиток філософії освіти значний вплив має «золоте правило моралі». Підкреслимо, що відома моральна максима, як «золоте правило моралі», що акумулює моральний досвід цивілізації, зафіксована в невеликих фольклорних жанрах, приказках, оповідях. «Золоте правило» – це моральна заповідь, згідно якої *людина не повинна здійснювати по відношенню до інших того, чого не бажає для себе*. «Золоте правило» було відоме задовго до появи писемності.

Німецький філософ І. Кант писав, що людство саме створює умови, які впливають на його історію. Він розглянув моральний сенс «золотого правила» на рівні філософського аналізу та сформулював основний закон етики – категоричний імператив. На думку І.Канта для людини найважливішим є «чисте небо над головою і моральний закон усередині».

І. Кант сформулював три світоглядні питання, які повинні визначити загальну орієнтацію людини у світі:

1. Що я можу знати? (теоретико-пізнавальне питання, проаналізоване в «Критиці чистого розуму»);
2. Що я повинен робити? (питання практики і етики; мова йде про свідомий вибір людиною життєвого шляху, поведінки; проаналізований в «Критиці практичного розуму»);
3. На що я можу сподіватися? (зіставляється людина і його майбутнє).

Взаємозв'язок цих питань Кант розглянув, аналізуючи питання: Що таке людина? У праці «Логіка» він обґрунтував високе призначення філософії: стимулювати інтелектуальне і моральне самовдосконалення людини.

Кант дійшов до висновку, що життєва етика – це філософія переконання. Саме тому етика відноситься до практичної філософії, оскільки саме переконання і визначають принципи людської діяльності, об'єднують вчинки людей та їх мотиви.

Біблейські заповіді постають як основа абстрактного образу особистості.

Не менш значимими для філософії освіти і системи цінностей, що закладається в основу внутрішнього абстрактного образу кожної психіки, є біблейські заповіді, які акумулювали у собі найбільш цінне та святе з-поміж багатоміліардної історії цивілізації. У «Старому завіті» приведено десять заповідей християнства.

На думку І. Ільїна: *«Жити варто тільки тим і вірити варто в те, за що варто боротися і померти; бо смерть є дійсний, вищий критерій для всього життєвого змісту. Достатньо самому застосувати цей критерій, зі всією серйозністю і у всьому його глибокому значенні, освітити ним будь-який життєвий зміст – і його вірність та переконливість розкриється перед очима».*

В. Холодний вважає, що загальнолюдські цінності в усій їх множині зароджуються і функціонують в психіці людини одночасно. Він розподіляє їх на три групи: атрибутивні (до них відносяться загальнолюдські цінності, які характеризують особистість як самодостатній феномен), безумовно-етичні (фіксують відношення особистості до світу) і такі, що об'єктивувалися (прояви особистості в реальній соціальній життєдіяльності).

До атрибутивних загальнолюдських цінностей В. Холодний відносить:

1. *Потенційну соборність* – як синкретичне світовідчуття людини, здатне розвинути в багатий світ духовних переживань.

2. *Вічність (Надпросторовість)* – життєдайна космічна сила, яка нібито породжує і притягує до себе духовно мислячу людину. Особистість відчуває присутність Вічності у всіх духовно *значимих* для неї подіях: творчій діяльності, своєму родоводі, малій та великій Батьківщині, самому факті існуванні нації, до якої вона належить і так далі. Для творчої особистості справа, якій вона присвятила життя, набагато важливіша, аніж усі мирські блага, почасті і саме життя. Та обставина, що людина залишається після смерті у пам'яті друзів, соратників та інших людей, наповнює її душу надією і залучає до Вічності. Навіває смуток відчуття загибелі всього конкретного в ході еволюції, але вічність космосу спонтанно повертає людині оптимізм, робить її духовність космічно значимою.

3. *Колективістську* цінність – переосмислене відтворення минулого духовного досвіду шляхом взаємодії між окремими людьми і народами.

4. *Безмежну цілеспрямованість* – інстинктивна потреба людини вийти за межі реального буденного життя, за межі самого себе, колективу і навіть Вічності.

5. *Абстрактне етичне* відчуття, відчужене від конкретних форм його прояву.

6. *Непредметне естетичне* відчуття.

7. *Інтелектуальне* відчуття, що підноситься над реальними процесами вирішення тих чи інших конкретних проблем.

8. *Особистісну* духовність – індивідуалізоване відтворення соборності. Людина за посередністю колективістського світовідчуття залучається до Вічності і духовного досвіду поколінь, завдяки чому стає духовно незалежною особистістю.

9. *Духовний ідеал*.

10. *Постійний пошук сенсу життя* – людина відчуває і шукає в навколишніх явищах певну духовну значущість, ніколи не задовольняючись ні рівнем свого, ні рівнем суспільного розуміння останньої.

11. Спонтанний пошук сенсу життя, у свою чергу, породжує нову архетипову цінність – здатність соборної особистості постійно перебувати у *смысловій ситуації*, бачити сенс у всіх явищах, з якими стикається його існування.

12. *Потреба натхненного страждання*, муки творчого буття.

13. З натхненим стражданням органічно пов'язане інстинктивне відчуття *тривоги*. Воно ніколи не покидає людину, але усвідомлюється нею переважно в екстремальних ситуаціях.

14. Інстинкт *життя і смерті* як універсальні двоєдині надпросторові чинники, безпосередньо стимулюючи виникнення у соціальному середовищі напруги сенсу життя.

15. Усі перераховані цінності, що містять у собі різне духовне значення, формами виразу присутньої у людській психіці потребі *самоутвердження (самовираження)* і *самоствердження* особистості. Спонтанно люди прагнуть самореалізації, але соціальні обставини часто змушують їх відмовитися від самих себе. Рідко кому вдається зберегти незалежність, і тому потреба формального самоствердження часто буває достатньою і переважає над аксіологічним самовираженням, а не навпаки.

На думку В. Холодного до безумовно-етичних цінностей відносяться:

1. *Совість*, як ірраціональне відчуття благоговіння по відношенню до іншої людини, світу в цілому і окремих його проявів.

2. *Сором* людський і здатність *натхненно-вольового подолання* його у разі обмови чи суспільного нерозуміння.

3. Відчуття *провини і покаяння*.

4. Відчуття *співчуття і милосердя*.

До цінностей, що об'єктивувалися, В.Холодний відносить:

1. Відчуття *трагедії* своєї особистої долі, долі свого народу, людства і космосу. Людина стихійно або свідомо з великою чи меншою напругою завжди стоїть перед вибором *«бути чи не бути»*.

2. Бажання щастя і відчуття *безвиході* від його перенасичення.

3. Прагнення до *задоволень* і здатність *відмовитися* від них заради етичних і громадянських принципів чи стихійних ідеалів.

4. Відчуття *нового і консерватизму: очікування докорінних* змін духовно-соціального буття й туга за минулим.

5. Відчуття рівності, соціальної *справедливості* і рівноправ'я.

6. Духовне тяжіння людини до іншої людини, загострений інтерес до представників інших націй та регіонів.

7. Інстинктивне відчуття *етнічної* єдності.

8. *Національна самосвідомість*: відчуття своєї належності до певної нації і причетності до її *самобутньої інтерпретації загальнолюдської духовності*, що припускає соборне піднесення над етнічним інстинктом та подолання національного егоїзму.

9. *Наднаціональна самосвідомість* – здатність особисто брати участь в міжнаціональному процесі

переосмислення загальнолюдських цінностей і наповнення їх новим змістом.

10. Орієнтація на *авторитет*: природа, минулий духовний досвід та ін.
11. *Шанобливе ставлення* до природи, батьків, дітей, видатних особистостей, окремих геніальних творін та ін.
12. *Родовідний* (сімейний) інстинкт.
13. Відчуття малої й великої *Батьківщини*.
14. Здатність людини випробовувати духовну *причетність* до тих місць, де вона побувала, і до діяльності, у якій колись приймала участь.
15. Духовна *пам'ять* як інтеграція і піднесення над відчуттями авторитету, шанобливості, родоводу, національності, Батьківщини.
16. Відчуття *любові і дружби*.
17. *Доброта і душевність*.
18. *Громадянська* принциповість як подолання конформізму і нонконформізму.
19. *Вірність* і почуття *обов'язку*.
20. Відчуття *свободи і відповідальності*.
21. Прагнення до *діяльності*.
22. Відчуття *господаря*, поєднання ошадливості, щедрості та добродійності.
23. Світоглядний *плюралізм* у душі людини, що проростає з єдиного духовного коріння, і здатність об'єднувати різні точки зору у цілісну систему цінностей.
24. Здатність *узагальнено мислити і виражати* у структурі понять свій духовно-інтелектуальний потенціал.
25. Здатність *трансформувати* почуття *помсти* у почуття *милосердя та всепрощення*.
26. Здатність *трансформувати* інстинкт *агресивності* у потребу *захистити* слабкого та суспільно корисну активність [1].

Потрібно завжди пам'ятати, що кожна людина – це не тільки пасивний споживач ментальних цінностей, що склалися до неї. Вона ще й *генератор, виробник* духовного досвіду, що відображає її індивідуальність. Людина унікальна, перш за все, по тому *внеску*, який вона, нехай навіть потенційно, але здатна привнести у менталітет соціуму. Цей внесок може бути різним залежно від здібностей, освіти і духовних якостей особистості, але він обов'язково *повинен відбутися*.

Система освіти як транслятор норм і цінностей буття.

Філософія освіти формує гідність та пробуджує історичну пам'ять. Зміст ціннісно-нормативної духовності людини, що формується, обумовлений культурою. Система освіти виступає транслятором найбільш значимих та історично стійких норм і цінностей буття. Наприклад, як зазначає А. Запісоцький, у структурі цінностей американської культури домінують наступні цінності:

- а) особистий успіх;
- б) активна і наполеглива праця;
- в) ефективність і корисність;
- г) автономія і відповідальність;
- д) прогрес (віра в те, що нове – краще старого);
- е) речі;
- ж) пошана до науки;
- з) демократія як спосіб розподілу влади і вирішення конфліктів.

Ядро американського способу і стилю життя складають самодисципліна, обмеження задоволень, матеріалізм, прагматизм, споживач, досягнення успіху. Потреба в майбутньому нівелюється високими темпами розвитку технічної культури та цивілізаційними змінами, які дозволяють американцеві отримати нові відчуття і необхідні предмети споживання «тут і тепер». Невисока значущість майбутнього перебуває в певній кореляції із сприйняттям минулого, яке рядовому американцеві у вічній гонитві за сьогоденням видається «нудним» і «непотрібним». Саме відтворення даної ціннісно-нормативної моделі об'єднує всі освітні інститути США, незалежно від їх рівня і концептуального наповнення.

На думку А. Запісоцького у формуванні вітчизняної ціннісно-нормативної моделі істотну роль зіграло православ'я. Визначаючи аксіологічну й антропологічну *специфіку* культури, воно визначило особливості та цільову установку духовного розвитку людини. Ціннісно-нормативна специфіка вітчизняної культури проявляється на двох рівнях: буденному – в праці, побуті, традиціях, обрядах, святах, стереотипах соціальної поведінки, й на рівні самосвідомості. Специфіка культури проявляє себе в мові, текстах культури: філософських, художніх, усній народній творчості, т.п. Склалася точка зору, згідно якої найбільш стійкими ціннісними домінантами, складовими ціннісно-нормативного ядра вітчизняної культури, є:

1. Низька значущість факторів матеріального благополуччя та орієнтація на ідеальну, духовну сферу;
2. Неукоріненість у сьогоденні та звернення в минуле чи майбутнє;

3. Домінування соціальної орієнтації над індивідуально-особистісними потребами.

Цілісна освіта для життя: культура почуттів і тіла.

Людина є багатовимірною системою. Цілісність людини проявлена в єдності вимірів свідомості та усвідомлення себе й буття. Особистість – людина, соціальний індивід, що поєднує в собі риси загальнолюдського, суспільне значущого та Індивідуально неповторного. Індивідуальність – це цілісна характеристика окремої людини, її оригінальність, самобутність її психічного складу. Не кожен індивід є індивідуальністю. Для цього треба стати особистістю. Розвиток людини – процес становлення та формування особистості під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких провідну роль відіграють цілеспрямоване виховання та навчання. Розвиток людини не можна зводити до засвоєння, простого накопичення нею знань, умінь та навичок з різних галузей науки і практичної діяльності. Його не слід розглядати лише з кількісного боку. Розвиток полягає передусім в якісних змінах психічної діяльності, в переходах від її нижчих щаблів до вищих, у виникненні нових рис пам'яті, сприймання, уявлення, мислення, волі, характеру тощо, у формуванні нових якостей особистості.

Формування особистості – становлення людини як соціальної істоти внаслідок впливу середовища і виховання на внутрішні сили розвитку. Поняття «розвиток особистості» та «формування особистості» дуже близькі, їх нерідко вживають як синоніми. Виділяють три види розвитку і формування особистості: стихійне, цілеспрямоване, саморозвиток і само формування.

Людська особистість розвивається в анатомо-фізіологічному, психічному, соціальному напрямках. Анатомо-фізіологічні зміни – збільшення і розвиток кісткової та м'язової систем, внутрішніх органів, нервової системи. Психічні зміни – передусім розумовий розвиток, формування психічних рис особистості. Набуття соціальних якостей, необхідних для життя в суспільстві – соціальний розвиток особистості.

Розвиток особистості залежить від спадковості, середовища та виховання. Його джерелом і внутрішнім змістом є такі внутрішні і зовнішні суперечності:

- процеси збудження і гальмування;
- в емоційній сфері – задоволення і незадоволення, радість і горе;
- між спадковими даними і потребами виховання (дитина-інвалід завдяки вихованню досягає певного рівня розвитку);
- між рівнем розвитку особистості й ідеалом: оскільки ідеал завжди досконаліший за конкретного вихованця, він спонукає до самовдосконалення особистості;
- між потребами особистості та моральним обов'язком: щоб потреба не вийшла за межі суспільних норм, вона «струмується» моральним обов'язком людини, сприяючи формуванню здорових матеріальних і духовних потреб особистості;
- між прагненням особистості та її можливостями: коли особистість прагне досягти певних результатів у навчанні, а рівень її пізнавальних можливостей ще не достатній, для вирішення суперечності їй потрібно посилено працювати над собою.

У щоденній практиці освіти для життя важливі такі поняття: *автономність особистості, адаптація, адаптивне середовище, адаптивність особистості, активність особистості, андрагог. Автономність особистості* – стійка форма переживання людиною своєї реальної або уявної незалежності, яка виражається у самостійності, активності, відповідальності, творчому мисленні, почутті внутрішньої волі. Автономність особистості тісно пов'язана з її вищою психічною якістю – духовністю. Автономність особистості може слугувати показником особистісного здоров'я і психічної стійкості, індикатором позитивного спрямування особистісного розвитку. У зарубіжній психолого-педагогічній літературі особистісна автономія вважається вектором спрямованості розвитку особистості людини. У контексті професійно-педагогічної освіти формування автономності особистості тісно пов'язане з необхідністю розвитку пізнавальної активності, самостійності, ініціативності, відповідальності, свободи вибору, навичок самоконтролю, мотивації до оволодіння новими знаннями і способами дій. *Адаптація* (від лат. adaptation – прилаштування, пристосування) – процес пристосування до мінливих умов зовнішнього середовища; інтегративний показник стану людини, що відображає її можливості виконувати певні біосоціальні функції. Вперше термін «адаптація» почав використовуватися Х. Аубертом у XVIII ст. для опису здатності живого організму пристосовуватися до зовнішніх умов, що зазнають змін, а у вузькому значенні – для позначення змін чуттєвості аналізаторів під впливом подразників. Нині поняття адаптація використовується в багатьох галузях знань (кібернетиці, менеджменті, педагогіці, андрагогіці, психології, соціології, фізіології, економіці та ін.). Адаптація персоналу – невід'ємна складова кадрового менеджменту, що передбачає процес пристосування або зміни власної поведінки працівника до нових професійних, соціальних або економічних умов праці в організації. Адаптація дорослих до нових умов життя й роботи зокрема здійснюється через освіту й водночас відбувається адаптація самої освіти до життя конкретних людей. *Адаптивне середовище* – середовище, функціями якого як супроводу навчального процесу дорослої людини є: розгляд середовища як цілісності й системи, що забезпечує умови реалізації життєвих планів у соціально-орієнтованій продуктивній діяльності; прояв інтегративних та інтерактивних

якостей; *адаптивне середовище* у процесі взаємодії різних джерел інформації – традиційних (підручники, конспекти, тести тощо) та комп'ютерних; реалізація адаптивних можливостей середовища у розбудові гнучких варіативних освітніх систем (модульне навчання, проектне навчання, тренінги та ін.); моделювання засобів засвоєння змісту освіти як сукупності модульних циклів – структурних одиниць фрагментів навчального процесу. *Адаптивність особистості* у навчанні – якість особистості тих, хто навчається, яка сприяє успішному набуттю знань, умінь і навичок, опануванню способів організації розумової діяльності, раціоналізації колективного і особистого режимів праці, дозвілля та побуту, систематичної праці з професійної освіти і самовиховання значущих якостей особистості, допомагає найкращому пристосуванню організму до діяльності, що виконується. Адаптивність у навчанні передбачає здатність до гнучкої переорієнтації його змісту, форм і методів, що сприяє забезпеченню ефективності особистісно орієнтованого навчання. *Активність особистості* – здатність людини до свідомої трудової і соціальної діяльності, міра цілеспрямованого, планомірного перетворення навколишнього середовища й самої себе на основі засвоєння нею багатств матеріальної і духовної культури. *Активність особистості* проявляється у творчості, вольових актах, спілкуванні (за Г. С. Сазоненко). *Андрагог* – організатор навчання дорослих, консультант, співавтор індивідуальної програми навчання, який поєднує у своїй професійній діяльності й інші функції (надає допомогу у поновленні мотивації до навчальної і професійної діяльності, володіє змістом як андрагогічної, так і професійної діяльності, тих хто навчається, методологією андрагогічного супроводу самоосвіти дорослих (цільове підвищення кваліфікації, випереджене навчання основам науково-дослідної роботи, допомога у створенні проектів професійного й особистісного розвитку тощо). Андрагог надає допомогу у відновленні мотивації до навчання, володіє змістом як андрагогічної, так і професійної діяльності тих, хто навчається, методологією андрагогічного супроводу самоосвіти дорослих (цільове підвищення кваліфікації, випереджувальне навчання основ науково-дослідної роботи, допомога у створенні проектів професійного й особистісного розвитку тощо). Андрагог працює з дорослими у різних напрямках формальної, неформальної, інформальної освіти, «веде» його не тільки до розв'язання конкретних завдань, але й до критичного осмислення реальності, свідомого розширення партнерських зв'язків у цивілізованому суспільстві, діалогу цінностей і культур світового освітнього простору, до толерантності і «конституційного патріотизму». Професійна діяльність андрагога полягає у навчанні, консультуванні, наданні соціальної допомоги та виконанні організаційно-управлінських функцій у середовищі дорослих людей. Андрагог має знати: сутність, зміст та структуру освітніх процесів; вікові, особистісні, психофізіологічні, соціальні, професійні особливості дорослої людини як суб'єкта освітнього процесу; психологічні основи, теорію і технологію, організаційні основи освіти дорослих, систему освітніх установ і управління ними; історію і сучасні тенденції розвитку психолого-педагогічних та андрагогічних концепцій; основи геронтології; права; економіки. Андрагог повинен вміти: коректно виражати й аргументовано обґрунтувати положення предметної галузі знання; організувати освітній процес в різних соціокультурних умовах; здійснювати проектування, реалізацію, оцінювання та корекцію освітнього процесу; здійснювати консультаційну роботу з дорослими; визначати мету освіти (індивідуальну, групову); визначати зміни особистісних якостей і мотиваційно-ціннісних установок дорослих; коректувати освітній процес.

Для розвитку особистості важлива роль спадковості, середовища й діяльності, також взаємозв'язок зовнішніх у внутрішніх умов розвитку. Цілісна освіта для життя має бути щоденною практикою для всіх рівнів свідомості. Культура почуттів і культура тіла є чуттєвою і фізичною рівнями свідомості цілісності людини. Біологічні якості – все те, що охоплюється поняттям «організм». Наше тіло є одним із рівнів свідомості, яке потребує усвідомленого ціннісного ставлення, тілесний вимір є продовженням більш тонких наших рівнів свідомості. Біологічний розвиток тісно пов'язаний з виявом якостей та особливостей, які не належать до біологічної природи людини. Дитина з 1,5 місячного віку починає посміхатися, коли бачить інших людей, потім поступово вчиться розмовляти, набуває навичок поводження з різними предметами. Згодом вона починає засвоювати знання, моральні норми та цінності. Характерно, що мова, навички, звички, поведінка у дітей, які живуть у різних соціальних та побутових умовах, відрізняються. Це свідчить про те, що риси і якості людей не програмуються біологічно а формуються в процесі життя, характеризуючи її соціальний розвиток. Поняття «особистість» характеризує суспільну сутність людини, пов'язану із засвоєнням різноманітного виробничого і духовного досвіду людства. Особистість соціально зумовлена система психічних якостей індивіда, що визначається замученістю людини до конкретних суспільних, культурних, історичних відносин. Структура особистості багатогранна. Найхарактернішими компонентами є скерованість (вибіркове ставлення людини до дійсності); можливості (сукупність здібностей, яка забезпечує успіх діяльності); характер (комплекс сталих психічних властивостей людини, що виявляється в її поведінці та діяльності, у ставленні до себе, до суспільства); самоуправління (утвердження самосвідомості особистості, що здійснює саморегуляцію: підсилення або послаблення діяльності, самоконтроль, корекцію дій і вчинків, планування життя й діяльності. Своєрідність психіки, особистісна неповторність індивіда визначає індивідуальність. Індивідуальність – сукупність зовнішніх та внутрішніх особливостей людини, що форму її своєрідність, відмінність від інших людей. Вона постає як цілісна характеристика людини – оригінальність,

самобутність її психічного складу, – бути тим особистим Я, за яким пізнають, характеризують та оцінюють людину як особистість.

Розвиток людини – процес становлення особистості, вдосконалення її фізичних та духовних сил під впливом зовнішніх і внутрішніх, керованих і некерованих чинників, серед яких найважливішими є цілеспрямоване виховання й навчання. Він має різні форми (анатоμο-фізіологічну, психічну та соціальну) і відбувається на основі взаємодії дитини, учня з середовищем. Розвиток супроводжується кількісними змінами, тобто збільшенням одних і зменшення інших її ознак (фізичного росту організму, розмірів його окремих органів, ваги тіла, м'язової сили тощо). Кількісні зміни зумовлюють зміни якісні – виникнення нових ознак, особливостей і зникнення старих.

У психічному розвитку кількісні зміни виявляються у збільшенні з віком кількості навичок, асоціацій, розширенні уявлень, знань про навколишній світ, пасивного й активного словника, обсягу уваги, сприйняття, пам'яті, швидкості реакцій тощо. Розвиток психічних функцій відбувається нерівномірно, в ньому чергуються фази прискорення й уповільнення, подібно до фізичного розвитку.

Якісних змін зазнають як окремі психічні процеси, так і психіка загалом. Якісних змін зазнають мислення, мовлення, емоції, потреби тощо. На основі засвоєння знань і суспільного досвіду виникають і розвиваються нові якості особистості – самостійна діяльність, самопізнання, моральні, естетичні та інтелектуальні почуття, ускладнюються і вдосконалюються психічні процеси, розвиваються здібності. Передумовою формування людської індивідуальності є анатоμο-фізіологічні задатки, які перетворюються в процесі розвитку і виховання, породжуючи варіативність виявів індивідуальності [4; 5].

У фізичному розвитку розвиток виявляється у процесах асиміляції (лат. *assimilatio* – уподібнення) та дисиміляції (лат. *dissimilatio* – несхожий), збудження і гальмування в порушенні й відновленні рівноваги між організмом і середовищем. Стан рівноваги людини є тимчасовим, процес її урівноважування постійний. Внутрішні суперечності, що виникають в життя людини, спонукають її до активності, спрямованої на її подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають інші, що спонукають до інших дій, і, зрештою, до вдосконалення діяльності. Людина розвивається як система, яка сама себе вдосконалює.

Сукупність різноманітних суперечностей класифікують на такі категорії:

1. *Суперечності між новими потребами, прагненнями особистості й досягнутим нею рівнем оволодіння засобами, необхідних для їх задоволення.*
2. *Суперечності між новими пізнавальними цілями, завданнями та наявними способами дій, між новими ситуаціями і попереднім досвідом учнів, між усталеними узагальненнями і новими фактами.*
3. *Суперечності між досягнутим рівнем розвитку індивіда та способом його життя, місцем, яке він посідає у системі суспільних відносин.*
4. *Суперечності між очікуваним, бажаним, майбутнім і наявним, між тим, чого прагне особистість і чим вона володіє.*
5. *Суперечності між свідомим і несвідомими тенденціями у поведінці та діяльності індивіда.*

Розвиток емоцій теж характеризується певними суперечностями. Вони пов'язані з полярністю, двоїстістю більшості емоцій (задоволення – незадоволення, радість – сум). Єдність і боротьба протилежних емоцій є визначальними для розвитку емоційної сфери, переходу від ситуативних емоційних станів до стійких почуттів, властивих особистості. Стійкі почуття формуються через усвідомлення, перетворення та подолання протилежних переживань. Соціально-психологічна допомога у сучасних викликах, розвиток фізичної культури і спорту у сучасних викликах, фізична терапія та фізкультурно-спортивної реабілітація. Виховання і навчання цілеспрямовано впливають на розвиток особистості (на відміну від стихійного середовища, вони постають як свідомо, підпорядкована певній меті і діяльність, результати якої мають передбачуваний характер. Виховання й навчання сприяють розвитку успадкованих фізичних особливостей і природних здібностей, що формуються впродовж життя людини. Не змінюючи успадкованих фізичних і психічних особливостей, вони сприяють їх загартуванню, зміцненню, динамізації нервових процесів, внесенню певних корективів у процес формування особистості. Вихователі, вчителі, психологи, батьки мають розуміти діалектичний характер розвитку особистості, допомагати дитині усвідомлювати суперечності, знаходити ефективні способи їх подолання, тобто забезпечувати умови для здійснення «її саморуху» особистості у процесі становлення.

Формування української ціннісно-нормативної моделі.

Один з класиків сучасної вітчизняної педагогіки, людина високої моралі і моральності В.Сухомлинський пише: «Якщо дитина виростила троянду для того, щоб милуватися її красою, якщо єдиною винагородою за працю стала насолода красою і творіння цієї краси для щастя і радості іншої людини, – вона не здатна на зло, підлість, цинізм, безсердечність. Це одне з дуже складних питань етичного виховання. Краса сама по собі не містить ніякої магічної сили, яка виховувала би в людині духовне благородство. Краса виховує етичну чистоту, людяність лише тоді, коли праця, що створює красу, олюднена високими етичними стремліннями, насамперед викликаними пошаною до людини. Чим глибше ця людяність праці, що створює

красу для людей, тим більше поважає людина сама себе, тим більше нетерпимим стає для неї відхилення від норм моральності» [15].

Означена ціннісно-нормативна модель культури – це результат взаємодії різних чинників: історичних, геополітичних, психологічних, природних, які важко піддаються аналізу з позиції їх причинно-наслідкових зв'язків. Вони формуються місцем існування людини, соціальними умовами її життя, культурою і, у свою чергу, породжують та відтворюють їх, є їх джерелом і причиною. Звідси випливає, що елементи «інших» культур отримують сенс і значення лише в контексті цілісного історико-культурного світу. Ідеї й цінності, «генетично» не пов'язані з ядром культури, починають відігравати деструктивну роль, руйнуючи цілісність культурної системи.

Формування української ціннісно-нормативної моделі ускладнене тим, що в ній протиставили східні (головним чином російські) і західні (європейські) цінності. Як ми вже відмітили, між ними є принципові неузгодженості, які вимагають, насамперед, часу і терпіння, мудрості і далекоглядності. У цьому питанні небезпечний поспіх та революційність, тут більше підходить життєвий принцип «утерпиться – полюбіться». Аналізуючи більш як тридцятирічну історію становлення України як держави, з полегшенням розумієш, що фанатичний націоналізм, який проявлявся у перші роки «самостійності» України, поступається місцем зваженим і толерантним установам по відношенню до актуалізованих загальноукраїнських цінностей. Що революційна українізація системи освіти, можливо, під впливом європейського демократизму, є здоровою, вираженою і об'єктивною у становленні дійсно ціннісно-нормативної бази. І якщо без емоцій поглянути на найбільш актуальні для сучасного українського суспільства цінності, то ми виявимо їх вражаючу схожість з цінностями європейців. Українська мова – це не тільки мова національного спілкування. Це конструкція самого способу життя, основа тих духовних цінностей, які єднають практично сорокамільйонний народ України в єдиний культурний простір. Але з іншого боку, Україна та її народ, це частина цілого. І в даний час, цілим продовжує залишатися той соціокультурний простір, який формувався більше трьох сторіч, який має єдине коріння, що датується тисячоліттями, яке зв'язане загальними перемогами і поразками.

Не можна заперечувати вплив європейських цінностей на формування української ментальності. Вплив європейських цінностей на формування світогляду українця і українського суспільства безумовно менше впливу тих, що історично склалися, за 350 років укорінених в культурі і побуті цінностей, які властиві як для слов'янської культури в цілому. Тому сьогодні відбувається повернення української ідентичності та саморозгортання базових цінностей саме української нації.

Вищою мірою ціннісно-нормативної сфери свідомості особистості виступає категорія віри. Згідно сучасних філософських уявлень, віра – це «глибинна загальнолюдська універсалія культури, така, що фіксує комплексний феномен індивідуальної і масової свідомості, що включає такі аспекти, як гносеологічний (прийняття як дійсна теза, не доведена з достовірністю або принципово недоказова), психологічний (усвідомлення і переживання змісту даної тези як цінність, рішуче дотримуватися її всупереч життєвим обставинам і сумнівам, аж до самозречення: «вірю» як «вірую») і релігійний (при віднесенні змісту об'єкту віри до сфери надприродного)». Віра – важливий елемент ціннісної свідомості, вона виступає мотивом, орієнтиром діяльності людини.

І. Кант розрізняв три види віри: прагматичну, доктринальну та моральну. Прагматичною Кант називав віру людини у свою правоту в тому чи іншому окремому випадку. Ціна такої віри невисока. Нерідко людина говорить про що-небудь з такою упевненістю, що здається, ніби у неї немає ніяких сумнівів щодо своєї правоти. Але спір бентежить її, і виявляється, що упевненості такої вистачає лише на один дукат, яким людина не наважується ризикувати, а при ставці у десять дукатів готова визнати, що, можливо, помиляється. До доктринальної віри І. Кант відносив перш за все вчення про буття Бога. Доктринальна віра міцна, відзначав він, але все таки труднощі, які зустрічаються при роздумах, іноді можуть породити сумнів. Абсолютно інший характер носить моральна віра, де питання про істинність думок навіть не виникає. «Таку віру ніщо не може похитнути, інакше були б порушені самі мої етичні принципи, від яких я не можу відмовитися, не ставши у своїх власних очах гідним презирству». А. Гулига додає: «Це, по суті справи, віра не в Бога, а в людину. Таку віру може і повинен прийняти будь-який атеїст; вона дає моральне задоволення, породжує ціннісну емоцію – катарсис» [1].

Ментальний зріз антропологічної моделі, що склалася у вітчизняній традиції, припускає єдність раціонального і морального, «філософського умопогляду, рефлексії і релігійної віри». Вона пронизує всі аспекти духовної діяльності, є основою моральності у відношенні до праці, до природи, до цінності та сенсу людського життя. Є якийсь духовний закон, що володіє людським життям; згідно із цим законом, людина сама поступово уподібнюється тому, у що вірить. Чим сильніша і цілісніша її віра, тим виразніше і переконливіше виявляється цей закон.

При формуванні образу людини майбутнього, категорія віри є необхідним стрижнем, із яким *співіснують* знання. Для того, щоб досягнути глобальної мети, яка, як правило, абстрактна і не має аналогів у ментальному просторі, потрібно вірити у себе, в свою місію на Землі, у правильність вибору реалізації

внутрішнього потенціалу психіки. Синтез *знання* і *віри* складає суть світогляду кожної людини, який до того ж не формується сам по собі, а *виховується* системою освіти. Самореалізація особистості – це і є Сенс людського життя, фундамент людського щастя на єдиному, цілісному матеріально-духовному Світі, завдяком збереження та розвитку цього Світу і основа продовження власного Я в пам'яті нащадків, в ментальній пам'яті людства, а сфера освіти покликана переконати людину саме в цьому, її вищому призначенні і створити усі необхідні умови для повноцінного прояву індивідуальних здібностей людини шляхом її підготовки до праці та етичного виконання своїх суспільних обов'язків, то основні функції базової освіти повинні полягати у формуванні Віри, в дійсно вищу цінність максимально можливої самореалізації, у створенні умов для самовизначення особистості, самопізнання власних здібностей, бажань, інтересів, реальних можливостей, а основні функції професійної освіти повинні полягати у продовженні розвитку і закріпленні цих світоглядних підстав особистості, в забезпеченні людини знаннями, вміннями і навичками, що сприяють максимально можливому прояву її здібностей у продуктивній суспільно корисній праці, у ідеях і справах на благо усіх людей Землі, своє власне благо, благо своєї сім'ї, своїх близьких та далеких нащадків. Людина майбутнього бачитиме витоки свого сходження до розуміння Сенсу свого життя, свої стартові можливості і гарант реальності своїх життєвих прагнень.

Віра народжується на основі ціннісно-нормативної інформації, відображеної у ході онтогенезу, в основах внутрішнього абстрактного образу. Як тільки основні аспекти ціннісно-нормативної бази, що склалася, знаходять підтвердження або підтримку в майбутньому просторі, вони набувають стійкішої форми і переходять у категорію віри. Позбавлення людини віри приводить до згубних і незворотних наслідків. Не мало мислителів вважали, що тільки віра забезпечує цілісність людського світобачення і єдність життєвого стилю, обумовлює зворотну залежність «культурно-господарської убогості» вітчизняного життя і високого напруження духовності, етичного подвижництва: Всяка культурна нерозчленована, формальна необробленість, наукова, художня і правова неформальність свідомості здатні перебувати культурою лише усередині достовірно віруючої душі. Падіння віри неминуче перетворює недиференційовану цілісність народної свідомості з явища культури, в явище відвертого варварства.

У вітчизняній культурі, освіта і духовність розглядалися як самостійні феномени, що не обумовлюють одна одну. Таким чином, віра, а не знання розглядалася як основа духовного світу вітчизняної людини. Відповідно, пріоритетною була не освіта (у її західній версії), а освіта, суть якої М. Гоголь сформулював так: «Прояснити не означає навчити, або наставити, або утворити, або навіть освітити, але усю наскрізь висвітлити людину у всіх її силах, а не в одній думці, пронести всю природу її крізь якийсь очисний вогонь» [11]. Отже, система освіти (від концепції до змістовного наповнення) повинна максимально повно враховувати й відтворювати специфіку духовності. Лише в цьому випадку вона ефективно зможе вирішити завдання формування етичної і соціально відповідальної особистості.

Найвищим плотсько-емоційним рівнем віри є *призначення*. К. Юнг приділив призначенню пильну увагу. Для нього призначення – це якийсь ірраціональний чинник, який фатально штовхає до емансипації, ось стада з його уторованими шляхами. К.Юнг пише: «Справжня особа завжди має призначення і вірить у нього; має до нього *pistis*, як до бога, хоча це – як, ймовірно, сказала б рядова людина – всього лише відчуття індивідуального призначення. Це призначення діє, проте, як божественний закон, вісь якого не може відхилитися. Той факт, що дуже багато хто гине на власному шляху, нічого не означає для того, у кого є призначення. Він *повинен* підкоритися власному закону, неначебо це був демон, який спокушав його новими, дивними шляхами. Хто має *призначення*, хто чує *голос глибин*, той *приречений*» [17].

Далі К. Юнг пише: «Призначення або відчуття передвизначення – це прерогатива не тільки великих людей, але і звичайних, аж до джунинних; різниця лише в тому, що разом з убуванням величини призначення стає все більш туманним і несвідомим, немов голос внутрішнього демона все більше і більше віддаляється, говорить все рідше і менш зрозуміло. Адже чим менше масштаб особистості, тим більшою мірою вона невизначена і несвідома, доки, нарешті, вона зникає, стаючи схожою на ось соціальність, та поступаючись через це власною цілісністю розчиняється у цілісності групи. Місце внутрішнього голосу заступає голос соціальної групи і її конвенцій, а місце призначення – колективні потреби» [17].

У Юнга призначення стає основним критерієм оцінки особистості. «Тільки той, хто *свідомо* може сказати «так» силі майбутнього перед ним внутрішнього призначення, стає особистістю; той же, хто їй поступається, стає здобиччю сліпого потоку подій і знищується. У тому й полягає велич і спокутний подвиг всякої справжньої особистості, що вона добровільно приносить себе в жертву своєму призначенню і усвідомлено переводить в свою індивідуальну дійсність те, що могло б привести тільки до погибелі, продовжуючи жити несвідомим життям у групі» [17].

На думку А. Записоцького, єдиною підставою справжнього людського буття і критерієм моральності виступають духовні цінності та етичні ідеали, з якими людина співвідносить себе, свої вчинки, життя в цілому. Отже, в основі правоздатності лежить ідентичність людини, як суб'єкта моралі, тому що основна категорія має права, а відповідальність – це, перш за все, категорія етична. Відповідальність межує із

метафізичною проблемою свободи, яка в площині індивідуального буття вирішується у єдності вчинку, оцінки його наслідків і готовності нести відповідальність за них. Здатність до відповідальності в даному випадку видається не стільки прорахунком можливих каральних санкцій, передбачених кримінальним або цивільним законодавством, скільки усвідомленням міри відповідності (або невідповідності) людського вчинку етичному ідеалу. Тому моральна відповідальність складніша і фундаментальніша за юридичну: вже на етапі вибору вчинку людина передбачає відповідальність не стільки перед законом, скільки перед якимсь абсолютотом (Богом, іншими людьми, перед власною совістю).

У моральній площині образним аналогом інституту судової влади виступає *совість*, як духовно-етичне переживання розриву реального та належного, індикатор відповідності того що відбулося і можливого. Суд совісті для людини моральної за глибиною переживань набагато фундаментальніший за суд юридичний. Тому основні категорії правосвідомості: дія, відповідальність і осудність – це категорії етичні, такі, що свідчать про міру особистісної зрілості. Суб'єкт, що має право – це особа, здатна на духовно-мотивовані вчинки, вибір, визнання своїх дій як власних та готовність нести відповідальність за наслідки. Формується, виховується і розвивається вона лише в «товариській взаємодії» людини з іншими людьми, в смислому полі діалогу, який складає сутє людського буття.

Висновки. У нашому дослідженні проаналізовано освітній підхід цілісної освіти, ядром якого є безперервна освіта взаємодії між викладачем, студентом та знаннями за всіма рівнями свідомості. Саме це виводить в концептуально нову якість ролі освіти. Філософія освіти є основою для здійснення комплексного підходу до вирішення проблем сучасної освіти. Виявлено, що нова соціокультурна реальність має такі основні характерні риси:

1) суттєві зміни в субординації системи цінностей, що обумовлені формуванням нового типу відносин у суспільстві, потребою в новій світоглядній орієнтації; 2) нові явища у культурі, які надають великі можливості для оптимізації реалізації прихованого потенціалу особистості; 3) суттєве розширення поля диференціації життєвих потреб і здібностей; 4) початок діалогу між основними культурними течіями у сучасному світі. Також, обґрунтовано, що одним з основних інтегруючих елементів суспільства виступає духовність, а саме основна її складова – загальнолюдські цінності. Сенси й цінності постають як терапія в умовах сучасних викликів. Зазначено, що гуманітарна освіта – є «корою головного мозку» суспільства. Розкрито культуру почуттів та тіла як щоденну практику цілісної освіти для життя. Проявлено формування ціннісно-нормативної моделі нового українського європейського суспільства.

Джерела

1. Базалук О. О., Юхименко Н. В., Філософія освіти: навчально-методичний посібник. Київ. 2010. 164 с.
2. Грушевський М. С. Духовна Україна. К., 1994.
3. Гирич І. Сячі / Українські інтелектуали, які пробудили ідею незалежності.
4. Добровольська Н. А. Концепція школи сприяння здоров'я // УДК 613+61:304]:37 / Добровольська Н. А., Гарник Т. П., Горова Е. В., Шусть В. В., Адамович А. Е. К.: Київ. ТНУ імені В. Вернадського, 2022.
5. Добровольська Н. А. Особистісне становлення та особливості самореалізації обдарованої особистості / Н. А. Добровольська // Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. «Психологічні науки: теорія і практика сучасної науки», 17-18 серп. 2018 р., м. Запоріжжя. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2018. С. 80-82.
6. Калакура Я. С. Українська культура: цивілізаційний вимір. К.: ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 496 с.
7. Клепко С. Ф. Філософія освіти в європейському контексті / С. Ф. Клепко. Полтава: ПОШПО, 2006. 328 с.
8. Козловський І. Людина на перехресті. Роздуми про екзистенційний інтелект. К.: «Колесо життя», 2023. 120 с.
9. Козловський І. Гідність – це правдивість. К: Дух і Літера, 2024. 92 с.
10. Модернізація системи вищої освіти: соціальна цінність і вартість для України: К.: Педагогічна думка, 2007. 257 с.
11. Попович М. В. Нарис історії культури України. 2-е вид. випр. К., 2001.
12. Сухова Н. М. Становлення методологічних засад філософії освіти як пріоритетної галузі гуманітарного знання: дис. кандидата філос. наук / Н. М. Сухова. К., 2001.
13. Тарасюк Л. С. Філософія: цілісна освіта для життя / Trend and Prospects for the Development of Science and Education / Oxford, United Kingdom April 20, 2024. С. 154-156.
14. Тарасюк Л. С. Війна за ідентичність: завдання освіти / VI «Modern ways of solving the problems of science in the world». Польща, 13-15 лютого, 2023. Варшава, С. 308-315.
15. Філософія освіти: навчальний посібник / [за заг. редакцією В. Андрущенка]. К.: Вид-во НПУ імені Н. П. Драгоманова, 2009. 328 с.
16. Черепанова С. А. Людина культури у творчому синтезі філософії освіти та мистецтва: перспективи XXI століття / Черепанова С. А. // Гуманітарні науки. 2001. С. 34-52.
17. Юнг К. Г. Структура психіки й архетипи. М. Академічний проєкт, 2015. 328 с.

Stoliar Svitlana

PhD in Agricultural Sciences, Associate professor
 ORCID: 0000-0001-5925-2008
Polissia National University

Bakalova Alla

PhD in Agricultural Sciences, Associate professor
 ORCID: 0000-0002-6803-6304
Polissia National University

Hritsyuk Natalia

PhD in Agricultural Sciences, Associate professor
 ORCID: 0000-0002-4185-7495
Polissia National University

1.4. General and special research methods in agronomy

Modern methods of general scientific and special methods of research in agronomy, theoretical foundations of experiment planning and basic methods of statistical analysis using applied computer programs used to evaluate and interpret the results of field, vegetation and laboratory experiments inherent in agronomic experimentation are covered.
Key words: general, special research methods, agronomy.

General scientific research methods. The most commonly used general scientific methods in agronomy are hypothesis, experiment, observation, analysis, synthesis, induction, deduction, abstraction, specification, analogy, modeling, formalization, inversion, and generalization.

Hypothesis is a scientific assumption whose true value is uncertain. Hypotheses are distinguished as a method of developing scientific knowledge and as an integral part of a scientific theory. When hypotheses are used to develop knowledge, certain assumptions are first made, which are then tested in an experiment. Hypotheses can be based on known knowledge, and in this case they are reasonable assumptions.

If a breeder proposes a new crop variety, the working hypothesis about the prospects of the variety is based on its characteristics, which are given by the State Commission for Testing and Protection of Varieties. There are the following rules for making hypotheses:

- ✓ the correspondence of hypotheses to the facts to which they relate;
- ✓ the hypothesis that explains the largest number of facts is the most suitable;
- ✓ in order to explain the facts, the hypotheses should be closely related to them;
- ✓ contradictory hypotheses cannot be true at the same time;
- ✓ when proposing a hypothesis, one should be aware of the probability of their conclusions.

An experiment is a method of cognition that studies an object and the processes that take place in it under artificial but controlled conditions. An experiment tests the hypotheses that are put forward when planning an experiment.

Modern science uses different types of experiments: qualitative, quantitative (measuring), mixed, thought and computational.

The main purpose of qualitative experiments is to identify the phenomenon predicted by hypotheses or theories (whether it exists or not). For example, according to a characterization, one sorghum variety is resistant to smut, while the other is resistant to lodging. This can be tested in an experiment. Qualitative experiments can also answer questions such as whether a variety is frost-resistant or not, early-ripening or late-ripening, etc.

Observation is the purposeful focus of the researcher's attention on the phenomena of the experiment or nature, their quantitative and qualitative registration.

The purpose of observations in scientific agronomy is to identify the best elements of agricultural practices, technologies, varieties, soils, etc. that contribute to increasing yields and improving their quality.

The main requirements of observation are as follows:

- ✓ obtaining unambiguous research results;
- ✓ objectivity, i.e. the possibility of control through repeated observation;
- ✓ use of accurate instruments for observation;
- ✓ correct interpretation of observation results.

Analysis is a research method by which the object under study is mentally or practically dismembered into its component parts for the purpose of a more detailed study (for example, the experiment is first analyzed by repetitions, and each repetition is analyzed by separate sites, variants). Plants in the dynamics of their growth are analyzed either after a certain period of time - once a decade, a month - or by the phases of plant development. To determine the chemical composition of plants, they are first dissected into separate organs - leaves, stems, fruits, roots, etc.

Synthesis is the combination of the disaggregated and analyzed parts of the object under study or several objects into a single whole. The task of synthesis is to obtain the necessary data for more complete conclusions and generalizations based on a detailed analysis. To a certain extent, synthesis is the opposite of analysis, but they are interdependent and interrelated.

Induction is a method of research that uses judgment to lead from facts to specific conclusions. If the leaves of plants turn yellow, it is concluded that there is insufficient nitrogen nutrition; if they turn purple, it is a lack of phosphorus in the plant; if the leaves wither, it is the basis for concluding that the water regime of the soil is deteriorating.

Deduction is a research method that allows you to draw partial and individual conclusions by analyzing general statements and facts. The application of any general statement, law, or regularity to partial conclusions is also carried out by the deductive method.

Abstraction is the mental separation of the main thing in the object of research, its most significant connections.

Two types of abstractions are used:

- ✓ identification - to create concepts of systems and classes;
- ✓ isolation – to distinguish the essential from the extraneous, which is the most important issue of abstraction.

Thus, among dozens of experiment variants, the researcher identifies the most effective ones that differ significantly from others in terms of key indicators.

Concretization is a research method that moves from the abstract to the concrete.

Analogy is a method by which knowledge about already known objects, subjects or phenomena is transferred to other unknown but similar to known and previously studied ones. The conclusion is drawn by analogy.

Modeling is a method of studying objects, processes and phenomena on their models. The essence of modeling is to replace objects that are difficult to study with a specially created analog of a convenient model.

Formalization is a method of studying objects using individual elements of their forms that reflect the content of the object. Most often, formalization is applied with the use of mathematics, presenting proofs in the form of sequential formulas.

Inversion is a method of unusual study of an object, phenomena, or objects from a certain angle or even from the opposite side to the one studied earlier. This is a violation of the usual order of studying objects or phenomena, a combination of incompatible things, a division of the indivisible.

Generalization is a method by which one mentally moves from individual facts, phenomena, and processes to identification in thoughts or from one concept or judgment to a more general one.

Special research methods. Special research methods include those used in scientific agronomy, which is why they are also called specific scientific methods. This group includes the following main methods: laboratory, vegetation, lysimetric, vegetation-field, field, expeditionary. Each of them can be used in conjunction with other special and general scientific methods.

The **laboratory method** is used to analyze plants and their environment in the laboratory to study the interaction between the plant and environmental conditions, assess the quality of the crop, study plant metabolism, study the physical, chemical and microbiological properties of the soil, etc.

Chemical soil analyzes in the laboratory determine the availability of basic nutrients in different soils after different types of tillage, fertilization systems, etc. By determining the content of macro- and microelements in plants, plant weight, and making calculations, we can obtain data on the removal of nutrients from the soil by crops. Determining soil moisture, the content of weed seeds, their rhizomes and root sprouts, and studying the structure and other physical and chemical properties of the soil provides data on its cultivation and suitability for growing crops. Germination of seeds in thermostats is used to determine the germination of plant seeds, etc.

The laboratory method involves not only detailed analyses but also an objective and comprehensive synthesis of research results, followed by testing of proposals in practice. In years with excessive precipitation, the sugar content of beets can be significantly reduced, as evidenced by the results of laboratory analyzes. However, this does not mean that an increase in precipitation necessarily leads to a deterioration in sugar beet quality. It is necessary to comprehensively analyze other factors of plant life, including nutrient, air and soil temperature conditions, which, if improved with increased precipitation, will prevent deterioration in crop quality.

Almost all vegetation and field experiments cannot be conducted without a laboratory method of research. For example, laboratory analyzes are indispensable when selecting land for an experiment, planning and conducting it.

The **vegetation method** is a study of plants grown in glass houses under controlled environmental conditions for a period of several days to several months. For perennial plants, research can last for several years. The main goal of the vegetation method is to study the importance of individual plant life factors, the essence of the processes occurring in them, the soil, and the soil-plant system.

The vegetation method allows you to maintain various conditions within the limits of the experiment, such as humidity, nutrient supply, solution pH, lighting, temperature, etc. However, this method does not study the impact of individual factors on plant productivity under changing environmental conditions. Since in vegetation studies the

environmental conditions are regulated and do not change as much as in the field, the number of growing seasons, i.e. repetitions of studies in time, can be reduced to a minimum.

Thanks to the vegetation method, many issues of agronomic science have been studied: the availability of phosphorus to plants from phosphate rock; the need for direct contact of the root system, which assimilates phosphorus, with the fertilizer itself; the role of nodule bacteria in the assimilation of nitrogen by legumes from the air; the importance of manure as a source of carbon dioxide for plants. The vegetation method is often used in conjunction with the field method.

The vegetation method proved to be very effective for studying the influence of various external factors on plant mineral nutrition and metabolism, for studying the dependence of plant growth on the temperature of the root zone and air. The vegetation method is used to study the role of water in plant nutrition, the phenomenon of photoperiodism, light intensity, day length, etc. In vegetation houses, you can compare the fertility of different soils and the efficiency of growing crops on them under the same conditions.

The main disadvantages of the vegetation method are as follows. Vegetation vessels do not have all the soil layers that are present in the field, and there is no subsoil, which changes the hydrological conditions of the study. They often have sand, water, gravel, etc. as a nutrient substrate. Therefore, this method does not answer the question of how the factor under study will affect crop yields in the field. One of the disadvantages is also the significant material costs for the construction of vegetation houses and their equipment. However, the vegetation method makes it possible to more accurately model various environmental conditions and identify the best ones for agricultural plants.

The **lysimetric method** is a study of plants and soil properties in the field to determine the balance of moisture and nutrients. Such studies are carried out in very large vessels - lysimeters, which are periodically weighed. This method differs from the vegetation method in that plant life and soil properties are not studied in vegetation houses, but directly in the field, where lysimeters are inserted into dug holes so that the aboveground part of the plants is in the same conditions as plants grown directly in the field. Two of the lysimeters have a hole through which wash water is collected for chemical analysis.

Depending on the purpose of the study and the plant, the height of the soil in the lysimeters can vary from 25 cm to 2 m (most often 1–1.5 m). According to the method of filling with soil, there are two types of lysimeters: bulk soil, i.e., with a violation of its natural composition and natural structure (a monolith of soil is placed in the lysimeter). In bulk lysimeters, soil is poured into the lysimeter in layers, sieved, mixed, and compacted to its natural volume. Depending on the objective of the experiment, lysimeters can be occupied by plants or without plants. Lysimeters can be concrete with a volume of 1–2 m³ of soil or metal with a diameter of 20–100 cm. Sometimes metal funnels with a diameter of up to 50 cm are used for lysimeters. To make it easier to collect the wash water, lighted corridors are equipped under the lysimeters. Special holes or rings are made in the lysimeters for periodic weighing. Regardless of the design, they are placed in separate groups according to the research topic near the laboratories (for easier maintenance).

The main issues that are studied using the lysimetric method are the following: soil moisture dynamics; precipitation flushing; composition of water filtered through the soil; leaching of mineral salts from soil and fertilizers; loss of nutrients during long-term fertilization; transpiration and evaporation of moisture by the soil, soil permeability, etc.

Although lysimetric studies are conducted in the field, their conditions are not very close to field conditions. To overcome this drawback, the vegetation-field method is used.

The **vegetation-field method** is a study of plants directly in the field in metal vessels without a bottom (in cylinders). This method is intermediate between the vegetation and field methods.

The soil in the cylinders is separated from the field soil only from the side, and from the bottom it is in contact with it or the subsoil in the area under study. Such cylinders can be installed not only on specially prepared areas, but also directly in crop rotation fields where certain crops are grown on different agricultural backgrounds, on soils of different types, on areas with different exposure and steepness of slopes, etc.

This method is used to study the effectiveness of fertilizers, the fertility of soil genetic horizons, and to model soil conditions. To do this, different nutrients are added to the cylinders in different doses and proportions, creating different reactions of the soil solution, unequal soil compaction, etc. At the same time, the cylinders can be used to sow different crops in pure form and in mixtures with different seed rates and at different depths, with or without plant fertilization.

During the trial, metal cylinders 30 to 100 cm high are buried in the soil so that they are 10 cm above the soil surface. The replication should be at least three times. In the control variants, the conditions are the same as in the field where the lysimeters are installed. Thus, in this experiment, the influence of factors is studied in conditions close to natural.

The vegetation-field method is also used in breeding, agrometeorology, agriculture, and crop production to model the necessary soil conditions. The use of mobile climate chambers made of plastic films, where the air temperature is regulated, makes it possible to simulate different weather conditions and even climate depending on the phases of plant growth and development. This helps to reduce the negative impact of various environmental conditions on crop formation.

In addition to these advantages, the vegetation field method also has the advantage that it does not require special facilities with sophisticated equipment (vegetation houses, greenhouses, phytotrons). However, it should be noted that a more detailed study of crops is possible when using the field method.

The **field research method** is the conduct of field experiments (experiments). It is the main method of scientific agronomy, because it is the method that links theoretical research with practical research: based on its data, recommendations for agricultural measures, technologies and varieties for agricultural production are developed.

The main task of the field method is to identify reliable differences between experimental variants, quantify the impact of life factors on plant yields and product quality.

Almost all scientific problems of agronomic science are solved with the help of the field method of research. For example, the depth, timing, and methods of soil cultivation are studied directly in the field. This is also the way to study different crop cultivation technologies, the structure of sown areas, the best predecessors, irrigation methods and rates, measures to combat water and wind erosion, the effectiveness of organic and mineral fertilizers, soil reclamation measures, new varieties, hybrids, etc.

Field experiments are conducted in scientific institutions and in production settings with the ultimate goal of assessing the economic efficiency of options and implementing the best ones in production.

Although the field method is the main one in scientific agronomy, it cannot be contrasted with other special and general scientific methods. The effectiveness of this method is greatly increased when combined with other methods, the choice of which is determined by the research program.

The **expeditionary method** of research is used to study and generalize agronomic issues directly in production through surveys of fields and crops grown on them. The purpose of expeditionary surveys is to find out the causes of lodging of bread; death of winter and perennial grasses; study of conditions for growing high and low yields in individual farms, in a district or region; study of the causes of deterioration or improvement of product quality; study of the content of pesticides, radionuclides and nitrates in products that exceed permissible standards. Expeditionary research also reveals the spread of noxious and quarantine weeds, diseases and crop pests, the appropriate structure of sown areas, the best predecessors, the most rational crop rotations, and promising varieties for specific farms, their groups, the entire district or a particular soil and climatic zone. This method can also be used to study the effectiveness of tillage methods, timing, and depth. To combat soil erosion using the expeditionary method, the causes of its spread and the factors that contribute to its occurrence in specific farms or areas are first identified.

The expeditionary method is also used for soil research. In this case, soil transects are dug, described, and soil samples are taken for physical and chemical analysis. Geological drills are used to determine the level of groundwater, which is important for studying hydrological conditions in fields and crop rotations. Similar studies should be conducted periodically in scientific institutions that serve a particular region or zone. However, they can also be performed by individual scientists in educational institutions.

To determine the effectiveness of a particular agricultural measure, expeditionary research determines the yield of crops, taking into account the quality of products.

The yields for previous years are taken from the annual reports of the farms. The collected data are adjusted according to the weather conditions for the respective years - air temperature and humidity, precipitation, soil temperature, etc.

Джерела

1. Dechassa, Nigussie & Keneni, Gemechu & Bediye, Seyoum & Alemayehu, Nigussie. Research Methods: A handbook for agricultural researchers. 2022. 424 p.
2. Stoliar S., Bakalova A., Hrytsiuk N. Features of scientific research from protection and quarantine of plants. Theoretical and scientific foundations of pedagogy and education: collective monograph: Primedia eLaunch, 2022. 476 p.

Розділ другий
**Релігієзнавство, історія, археологія, філософія, культурологія,
журналістика, філологія, богослов'я**

Селюх Євген Сергійович
ORCID: 0009-0002-9922-9667

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

2. 1. TikTok як інструмент пропаганди в умовах українсько-російської війни

Стаття присвячена аналізу ролі соціальної платформи TikTok як інструменту пропаганди під час українсько-російської війни. Автор досліджує, як російські пропагандистські наративи поширюються через TikTok, використовуючи його алгоритми, які базуються на машинному навчанні та штучному інтелекті. Висвітлюються основні механізми, за допомогою яких TikTok підбирає та демонструє відеоконтент користувачам, що дозволяє ефективно маніпулювати думками широкої аудиторії. Особлива увага приділяється аналізу специфічних пропагандистських прийомів, таких як фейкові історії про мобілізацію в Україні, ситуацію з українськими біженцями за кордоном та дискредитація українських політиків. У статті також розглядаються приклади використання TikTok для бізнесу та медіа, підкреслюючи його потенціал для досягнення високої рентабельності інвестицій через неформальне спілкування з аудиторією. Наголошується на важливості медіаграмотності та критичного мислення серед користувачів, зокрема молоді, для протидії пропаганді та дезінформації. Окремо розглядаються заходи, які можуть бути вжиті для обмеження впливу TikTok, включаючи можливість його блокування у певних країнах через побоювання щодо безпеки даних та національної безпеки. На прикладі США та Індії проаналізовано аргументи за і проти блокування цієї платформи. Ключові слова: тікток, пропаганда, дезінформація, медіаграмотність, соціальні медіаплатформи.

TikTok – це відома соціальна платформа, де користувачі створюють та переглядають короткі відео на різноманітні теми. Алгоритм TikTok – це програма, що визначає, які відео відобразити кожному користувачеві на його головній сторінці або сторінці «Для тебе». Цей алгоритм працює на основі машинного навчання, або штучного інтелекту, що аналізує дані про поведінку користувачів і використовує їх для удосконалення своїх рекомендацій [2].

Алгоритм TikTok бере до уваги різноманітні фактори при виборі відео для показу. Деякі з них включають:

- Вміст відео: алгоритм аналізує об'єкти, звуки, текст та хештеги у відео та класифікує їх за категоріями.
- Взаємодія з відео: алгоритм оцінює, наскільки користувачам подобаються певні відео на основі часу перегляду, лайків, коментарів та репостів.
- Профіль користувача: алгоритм збирає інформацію про особистий профіль користувача, таку як мова, країна, пристрій та налаштування.
- Профіль автора: алгоритм також враховує характеристики автора відео, такі як його популярність, активність та зв'язок з іншими користувачами.

Алгоритм TikTok постійно вдосконалюється та адаптується до змін у поведінці та інтересах користувачів. Він також старається демонструвати різноманітність контенту, щоб розширити горизонти користувачів і уникнути створення «бульбашок фільтрів» [14].

З моменту свого запуску у магазинах додатків, TikTok швидко став популярним по всьому світу, і протягом короткого періоду часу він став ключовим гравцем на ринку соціальних медіаплатформ. Його актуальність лише зростає. Проте не всі власники бізнесу визнають потенціал цієї платформи, тим самим втрачаючи можливість масштабувати свій бізнес в Інтернеті за невеликі кошти.

Представники бізнесу у різних сферах можуть легко отримати максимальну вигоду від використання цієї платформи. Успіх у цій справі напряму залежить від знань та навичок у роботі з платформою, аналізу своєї ніші та конкурентів, креативного підходу та бажання розвивати власний бізнес. Кілька прикладів, таких як автора і Єва, показують успішне використання TikTok для реалізації своїх бізнес-ідей. Завдяки широкому охопленню аудиторії, TikTok відкриває можливість отримати високу рентабельність інвестицій у платформу. Користувачі цінують природний та неформальний спосіб спілкування з улюбленими брендами та впливовими особами на цій платформі [5].

Засоби масової інформації також можуть використовувати TikTok для своєї діяльності. Важливо, щоб публікації були короткими, оскільки у цій соціальній мережі ціниться лаконічність. Користувачі зазвичай переглядають TikTok у вільний час між роботою або навчанням, тому вони віддають перевагу легкому та нескладному контенту. Однією з головних переваг для журналістів з усього світу є можливість легко донести свої видання до широкої аудиторії або залучити нових читачів через цю соціальну мережу. Для засобів масової

інформації, які часто освітлюють актуальні соціальні теми та конфлікти, існує безліч переваг. Адже аудиторія соціальної мережі дуже активна і любить висловлювати свою думку у коментарях, що сприяє просуванню акаунту. Крім того, варто використовувати популярні хештеги за тематикою. Важливо розуміти, що найкращі результати для видань можна досягти, якщо мати сторінки одразу в декількох соціальних мережах. Це дозволить охопити різні аудиторії. Для того, щоб утримувати увагу аудиторії, важливо регулярно оновлювати свій акаунт. Для цього можна проводити короткі огляди актуальних подій в країні та світі або публікувати вірзички з інтерв'ю цікавими особистостями чи експертами. Все залежить від напрямку та креативності [3]. У кінці 2021 року китайська платформа TikTok здобула популярність серед мільярдів користувачів, які бажали ділитися короткими відео на різноманітні теми. Це також стосується України. За різними даними, аудиторія українського TikTok становить від 12 до 15 мільйонів користувачів, а приріст складає 700-900 тисяч людей щорічно. Основну аудиторію соціальної мережі в Україні складає молодь у віці від 18 до 35 років [13, с.102-104]. За рахунок популярності платформи серед молодого покоління, TikTok став майданчиком для просування різних ідей, наративів, маніпуляцій та пропаганди.

TikTok став активним інструментом у війні росії проти України, де саме Росія використовує платформу для просування певних наративів, наприклад, щодо мобілізації. Це призводить до поширення наративів, схожих на ті, що розповсюджуються у пропагандистських медіа, про те, що мобілізація в Україні є примусовою і що у всіх містах країни відбувається примусове призовування громадян до військкоматів. Це стає частиною наративу, який називається «могілізацією» і намагається уявити, що вона відбувається аж до останнього українця (Рис 1).

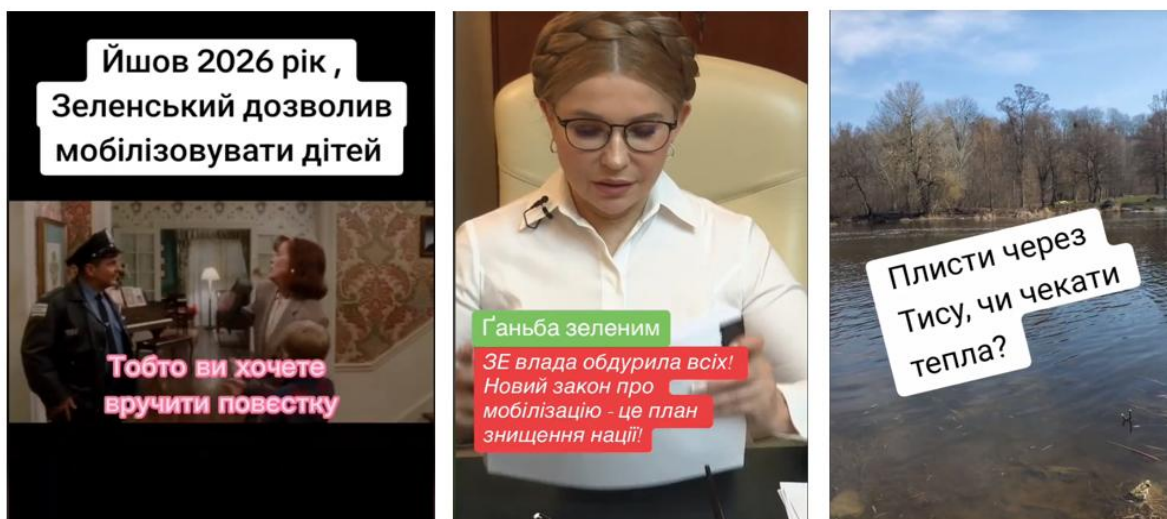

Рисунок 1. Приклад російських наративів у TikTok

У TikTok російська пропаганда не обмежується лише темою мобілізації. Кремлівські медійники також зосереджуються на українських біженцях за кордоном. У цій соцмережі активно поширюються фейкові історії, в яких наводяться приклади «українських біженок», що скаржаться на життя в Європі та обурені необхідністю заробляти гроші, реклама ресторану в Берліні, яка спрямована проти підтримки України, та навіть інформація про те, що Німеччина має намір фільтрувати біженців з України [11, с.151-181]. Окремі наративи, що стосуються біженців, часто базуються на відео окремих осіб, які розповідають щось з приводу свого життя. Наприклад, виникали ситуації, коли фейкові відео, які виглядали як звернення реальних біженців, поширювалися, при цьому вони могли містити сатиричний контент. Ці відео сприймалися як реальні, хоча насправді це був жарт. Такі наративи, які стверджують, що українські біженці не хочуть працювати і прагнуть лише до отримання виплат, спрямовані на збільшення розбіжностей у суспільстві, посилення розколів і поширення стереотипів, які працюють проти інтересів українців.

Також спостерігається ряд кампаній проти українських політиків, зокрема проти президента Володимира Зеленського [12]. В мережі поширюється багато відео, які намагаються підштовхнути ідею, що він має залежність від наркотичних речовин. Зокрема, поширюються фейки з малюнками графіті, які зображають, що він вживає наркотики (Рис. 2). Однак ці малюнки і скульптури, присвячені цьому, є фальшивими і насправді не існували. Навіть реальні відеозаписи з прес-конференцій можуть бути використані з метою маніпуляції: їх можуть змонтувати так, щоб підкреслити той факт, що Зеленський часто торкається носа, намагаючись створити враження, що це підтвердження його наркозалежності [4].

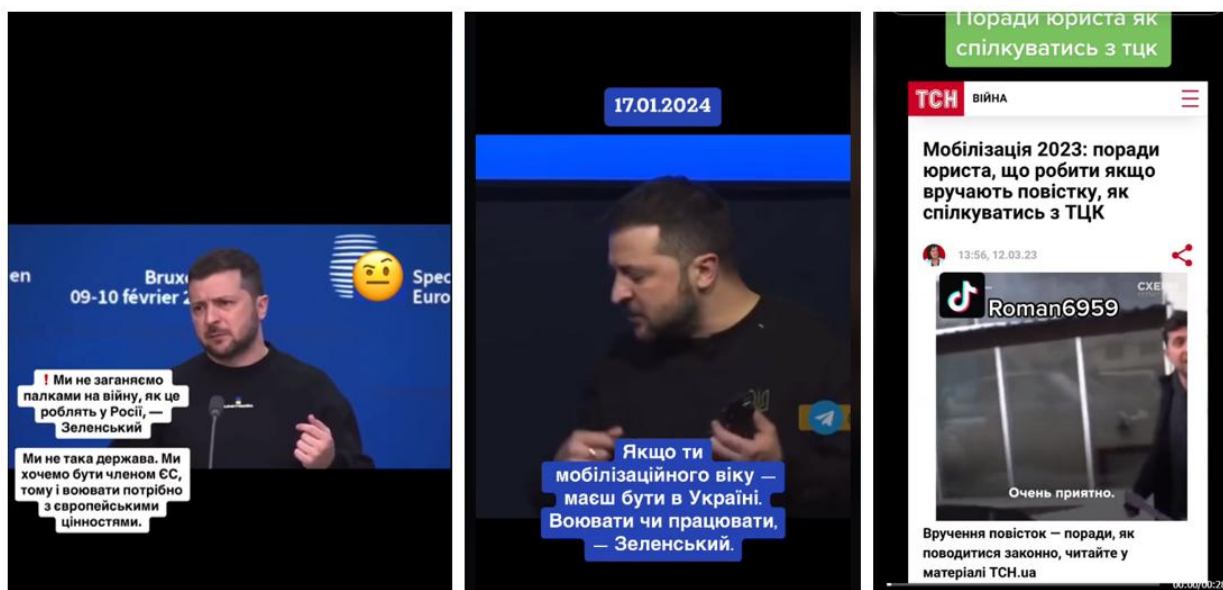

Рисунок 2. Приклад дезінформаційних відео у соціальні мережі ТікТок.

Російська пропаганда спрямована не лише проти українського політичного середовища, але й на демонстрацію пренебрежливого ставлення до захисників в українській армії та стимулювання втрат, щоб зіпсувати мотивацію потенційних рекрутів.

Насправді такі наративи присутні і в традиційних медіа. Просто в ТікТок вони використовують короткий формат відео, який має найсильніший вплив на нашу психіку, оскільки ми найлегше віримо тому, що бачимо своїми очима. У цьому форматі також додається емоційна музика та надписи, що ще більше підсилює емоційний ефект. Це легко впливає на нашу психіку, тому вони використовують це на практиці.

Як можна зазначити, завдяки своєму формату та широкому спектру тем, ТікТок стає ефективною платформою для поширення пропаганди. Це означає, що для безпечного користування цією соціальною мережею необхідно вміти перевіряти інформацію, яка з'являється тут.

Завжди корисно шукати первинне джерело інформації. Аналізувати, хто першим висловив думку на тему, може допомогти з'ясувати її достовірність. При пошуку первинного джерела, важливо враховувати профіль користувача, що поширює спірне відео. Слід звертати увагу на час створення акаунту, тип публікованого контенту та осіб, які використовують подібні хештеги [9].

Взагалі, використання хештегів є корисним інструментом для виявлення пропаганди. Важливо враховувати, які саме хештеги використовуються під відео та хто їх ще використовує. Це допоможе виявити, чи не є ці хештеги популярними серед користувачів з росії. Крім того, можна провести пошук фото і відео за допомогою сервісів зворотного пошуку зображень (наприклад, Google Lens, TinEye, Bing тощо) і порівняти їх з первинним джерелом. Також важливо з'ясувати контекст, у якому було зроблено відео, щоб уникнути потрапляння на гачок маніпуляцій.

Не варто забувати, що росія готова використовувати будь-які можливості для поширення своєї пропаганди. Вона готова маніпулювати найчутливішими темами та використовувати для цього різноманітні формати та платформи [6].

ТікТок є дуже популярним серед молоді, але існують стурбованості щодо можливості використання Пекіном для збору даних про користувачів із Заходу або поширення китайських наративів і дезінформації. Платформа належить китайській компанії ByteDance, а отже є сумніви щодо безпеки тік току. В українському медіапросторі дуже часто постає питання блокування або часткове обмеження доступу до ТікТок. Коротко наведемо наступні переваги і недоліки блокування ТікТок.

Передбачувані переваги блокування ТікТок. Захист безпеки користувачів: деякі країни, в тому числі і Україна в умовах повномасштабного вторгнення та інформаційної війни, розглядають ТікТок як потенційну загрозу для національної безпеки через можливість збору та передачі даних користувачів урядовим органам або компаніям з прив'язкою до китайського законодавства. Зменшення впливу дезінформації: у деяких випадках ТікТок став об'єктом критики через поширення дезінформації та фейкових новин. Блокування може допомогти зменшити вплив такого контенту на суспільство.

Передбачувані недоліки блокування ТікТок. Обмеження свободи слова та доступу до інформації: блокування ТікТок може бути сприйняте як обмеження свободи слова та доступу до інформації для користувачів, особливо для тих, хто використовує платформу для вираження своїх ідей, творчості та

спілкування з іншими. Економічні втрати: деякі компанії та індивідуали можуть втратити дохід через заборону на TikTok, особливо ті, хто підтримується контентом або рекламою на цій платформі.

У сучасному світі соціальні мережі стали невід'ємною частиною повсякденного життя мільйонів людей, забезпечуючи миттєвий обмін інформацією та зв'язок. Однак, зі зростанням популярності платформи TikTok виникають питання, пов'язані з національною безпекою, приватністю користувачів та впливом на соціальну стабільність. Декілька країн, зокрема США, Індія та Іран, ухвалили рішення щодо блокування або часткового обмеження доступу до TikTok, що підкреслює різні підходи та мотиви урядів у регулюванні цифрового простору.

США: У 2020 році адміністрація президента Трампа намагалася заборонити TikTok через обговорювані проблеми з безпекою даних. Однак угода була досягнута з компанією Oracle та Walmart для створення нової американської версії TikTok, щоб вирішити ці питання [7].

Індія: У 2020 році Індія заборонила TikTok разом з іншими китайськими додатками, посилюючись на проблеми з безпекою даних та відносинами з Китаєм [10].

Іран: У 2018 році Іран заборонив доступ до TikTok через переживання стосовно змісту, який вони вважають «аморальним» або «неналежним» [8].

Висновки. TikTok, завдяки своєму алгоритму, який використовує машинне навчання та штучний інтелект, став популярною платформою для створення і перегляду коротких відео. Алгоритм враховує вміст відео, взаємодію користувачів, профілі користувачів та авторів для підбору рекомендацій. Ця платформа пропонує унікальні можливості для бізнесу завдяки своїй широкій аудиторії та можливості неформального спілкування з користувачами. TikTok відкриває нові горизонти для бізнесу, дозволяючи ефективно просувати продукцію та послуги, а також залучати нових клієнтів завдяки креативному підходу.

Однак, TikTok також став потужним інструментом для пропаганди, особливо у контексті російсько-українського конфлікту. Російська пропаганда активно використовує платформу для поширення фейкових новин і маніпуляцій, спрямованих на дискредитацію українських політиків, військових та біженців. Це підкреслює важливість розвитку медіаграмотності та критичного мислення серед користувачів, особливо молоді, щоб протистояти інформаційним загрозам. Для безпечного користування платформою важливо вміти перевіряти інформацію, аналізувати джерела та розуміти контекст.

Крім того, деякі країни розглядають можливість блокування TikTok через побоювання щодо безпеки даних та поширення дезінформації. Наприклад, США та Індія вже здійснили кроки у напрямку обмеження доступу до TikTok. Це рішення має як позитивні, так і негативні аспекти: з одного боку, воно може допомогти захистити користувачів від небажаного контенту, з іншого боку, обмежує свободу слова та можливості для творчого самовираження.

Отже, TikTok залишається впливовою платформою з величезним потенціалом для бізнесу та соціальної взаємодії, але водночас потребує обережного підходу для захисту користувачів від маніпуляцій та дезінформації.

Джерела

1. Kavenius E. M. M. The First TikTok War: Exploring How@ ukraine. ua is Framing the Russia-Ukraine War on TikTok. 2023.
2. Montag, C., Yang, H., & Elhai, J. D. On the psychology of TikTok use: A first glimpse from empirical findings // *Frontiers in Public Health*. 2021. No. 9. P. 641673.
3. TikTok та його використання у журналістиці [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://times.zt.ua/tiktok-ta-yoho-vykorystannia-u-zhurnalistytsi/> – Назва з екрана. – Дата доступу: 3.05.2024.]
4. Батрименко О. В. Соціально-медійна активність президента України у висвітленні російсько-української війни // *Політичне життя*. 2023. С. 79-83.
5. Бізнес у TikTok: з чого починати просування і який контент знімати бізнесу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://speka.media/biznes-u-tiktok-z-sogo-rosinati-prosvannya-i-yakii-kontent-znimati-biznesu-93kk1p> – Назва з екрана. – Дата доступу: 2.05.2024.
6. Говорить і показує Москва: чому російська інформаційна отрута досі досягає цілей в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://glavcom.ua/publications/hovorit-i-pokazyvaet-moskva-chomu-rosijska-informatsijna-otruta-dosi-dosjahaje-tsilej-v-ukrajini-969631.html#google_vignette – Назва з екрана. – Дата доступу: 14.05.2024.
7. Єфремова К. В. Забезпечення цифрового суверенітету держави в умовах Індустрії 4.0 / К. В. Єфремова // *Конституційні засади розвитку інноваційного суспільства: зб. наук. пр. за матеріалами інтернет-конференції, 25 червня 2021 року.* – Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2021. – С. 25-30.
8. Єфремова К. В., Шматков Д. І., Кохан В. П., Бринцев О. В., Мамаєв І. О., Водорезова С. Р., Пасмор Ю. В. Базові аспекти цифровізації та їх правове забезпечення. 2021.
9. Калниболотська Є. В. Забезпечення інформаційної безпеки України в соціальних мережах в умовах повномасштабної воєнної агресії Російської Федерації проти України. 2022.
10. Кислюк К. В. Особливості репрезентації української ідентичності в соціальному медіа «TikTok» // *Культура України*. 2021. № 73. С. 41-47.
11. Молоткіна Ю. Вербальне маніпулювання «фабрики тролів» у контексті антиукраїнської пропаганди Кремля в англomовному дискурсі соціальних мереж TikTok та Twitter // *Society. Document. Communication. Соціум. Документ. Комунікація*. 2022. № 17. С. 155-181.
12. Молоткіна Ю. Пейоративи як засіб вербального маніпулювання в англomовному дискурсі соціальних мереж TikTok та Twitter у контексті антиукраїнської пропаганди // *Сучасні дослідження з іноземної філології*. 2022. № 3-4. С. 147-163.
13. Назаренко Є. О. Політично-комунікаційний дискурс в українському сегменті TikTok під час повномасштабної війни // *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2023. С. 102-104.
14. Як працює алгоритм TikTok [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://double.news/2023/10/11/yak-praczuuye-algorytm-tik-tok/> – Назва з екрана. – Дата доступу: 11.05.2024.

Шушпанніков Олег Миколайович

Кандидат політичних наук

Український державний університету імені Михайла Драгоманова

Науковий керівник: Бондаренко Віктор Дмитрович, доктор філософських наук, професор,

*Український державний університету імені Михайла Драгоманова***2.2. Особливості формування душпастирської опіки в сучасних умовах**

Феномен душпастирської опіки базується на тому що вона виступає одним із основних завдань священика. Це в свою чергу означає, що священик безпосередньо здійснює духовне керівництво своєї пастви. Так вже склалось історично, що в усіх православних країнах священика називають Отцем. І це не є випадковим, бо майже на протязі всього життя людини, тобто від хрещення і майже до останнього подиху, священик не тільки супроводжує, а саме в першу чергу опікується людиною. Душпастирне тільки здійснює допомогу вірянам у особистому житті, надаючи їм підтримку в часи різних випробувань, а й дає корисні поради щодо різних аспектів духовного та внутрішнього життя.

Таким чином, священик в православній релігії, тобто душпастир виступає не просто ще одним членом родини, а саме Батьком, тобто добрим другом і порадиником, духовним батьком – Отцем. Окрім цього, він має не тільки орієнтуватися в різних духовних і психічних проблемах людей, але й знати конкретні способи щодо їх вирішення.

В сучасних умовах, з початком повномасштабної російської агресії, дуже актуалізувалась необхідність душпастирської опіки як цивільних громадян так і військових, які наразі перебувають в дуже екстремальних умовах. Можна з впевненістю стверджувати, що справжніми душпастирями в цей складний час стали саме капелани українських церков.

Наразі в Україні можна виділяють декілька різновидів душпастирської опіки. Але найпоширенішими, на наш погляд, виступають наступні:

- Душпастирська опіка в медичних закладах;
- Душпастирська опіка в закладах пенітенціарної системи;
- Душпастирська опіка військослужбовців.

Розглянемо зазначені різновиди більш детально:

Так, діяльність душпастирів в медичних закладах та закладах пенітенціарної системи має досить тривалий досвід у багатьох європейських країнах. Процес відновлення незалежності України започаткував у вітчизняних лікарнях та інших медичних закладах, місцях позбавлення волі, практику душпастирської опіки й підтримки хворих та осіб, які відбувають покарання. Конституція України [14], і Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [15] надають громадянам таке право.

В той же час, необхідно зазначити, що країни Європи мають прагнення не тільки об'єднати власний досвід а й виробити спільні підходи і засади щодо капеланського служіння у медичній сфері. Зокрема, в червні 2002 року в місті Турку (Фінляндія) була проведена 7-а Нарада Європейської мережі з питань медичного капеланства. Ця Мережа є єкуменічним, міжконфесійним організмом, який об'єднує представників різних країн, конфесій та організацій, що надають пасторальну опіку в лікарнях та інших медичних закладах. Вона своїм корінням завдячує європейській християнській традиції, та створена для кращого налагодження зв'язків, взаєморозуміння та взаємообміну досвідом. Колективний документ відобразив специфіку служіння 40 різних церков і церковних організацій з 21 країни Європи [16].

Виходячи із зазначеного, можна зробити певні висновки:

По перше:душпастирське служіння може відбуватися в різних галузях медичної опіки для задоволення духовних та релігійних потреб громадян, які цього потребують, а також для тих, хто ними опікується, використовуючи при цьому всі наявні не тільки особисті, а й соціокультурні, релігійні та громадські ресурси тощо;

По-друге:процес медичної душпастирської опіки в низці православних держав організовано по-різному. Зокрема, цей процес формується як релігійними громадами; медичними закладами так і державною політикою медичної опіки або навіть асоціаціями капеланів. Характерною та відмінною рисою в даному випадку виступає те що, капеланське служіння може здійснюватися не тільки священиками, а й безпосередньо мирянами. Але, в цьому випадку, вони повинні мати спеціальну профільну освіту для такого служіння. Така професійна освіта складається як правило із декількох складових:навички й знання у галузі медичної опіки; клінічно-практичний досвід і вміння; богословсько-пастирські знання; духовно-релігійні знання [16].

Слід зазначити, що лише за подібних умов кандидати на капеланське служіння призначаються релігійною громадою або церковним керівництвом і будуть такими що визнані медичною установою. Після цього визнання вони стають легітимними суб'єктами багатofункціональної системи медичної сфери. Залежно від конкретних обставин капелани, що обслуговують хворих пацієнтів, їхніх родичів та близьких, а також

персонал медичних закладів, мають право здійснювати свою діяльність у наступних напрямках: захист цінності та гідність кожної окремої людини; пояснення сутності життєвого досвіду про хвороби, страждання та смерть; демонстрація підтримуючого та примиряючого потенціалу релігійної віри; врахування особистої духовної потреби людей, не нав'язуючи інших переконань; виявлення особливого співчуття та розуміння тих, хто є в розпачі, виконуючи релігійні обряди згідно з традиціями, прийнятними для потребуючих; участь у навчальних програмах для медичного персоналу, тобто бути не лише посередниками, але й захисниками прав пацієнтів медичної сфери; вміння оцінювати дієвість духовної опіки, що надає капеланська служба та участь у відповідних науково-дослідницьких і просвітницьких програмах.

В той же час, на наш погляд, важливо зазначити, що хоча й капеланська служба у місцях позбавлення волі має свою особливу специфіку в порівнянні з медичним капеланством загальні підходи і напрямки їхньої діяльності в більшості випадків не тільки співпадають, а й навіть можуть використовуватися для організації капеланського служіння у закладах пенітенціарної системи.

Досвід показує, що практика різних країн світу доводить, що співпраця пенітенціарних систем і релігійних організацій дає позитивні результати шляхом виховної й просвітницької роботи з контингентом засуджених. Це проявляється у збільшенні частки повернення суспільству громадян, які стають на праведний шлях законслухняності. В той же час, треба зазначити, що у багатьох державах тюремне капеланське служіння має відповідну підтримку держави так як врегульоване законодавчо. Окрім здійснення власної релігійної культової практики капелани зобов'язуються виконувати цілу низку додаткових функцій. Зокрема, вони мають право брати участь у діяльності дисциплінарних рад, контролювати листування в'язнів, співпрацювати з тюремними психологами, медиками та іншими працівниками установ пенітенціарної системи, навчати грамоті й основам зміцнення сім'ї, а також навіть повідомляти ув'язненим про смерть їхніх родичів тощо.

Призначення або запрошення до капеланського служіння в пенітенціарних системах передбачає набуття цими претендентами певного освітнього і практичного цензу. Так, наприклад, в Сполучених штатах Америки, щоб отримати можливість дійсно працювати із засудженими, священник повинен отримати освіту не нижче магістерського рівня та мати обов'язковий сертифікат відповідної релігійної організації про ділові якості й здатність до співпраці з ув'язненими. В подальшому вони працюють за контрактом, або як волонтери на громадських засадах. Дуже цікавим є досвід тюремних капеланів Великобританії. Окрім звичайних обов'язків вони за погодженням з адміністрацією мають право організувати навіть зустрічі з колишніми в'язнями, які після завершення відбуття покарання остаточно розірвали зі своїм злочинним минулим.

Значний досвід тюремного капеланства у Фінляндії дозволяє лютеранським священикам часто виступати в ролі не тільки психологів, а й соціологів. Інколи виключно лише з ними деякі в'язні прагнуть поговорити про свої особисті, родинні або виробничі проблеми. Також неможливо не звернути увагу, на достатньо високий рівень організації роботи тюремних капеланів у Польщі. Але, в той же час, слід зазначити, що значною мірою їхній порядок зумовлений переважністю та масовістю католицького віросповідання.

Наразі в Україні пенітенціарна система, також вже має достатній власний досвід тюремного капеланства, що в свою чергу, дозволяє очікувати позитивного впливу на процес морального виховання в'язнів. В той же час, головною проблемою для організації ефективної роботи як медичного, так і тюремного капеланства в Україні є певна відсутність законодавчого врегулювання даного виду душпастирської діяльності.

Таким чином, можна зазначити, що Інститут капеланів вже має певне місце в медичній та пенітенціарній системах України. Його основним завданням є забезпечення духовно-гуманітарної та морально-психологічної підтримки українських громадян у складних та навіть екстремальних життєвих обставинах. Але треба зауважити, що Інститут капеланів в медичній та пенітенціарній системах доцільно розглядати в процесі розвитку законодавчого забезпечення всього комплексу Інституту капеланства як механізму державно-духовного виховання та морально-психологічного забезпечення громадян. При чому цей комплекс повинен бути підпорядкованим головному завданню – підтримці високого рівня патріотичного та міцного духовно-морального потенціалу громадян України.

Щодо Інституту військового капеланства, то загалом це явище в Україні має давні історичні традиції. Зокрема, душпастирська опіка мала місце у козацькому війську, легіоні Українських Січових Стрільців, Українській Галицькій Армії, Армії УНР, Українській Повстанській Армії тощо. Відродження кращих християнських традицій українського війська неодмінно пов'язане з шануванням святих воїнів: князів Володимира, Бориса і Гліба, Михайла Чернігівського, Федора і Костянтина Острозьких. Священики розповідають про давні звичаї відзначення свята Покрови Пресвятої Богородиці, про перебування українського козацтва й стрілецтва, вояків Української Повстанської Армії під омофором Пречистої Діви Марії. Особливу увагу доречно звернути на постать Архистратига Божого Михайла, розповідь про котрого може бути зразком мудрого послуху й вірності як запоруки перемоги. Душпастирська опіка військовослужбовців – вид пастирського служіння, що спрямований на духовну опіку та задоволення релігійних потреб військовослужбовців і працівників Збройних Сил України, які, з огляду на характер виконуваної ними військової служби, у той чи інший спосіб зазнають обмежень у вільному сповіданні своєї релігії та

потребують духовної опіки [13].

Коли людина знаходиться в будь-якій екстремальній ситуації, то вона опиняється перед необхідністю виконувати дуже специфічні завдання. Але, слід зауважити, що християнські цінності не стають для неї не обов'язковими. Навіть більше того, вони набувають ще більшої актуальності. Безумовно, патріотизм захисника Батьківщини вимагає від нього набагато більше, аніж від пересічної цивільної людини. Захисник Батьківщини навіть готовий покласти своє життя, але чинить це він це не із вимоги закону, а саме через віддану любов до своєї Батьківщини, бо відчуває свою громадську відповідальність. В той же час він не перестає бути християнином. Одна із особливостей військової служби полягає в тому, що людина має постійно перебувати в спільноті, де має місце колективна відповідальність. А це в свою чергу може привести до нівелювання особистості. Тому, військовий капелан має бачити в колективі сукупність особистостей, помічати неповторність і цінність кожної з них.

У всі часи військові капелани проповідували любов до Батьківщини, піклувались про поранених, рятували душі, хоронили вбитих, заспокоювали людей, і при цьому їхньою зброєю завжди була молитва та християнські цінності. Але, той же час, слід зазначити, що душпастирська опіка не є заміною ідеологічної служби що була в радянському минулому. Тому порівнювати діяльність військового капелана та діяльність політрука в Радянській армії недоцільно й неправильно.

Таким чином, можна зазначити, душпастирська опіка військовослужбовців це не інше, як створення саме Церковної єдності безпосередньо у військовому середовищі. Діяльність військових капеланів направлена при цьому на виховання у військослужбовців відповідальності за свої вчинки, підтримку моральних цінностей, вірності військовій присязі, готовності до самопожертви заради Батьківщини тощо.

Головне завдання військового капелана – це не тільки бути поруч з військовослужбовцями, а й надавати їм духовну підтримку. Тобто діяльність капеланів не тільки полегшує адаптацію громадян до військової служби, а й сприяє усуненню жорстокості, що в свою чергу є профілактикою попередження випадків самогубства у військових колективах. В той же час, безумовно Інститут військового капеланства має й свої вади. Так, наприклад там, де капелани мають певні офіцерські звання і підпорядковуються безпосередньо Міністерству оборони, то в цьому випадку військовослужбовці сприймають їх спочатку як офіцерів, а вже потім як священників. Проте, слід зауважити, що ці вади нівелюються позитивним впливом капеланів, на бойовий дух військових підрозділів. Можна навіть стверджувати, що діяльність військових капеланів у перспективі буде мати тільки позитивний вплив, так як важливими чинниками, що впливають на перемогу є духовні та моральні сили військослужбовців.

Джерела

1. В Україні почав роботу інститут військового капеланства: видали перші 83 мандати. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3601386-v-ukraini-pocav-robotu-institut-vijskovogo-kapelanstva-vidali-persi-83-mandati.html>
2. Владиченко Л. Досвід упровадження військового священства (капеланства) у збройних силах України / Л. Владиченко // Схід. – 2014. – № 1. – С. 180-185.
3. Закон України «Про Службу військового капеланства». Із змінами, внесеними згідно із Законами №2131-ІХ від 15.03.2022 № 2845-ІХ від 13.12.2022. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>
4. Здіорук С. І., Яремчук В. Д. Духовно гуманітарні аспекти стратегії розвитку військових формувань України. – К.: НІСД, 1995. – С. 14-17
5. Калініченко Т., Коханчук Р. Бути поруч. Основи військового капеланства для військових та волонтерів. – К. : Київське Боголюбське Ставропігійне Братство, 2016. – 43 с.
6. Кнодель Л. В. Капеланство: поняття, типи, діяльність все за світом / Вісник пенітенціарної асоціації України, - 2017 – № 2 – С. 136-146
7. Коханчук Р. М. Душпастирська опіка військових./ Видання 2-е розширене та доповнене. – Київ, 2004. – 220 с. ISBN 966-96183-0-4;
8. Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення громадян України: тенденції 2000-2021рр. Центр Разумкова [Електронний ресурс] Режим доступу: https://razumkov.org.ua/uploads/article/2021_Religiya.pdf
9. Релігія в Україні. Конфесійний ландшафт України. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://vue.gov.ua>
10. Релігія в Україні. Міжконфесійні об'єднання [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://vue.gov.ua>
11. У Києві відбувся перший випуск військових капеланів ЗСУ після курсу навчання. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://susplne.media/432861-ukievi-vidbuvsya-persij-vipusk-vijskovih-kapelaniv-zsu-pisla-kursu-navcanna/>
12. Your Chaplain and the Command Religious Program / Published in accordance with SECNAV INST 5430. – N. Y. : S. n., 1984. – 12 p.
13. Міноборони затвердило Концепцію душпастирської опіки у Збройних Силах України [Електронний ресурс] Режим доступу: https://risu.ua/minoboroni-zatverdilo-konceptiyu-dushpastirskoji-opiki-u-zbroynih-silah-ukrajini_n47004
14. Конституція України. [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
15. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [Електронний ресурс] Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>
16. Засади медичного капеланства в Європі [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.enhcc.eu/Standards%20Ukaranian.pdf>

Руденко Юлія Миколаївна
Кандидат історичних наук, доцент
ORCID: 0000-0002-2276-199X
Київський кооперативний інститут бізнесу і права

2.3. Механізм творення Голодомору 1932-1933 рр. на Золотоніщині

Сталінські репресії проти українського селянства на початку 30-х рр. ХХ ст. 1929 р. совєцька влада розгорнула тотальну колективізацію, метою якої було знищення споконвічного, традиційного для України одноосібного господарства. Совєцька влада не збиралася робити українського селянина вільним. Колективізація була справжньою громадянською війною, яку совєцька держава нав'язала суспільству.

Перша п'ятирічка, яка почалася з жовтня 1928 р., виконувалася за сумою щорічних планів, які не мали майже нічого спільного із затвердженням п'ятирічним планом. П'ятирічка ще у формі деректив XV з'їзду ВКП(б) мала фундаментальний недолік: «ножиці цін» (розрив у цінах). Селяни не давали на це згоди і взимку 1927-1928 рр. практично припинили підвезення хліба на ринки. У країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Виїхавши у січні 1928 р. на хлібозаготівлі до Сибіру, Й. Сталін у серії виступів перед партійними працівниками розгорнув програму з трьох пунктів: зажадати від куркулів негайної здачі всіх надлишків хліба за державними цінами, а на випадок відмови – застосувати надзвичайні заходи і конфіскувати надлишки; у найближчі 3-4 роки провести часткову колективізацію сільського господарства; услід за частковою провести суцільну колективізацію сільського господарства [15].

Колгоспи були потрібні Й. Сталіну, щоб подолати хлібозаготівельну кризу і одержати від села додаткові кошти на індустріалізацію.

Атмосфера сваволі, що стрімко поглинала село, навіювала господарям невеселі думки – про скасування НЕПу та повернення «воєнного комунізму». З початком весни 1928 р., як тільки стало зрозуміло, що засіяна восени озимина не зійшла на величезних площах, у настроях населення України почало виразно відчуватися тривожне очікування неврожаю та повторення голоду 1921-1923 рр. Наприкінці весни – влітку 1928 р. тривожні чутки про можливий голод переросли у загальне хвилювання, а подекуди і паніку. Через це у республіці було заготовлено на 1 квітня 1929 р. тільки 26-27 млн пудів хліба проти 200 млн пудів у попередньому році. У районах республіки, які були особливо вражені посухою, почалося голодування [20, 511].

Керівники країни розпочали атаку на куркуля. Хліб був потрібен державі, але в даному разі йшлося не тільки про хліб. Треба було розколоти селянство, протиставити заможніші верстви, які мали витримати основний тягар у хлібозаготівлях, менш заможним.

Перша колгоспна весна 1930 р. була обв'язуючою. Україна одержала непоганий урожай. Було здано по 4,7 центнера з гектара – рекордний показник товарності за всі роки совєцької влади. Створювалися уявлення, що колгоспне село здатне забезпечити «стрибок» в індустріалізації. Селян результати першого року суцільної колективізації привели в шоковий стан. Хоч грізне слово «продрозкладка» не вживалося, в колгоспне село повертався напівзабутий побут десятирічної давнини. Ринок зникав. Гроші втрачали свою купівельну спроможність. Фонд отоварення заготівель був мізерний, а заробітки в громадському господарстві – злидненними. Щоб прогодуватися, треба було розраховувати в основному на присадибну ділянку. Проте кількість колгоспів зростала. Після березня 1930 р. адміністративний тиск на одноосібників став вважатися перегином. Господарювати індивідуально ставало дедалі важче: одноосібників розкуркулювали, обкладали «твердим завданням» та високими податками, тоді як колгоспники одержували податкові пільги. До кінця 1932 р. в Україні колективізували майже 70% селянських господарств з охопленням понад 80% посівних площ. Не менш високого рівня колективізації досягнули в інших зернових районах. Колективізація супроводжувалася експропріацією заможного прошарку селянства і руйнування розвинутої системи сільськогосподарської кооперації. Продрозкладка вела до швидкого зростання кризових явищ. Найістотнішим проявом кризи, яка охопила молодий колгоспний лад, була цілковита незацікавленість селян у розвитку громадського господарства, їхнє пряме небажання працювати [20, 512].

«Ще під час НЕПу землю розділили всім селянам порівну: по десятині на кожного їдока. Але не всі могли її обробляти, бо не кожен мав реманент та тяглову силу – коней та волів. Тому 12 найбільш багатих сімей об'єдналися. Перші роки колективного господарювання були дуже важкі, але дружня праця дала хороші результати. Через 2 роки вже декотрі почали купувати хто коня, хто корову, бо в перші роки й корівок запрягали у ярмо. А на третій рік склались і купили жатку-самоскидку, яку тягали дві пари коней».

Почалась колективізація. Москва і Ленінград гуртували двадцять п'ять тисяч комуністів-активістів і послали їх в Україну, на Дон і Кубань для організації колгоспів. У нашому селі добровільно пішли тільки активісти, ледацюги, що й своїй землі не могли дати ради. Інші – на смерть стояли проти колгоспів. Та сільрада «працювала», кожну ніч викликали людей і пропонували підписати заяву про вступ до колгоспу. Люди відмовлялися, тоді їх залякували, били, жінок тягали за коси, виганяли босими на мороз» [34, 26].

Колективізація призвела до різкого падіння продуктивності сільського господарства. У 1930 р. валовий збір зерна в Україні становив 23 млн т, у 1931 р. – 18, у 1932 р. – 13. Цього ще цілком вистачало, щоб прогодувати населення республіки, однак союзний уряд продовжував встановлювати для України непомірні хлібозаготівельні плани. У 1931 р. республіканське керівництво звернулося до Москви з проханням знизити планові цифри. Й. Сталін погодився на незначне зменшення плану, але це не могло врятувати ситуацію. Як наслідок, в Україні почався Голодомор [20, 512].

Як свідчать численні публікації в газеті «Червоний жовтень» – друкованому органі Золотоніського райкому КП(б)У, райвиконкому, райколгоспспостачу та райпрофради, – відповідальність за проведення такої політики, насамперед, лежала на вищому партійному керівництві СРСР та УСРР (Сталін, Молотов, Каганович, Постишев, Косіор, Чубар). Проте велика доля відповідальності лежала і на місцевих керівниках, які були виконавцями злочинної політики, також видавали злочинні накази. На території Золотоніщини це секретар Золотоніського РПК Парьоха, голови Золотоніського РВК Берестенко (1929 р.), Циганенко (1932 р.) і Братко (1933 р.), секретар РК ЛКСМУ Прядченко, керівники каральних органів, уповноважені від району на місцях, які безпосередньо керували хлібозаготівлями та репресіями трудового селянства. Про це, наприклад, свідчать непоодинокі розпорядження та постанови Золотоніського районного комітету КП(б)У та райвиконкому, які друкували на шпальтах газети «Червоний жовтень» [15].

Яким же був механізм доведення людей до смерті від голоду? По-перше, людям забороняли перемелювати зерно. У серпні 1931 р. вийшла постанова Золотоніського районного виконавчого комітету «Про боротьбу з хлібною та олійною спекуляцією», яка передбачала встановлення обмеження споживчих норм на зернові та олійні культури для членів селянських господарств. Запровадження цих обмежень мотивувалося необхідністю боротьби із хлібною спекуляцією, яка нібито процвітала в районі. Хоча справжньою метою було намагання адміністративними методами прискорити виконання в районі річного плану хлібозаготівель, спущеного згори.

Із газетної публікації: «З метою забезпечення боротьби з спекуляцією хлібом та олійною продукцією, Золотоніський районний виконавчий комітет ухвалив:

1. До закінчення виконання річного плану хлібозаготівель обмежити помол харчових та переробку олійних культур до розміру споживчих норм.

2. Споживчі норми встановлені такі: а) харчових культур по 1 пуду зерна на їдця на місяць, в тому числі пшениці – не більше 10 фунтів або суржика не більше 15 фунтів; б) олій насіння – не більше 30 фунтів у зерні на їдця на рік.

3. Перемол зернових та переробка олійних культур за визначеними нормами по млинах і вітряках на олійниціях переводити за довідками сільрад та міськради – для колгоспів, колгоспників і одноосібників, для радгоспів – за довідками адміністрації радгоспу. Дозвіл за відповідними довідками на помол харчових культур сільрадами та міськрадою видавати не більше, як на один місяць та на переробку олій насіння – не більше, як на два місяці.

4. Заборонити всім млинам, вітрякам та олійницям під особисту відповідальність завідателів та їх власників переробляти харчові та олійні культури без встановлених цією постановою довідок та більш, як визначено в довідках.

5. Винних у зламаних цієй постанови притягати до відповідальності за артиклом 97 карб. та штрафу до 100 карб. Для подачі скарги на накладений 9 штраф встановлюється трьохденний термін з дня його наложення. Скарги подавати до президії РВК. Догляд за виконанням цієї постанови покласти на райвідділ постачання, міліцію, сільраду, міськраду та контролера Союзхліба. Ця обов'язкова постанова набуває чинності з дня оголошення її в газеті «Червоний Жовтень». Голова РВК Циганенко, Зав. відділом постачання Бойко, Секретар РВК Регурецький» [15].

Як бачимо, оприлюднений газетою документ встановлював суворі обмеження щодо перемелювання зернових культур, насамперед, жита та пшениці, а також суміші цих культур, яка називалась «суржигом». Не важко здогадатися, що ця постанова була спрямована проти селянства, яке не хотіло безкоштовно віддавати державі своє зерно. Особливо цинічно звучала норма щодо обмеження перемолу пшениці та суржика, з яких випікали білий і сірий хліб. У першому випадку селянам дозволяли перемелювати на місяць лише 4,5 кг пшениці та 6,7 кг суржика на одного їдця, а загалом – не більше 16 кг зерна (1 пуд). Олійних культур – не більше 13,5 кг. Споживчі норми були розраховані на одного їдця, але представники влади не брали до уваги, скільки в кожній родині було дорослих їдців і скільки дітей, які у них були харчові уподобання, вистачало їм перемеленого зерна на місячне харчування чи не вистачало. Але хліб був їхньою основною повсякденною їжею. Тому намагання обмежити споживання цієї їжі вже саме по собі було страшним злочином.

С. Харченко згадував: «Справді було велике лихо в 30-і рр. Зима 1932-1933 рр. була дуже сувора, розгулялися завірюхи. Але й таку зиму можна було б витримати, якби не голод. А водночас мерзнути й недоїдати, будиши без харчів і без дров і не маючи надії роздобути одне й друге – це такий жах, якого не сила уявити. Та ще й лютували «тисячники», «уповноважені», фінінспектори. Ось до чого вони додумалися: кожен

господар мав власну ступу – просту дерев'яну посудину для лущення зерна проса, гречки, пшінки» [35, 26]. Наприкінці 1932 р. було оголошено наказ уповноваженого: всі ступи мають бути знищені. Члени спеціальної комісії активістів, озброївшись сокирами, ходили від хати до хати і рубали ступи на дрібні трісочки». Проте селяни с. Домантове розрізали кам'яний хрест на зернотерки. Дрбівська сільська рада допомагає спекулювати мірчуками борошна. У с. Деньги теж працювали «куркульські жорна». Жорна робили з дубових кругів, в які забивали цвяхи [27, 28].

Пізніше обласна і районна влада також заборонили будь-яку торгівлю зерном, борошном та печеним хлібом, а також заборонила переробляти зерно на домашніх жорнах і круподерках. Як видно з оприлюдненої постанови, термін її дії був розрахований до виконання річного плану хлібозаготівель, доведеного на 1931 р. Насправді ж вона була скасована лише 9 січня 1934 р., тобто діяла і протягом 1932-1933 рр., коли місцеве населення особливо гостро відчувало потребу в харчах. Совецька влада позбавляла їх цього, прирікаючи на голодну смерть. Ось чому згодом члени селянських господарств почали виготовляти невеликі домашні млинки-жорна або круподерки, на яких вручну таємно перемелювали вирощене зерно та переробляли його на крупи. Кілька таких виробів зберігаються у Великохутірському народному музеї.

По-друге, ще одним інструментом економічного тиску на селянство стала постанова пленуму Золотоніського РВК від 19 серпня 1931 р., яка вимагала піднесення боротьби за хліб, особливо щодо так званих «твердоздатчиків», а іншими словами – заможних селянських господарств, члени яких не вступили до колгоспів.

Із газетної публікації: «...Схвалити розпорядження голови РВК про застосування до невиконуючих твердих завдань передбачені законом репресивні заходи аж до притягання злісно невиконуючих тверді завдання до судової відповідальності.

Зобов'язати райземвідділи, райколгоспспілку, сільради та колгоспи протягом п'яти днів реалізувати сортозамінні посіви. Винних у затримці цього притягнути до суворої відповідальності. Зусилити боротьбу з хлібною спекуляцією та встановити суворий догляд на млинах, щоб не перемелювалося більше споживчої норми...» [17].

І це лише два документи, що характеризують роль партійних та совєцьких органів на місцях у здійсненні злочинної політики хлібозаготівель, яка призвела до Голодомору. Насправді ж таких документів було набагато більше, хоча не всі вони підлягали оприлюдненню. Так, зокрема, 20 листопада 1932 р. вийшла постанова РНК УСРР «Про заходи до посилення хлібозаготівель», якою райвиконкомам надавалося право перераховувати до фонду хлібозаготівель усі натуральні фонди, створені в колгоспах, що незадовільно виконували плани хлібозаготівель. У постанові також зазначалося, що колгоспи, які незадовільно виконують ці плани, а вже видали натураванси хліба за трудовими, повинні негайно організувати повернення «незаконно» розданого хліба, щоб спрямувати його на виконання плану хлібозаготівель [20, 513].

Вилучення хліба провадилось, насамперед, у членів колгоспних управ, адміністративно-службового персоналу, комірників, а також у колгоспників і одноосібників, які, на думку совєцького керівництва, розкрадали його під час збирання, молотби та перевезення до комор. Крім цього, пунктом 10 згаданої постанови передбачалося застосування до колгоспів, «які допустили розкрадання колгоспного хліба і злісно зривають план хлібозаготівель», натуральних штрафів у вигляді додаткових завдань із м'ясозаготівель [20, 513].

Текст наведеної постанови передавав зміст таємної постанови ЦК КП(б)У від 18 листопада 1932 р. «Про заходи з посилення хлібозаготівель», яка передбачала запровадження жорстких репресій до невиконавців хлібозаготівельних планів і вводила ще невідому систему покарання у вигляді занесення на «чорні дошки» сільських рад та колгоспів. Ці постанови стали смертним вирокком для тисяч жителів Золотоніщини. Злочинні дії уповноважених по хлібозаготівля захищали урядові постанови. Села були ізольовані від навколишнього світу. До них припинили будь-яке постачання продовольства, а з колгоспів вивезли все зерно. Уряд знав, що в селян залишилось недостатньо зерна для посіву.

Газета «Червоний жовтень» успішно проводила цю лінію в життя. Хвалила ударні бригади, викривали опортуністів, що зривали хлібозаготівлі і зовсім не згадували про групи померлих від Голодомору під стінами редакції [15].

У с. Великий Хутір партосередок влаштував демонстрацію учнів з гаслами: «Вимагаймо від своїх батьків негайно здати хліб і виконати державне завдання». Під стукіт барабанів учні разом з активістами ходили забирати хліб у селян [27, 22]. 3 січня 1933 р. в с. Скориківка 7 буксирних бригад, до складу яких входили 14 жінок, 13 комсомольців та учні забирали хліб в селян [27, 26]. Це підтверджують свідчення У. Марченко: «Мене 2 рази впросили у буксирну бригаду. Старшою була Х. Свист. Пішли ми до одних. Під піччю був мішок жита. А мене посилають, щоб я в неї вибрала те жито. А та жінка проситься, плаче. Я тікати, а Х. Свист мене за коси тягне, щоб лізла під піч. Добре, що мене тоді брат в Канів забрав, він там учителював» [22, 12].

Газета «Червоний жовтень» критикувала с. Ковтуни, с. Мицалівку, які припинили хлібозаготівлю. Дмитрівська сільська рада перевищила плани м'ясозаготівлі. У с. Домантове план виконали тільки на 29%. У січні 1932 р. хлібозаготівлю прискорили. Уповноважений Ухін разом з буксирною бригадою зібрали 600 ц

хліба. З них 150 ц віддали профспілкам. У с. Чапаєвка після збору врожаю бригада забрала в селян весь хліб. При цьому працівники ДПУ відбирали не тільки залишки зернових, а й інші харчові запаси: сухарі, картоплю, сало, буряки. Житель с. Чапаєвка Ф. Шаповал згадував, що у селі той рік хліб уродив добре, але його в людей забирали і везли під червоним прапором у м. Золотоношу, а потім там здавали. А людям говорили, що все йде на благо держави, в ім'я щасливого майбутнього. 10 січня 1932 р. критикували в газеті голову сільради с. Домантове Дем'яненка, секретаря партосередку Сачка, комуніста Тамару, що вони не виконали заготовку 383 ц хліба. Учитель, комуніст І. Цинда, відмовився брати участь у хлібозаготівлях: «Моє діло – школа» [15].

Уповноважений ЦКП(б)У Іванов прискорив хлібозаготівлю на Золотоніщині. Активісти, забираючи в людей останнє, кричали: «Сталіна дуриш!». Селяни закопували хліб. Газета називала членів артїлі А. Остапця, М. Карюка «гробокочачами хліба». На буксир село брала Зорівська бригада, в роботі якої брали участь робітники Ярема, Цинда. Всеукраїнський рейд хлібозаготівлі широко висвітлювався у загальносільських газетах – в с. Домантове «Ударник», в с. Коробівка – «В боротьбі за хліб». В газеті звинувачено завідуючого фермою Вернигору, завідуючого колгоспним скотарством Кисломеда, які не вивезли вчасно хліб [27, 23].

Церква засуджувала хлібозаготівлю. У с. Домантове священник вийшов назустріч бригаді прохаючи їх повернути назад. Кореспондент «піонер» повідомив, що алілуйники зривають хлібозаготівлю [27, 23]. У зв'язку з цим варто згадати священника І. Копицю, який у 1919-1932 рр. служив у Петро-Павлівській церкві с. Великий Хутір. У 1923 р., як «служитель культу», він був позбавлений виборчих прав, але не змінив своїх поглядів і не зрікся сану. Навіть коли в селі закрили церкву і влаштували в ній колгоспну комору, він проводив релігійні обряди і відкрито агітував селян не продавати державі зерно. 17 жовтня 1937 р. І. Копиця був заарештований, і в червні 1939 р. його засудили за антисовєцьку пропаганду та агітацію до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовому таборі та поразки в правах на 3 роки [15]. Подальша доля цього священника невідома.

Щоб забезпечити безумовне виконання плану хлібозаготівель в одноосібному секторі Інструкцією Раднаркому УСРР «Про застосування репресій до одноосібників за нездачу хліба під час голоднечі» від 11 листопада 1932 р. визначався такий порядок організації хлібозаготівель:

«1. ...Тих, хто не виконують своїх зобов'язань, виключити зі складу сільради... і застосувати до них репресії, як до злісних не здавачів».

2. До одноосібників, які злісно не виконують плану хлібозаготівель, та про яких відомо сільраді, що вони продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку, – ...застосувати штраф розміром риночної вартості незданого хліба.

3. Щодо тих одноосібників, які проводять підривну роботу проти заготівель, припускати позбавлення їх земельних наділів з виселенням цих господарств поза межі області.

4. Всім одноосібним господарствам, що ухиляються від виконання плану хлібозаготівель, треба негайно припинити відпуск промтоварів. Списки таких одноосібників треба вивісити на крамниціх сільСТ» [7, 39-40].

У боротьбі з одноосібниками місцева влада ярлик куркуля присвоювала багатьом господарствам середняків і навіть бідняків. Родину Я. Чижика (с. Коврай) розкуркулили та виселили із села тільки через те, що хата була вкрита листами заліза. В сім'ї десятеро дітей. Хату влада відібрала і облаштувала в ній контору колгоспу. Господар звинувачувався і у невиконанні плану хлібозаготівлі. Навіть газета «Коллективіст Гельмязівщини» звинувачувала його у саботажі. Стаття мала промовисту назву «Куркуль Чижик зриває хлібозаготівлі»: «Чижик Яков Антонів, примазавшись до колгоспу «Серп і Молот» (Коврай 2) веде розкладницьку роботу серед колгоспників, внаслідок чого на зборах колгоспу частина несвідомих колгоспників виступила проти прийняття плану хлібозаготівлі. Необхідно завдати більшовицького удару куркульським домаганням та очистити колгоспні лани від замаскованих куркулів» [18, 1].

Багато селян висловлювало незадоволення хлібозаготівлею. Десятки тисяч людей знаходили в собі сили чинити опір злочинній політиці, який найчастіше проявлявся у відкритому або прихованому саботуванні заходів совєцької влади, зокрема хлібозаготівельних. Навіть голова колгоспу с. Домантове Білоус заявив, що «тютюн і сіно не їстимеш». Його критикували, що він не викоринив куркульську практику в організації колгоспної праці. На шпальтах газети «Червоний жовтень» критикувались колгоспи Хуторів Коврайських, Бубново, Вільхів, Деньгів, критикувалось Домонтівське виробниче товариство, що об'єднувало понад 350 господарів, які не вступили до колгоспу. В газеті звинувачувався комсомолец вчитель Джулай в тому, що поширював думки про нереальність хлібозаготівельних планів, про те, що «спочатку забезпечити власні потреби, а тоді вже виконувати план» [27, 23-25].

Як наслідок вилучення зернових фондів – зрив сівби. Газета «Червоний жовтень» публікувала чорний список сільських рад сіл Ковтуни, Шабельники, Домантове, Хуторів Коврайських, які не повністю засіяли свої угіддя. Житель с. Домантове написав лист секретарю ЦКККП(б)У С. Косіору 18 червня 1932 р. про страшні наслідки хлібозаготівельних компаній: «Великі площі незасіяної землі, врожайність низька, колгоспи, де було 100-150 зараз тільки 40-50 коней та й то такі, що падають» [27, 26].

Важке становище селянства ускладнювалось податковою системою. У 1932-1933 рр. було відновлено припинений законом від 1 січня 1924 р. «сільськогосподарський податок натурою». Відтепер селяни мали

здавати за встановленими державою цінами: зерно, м'ясо-молочну продукцію, яйця, тощо [3].

Відповідно до законів про сільськогосподарський податок від 4 травня 1932 р. та 31 травня 1931 р., найбільший податковий тягар припадав на куркульські господарства. Помітне місце в податковій системі 1932-1933 рр. посідало самооподаткування, яке в умовах Голодомору набуло ознак «джерела соціалістичного нагромадження». Проте самооподаткування із добровільного стягнення перетворилося на звичайну кампанію вилучення коштів із сільського населення [3].

Негативний наслідок для селянства мала постанова від 27 квітня 1933 р. «Про порядок примусового вилучення податкових та неподаткових стягнень». Так місцеві органи влади отримали право часткової або повної конфіскації майна боржника за несплату податків [3].

Таким чином, 1929 р. совєцька влада розгорнула тотальну колективізацію, метою якої було знищення споконвічного, традиційного для України одноосібного господарства. Жорстка політика сталінського керівництва створювала умови для посилення економічного тиску на українське селянство, який згодом переріс у репресії і масове знищення населення. На жаль, воно вже не могло чинити активного опору знахабнілій совєцькій політиці. Заручниками цієї політики стали і жителі населених пунктів Золотоніщини.

Готуючись до проведення масової колективізації, совєцька влада посилювала репресії проти заможної частини українського селянства, духовенства та інших верств населення, яке не визнавало цієї влади й саботувало її заходи.

Як бачимо, насильницькі методи колективізації, масове «розкуркулювання», низька культура рільництва, слабка технічна база колгоспів, небажання селянства працювати задарма призвели до зниження валового збору зерна. Безпосередньою причиною Голодомору стало проведення згубної хлібозаготівельної кампанії. Місцеві представники совєцької влади, спираючись на партійні постанови, забороняли перемелювати зерно, обкладали непосильними податками, забороняли будь-яку торгівлю зерном, борошном та печеним хлібом.

Таким чином, мета удару сталінських поплічників по Україні була подвійною: викачати хліб на потреби «будівництва соціалізму» і викоренити волелюбний дух українського народу. Насильницька колективізація, яка масово почалася з 1929 р., остаточно розвалила українське село й відкрила дорогу ще страшнішому Голодомору 1932-1933 рр.

Роль місцевого активу у творенні Голодомору 1932-1933 рр. на Золотоніщині. Головними виконавцями продовольчих ревізій у селах України були сформовані совєцькою номенклатурою багаточисленні бригади, які безпосередньо реалізовували злочин, відбираючи до останку продукти харчування в селянських оселях.

Діяльність так званих «буксирних» бригад набула масового характеру з початком суцільної колективізації. Особовий склад цих бригад, які влада змусила брати на «буксир» – грабувати селянство, організовувався з багатьох прошарків населення. Окрім партійних уповноважених та робітників місцевих підприємств, велику надію в реалізації штурмових планів влада поклала на «двадцятип'ятитисячників від станка»: робітників промисловості, яких більшовики всіляко заохочували «пролетаризувати дрібнобуржуазне селянство». Саме вони стали активними учасниками не лише будівництва колгоспного ладу, але й масового розкуркулення, експропріації власності та вилучення продовольства у селянства.

Згідно з рішенням листопадового 1929 р. пленуму ЦК ВКП(б), набір робітників у села розпочався одразу ж, і цю кампанію мали в основному завершити у січні 1930 р. 50% робітників повинні були становити члени партії більшовиків, 20% – комсомольці [20, 511].

В Україні планувалося завербувати 7500 робітників, з них до 2000 осіб для роботи за межами республіки. Але процес вербування розпочався занадто повільно, робітники знали ситуацію в українському селі і не поспішали підставляти свої голови під селянські кулі. У зв'язку з цим, 18 грудня 1929 р. до всіх окружкомів КП(б)У надійшла таємна директива ЦК ВКП(б) за підписом Л. Кагановича (відповідав у ЦК за аграрний сектор), у ній відзначалося: «При підборі партійців і комсомольців, у разі необхідності, має бути задіяна мобілізація. Робітники направляються для відповідальної роботи в колгоспних об'єднаннях у якості голів, або їх заступників, членів правління... Вербування на підприємствах, проходження спеціальних короткотермінових курсів повинні бути завершені до 1 лютого, з тим, щоб робітники були у колгоспах до весняної посівної кампанії...» [20,511].

Таким чином, класовий антагонізм у совєцькій державі продовжувався, тоталітарна влада змусила робітничий клас «мобілізацією» взяти участь у руйнації одноосібних селянських господарств, примусових продовольчих кампаніях і, як підтверджують архівні джерела, «двадцятип'ятитисячники» також внесла свою злочинну лепту в трагедію українського селянства [25].

Відправляючи їх в села, секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич наголошував: «Ви повинні приступити до виконання своїх обов'язків із почуттям суворої партійної відповідальності. Викиньте свій буржуазний гуманізм через вікно і дійте як більшовики, гідні т. Сталіна. Бийте куркульську посіпаку, де б він не підняв голову. Це війна – або ми їх, або вони нас. Останній залишок капіталістичного сільського господарства треба знищити... Ваше завдання – добути зерно будь-якою ціною, де б воно не було заховане: в печях, під ліжком, на задніх

дворах... Не бійтеся застосовувати крайніх заходів, партія цілковито підтримує вас. Це боротьба не на життя, а на смерть: краще зробити забагато, аніж недостатньо» [25].

Отже, у 1929-1930 рр. більшовицька влада активізувала діяльність бригад в українських селах, наділивши їх безмежною повнотою влади при проведенні надмірних хлібозаготівель. Бригади, які за трактуванням партійної номенклатури, брали відстаючих на «громадський буксир», отримали назву «буксирних» бригад. Саме вони стали основними виконавцями вилучення до останку продуктів харчування у селянства. До їх складу на перших порах входили: уповноважені партійно-радянських структур, робітники-«двадцятип'ятитисячники», слухачі партійних освітніх закладів, члени ЛКСМУ, сільський актив. Більшість з них були членами більшовицької партії та ЛКСМУ і при проведенні реквізицій мали зброю [20, 514].

У 1931 р. активність «буксирних» бригад лише посилилася. Влада формувала окремі бригади з комсомольців, студентів технікумів, державних установ. Проте найбільш вражаючим фактором стала організація більшовиками «буксирних» бригад з колгоспників, які направлялися в сусідні села для вилучення продовольства також у колгоспників [25]. Руками самих селян влада душила селянство в цілому, приховати від голодних «своїх» продовольство було практично неможливо. Так, наприклад, с. Безпальче брала на буксир бригада із с. Жорнокліови, с. Коробівку – буксирна бригада із с. Зорівка [27, 24].

Тотальне вилучення продуктів з кожним днем тільки наростало. Навіть у дні жнив обшуки в селянських оселях не припинялися. Так, у селах району в серпні 1931 р. члени бригади, що збирали гроші на тракторобудування, ходили по хатах, забирали майно, вилучували курей, стріляли по собаках. А коли розповсюджували позику, застосовували фізичний вплив на селян арештами, садженням у погріб, стусанами під бік, у нічний час влізали до селян через вікна. «Буксирники» пояснювали свої нічні візити тим, що селяни вдень у полі.

«Буксирні бригади ходили по хатах і викачували хліб до зернини. Штрикали, руйнували, виявляли, забирали. Активісти ходили з двору в двір із загостреними дротами і штрикали ними землю, долівку. Все знайдене забирали. За ними їздила підвода, все скидали на неї. Ні людські сльози, ні прохання не допомагали», – згадував М. Кисіль із с. Крупське [14, 42].

«Вступили до колгоспу. Завели туди домашню худобу. Але цього виявилось мало, згадувала О. Цима із с. Піщане. – Зайшли уповноважені, забрали останню телицю, повимітали рештки зерна і залишили нас на голодну смерть» [36, 53].

Свавільля і жах запанували в українських селах. Ситуація ще більше погіршилася, коли у селян відібрали корів. Налякані, розуміючи приреченість на голодну смерть, матері разом з дітьми піднімали відчайдушний крик, на який збігалися сусіди. Гуртом намагались відстояти свою годувальницю – останню надію на порятунок. О. Мисан згадувала: «Двічі приходили забирати корову. Батько й вирішив, що молока з неї не пити – виміняв її на 2 пуди зерна у нашої сусідки. Хліб швидко закінчився. Вся сім'я померла. Одна ти недоїдок, і зостанешся, – так казала на мене, найменшу, вмираючи, мати і давала котячу кульшинку – весь запас провіанту у нашій хаті. Мене врятувала сусідка, яка давала склянку молока, пам'ятаючи, що то колись була наша корівка» [24, 31].

Значення корови підкреслювала і жителька с. Синьооківка М. Грекало: «У мене було 8 дітей. Найменша народилася у червні 1933 р. Рятівницею була корова. Ховали її по полях і по чужих сараях, де не жили люди. Штрикали все, що можна було в хаті, на вулиці і на подвір'ї, в сараї, городі. Весь час добивалися, де у нас корова. Врешті-решт корову довелося зарізати, а м'ясо закопувати далеко в полі» [10, 22].

«Пам'ятаю страшну історію, яку я ніколи не забуду. Наш земляк Трохимець Андрій, лежав недалеко від нашого двору. Ми тримали корову і ховали її де могли. Він був ще живий, і протягував руки і просив їсточки, говорячи це губами від безсилля. Я йому винесла кружку кисляку. Напоїла його і хутко додому. Щоб ніхто не бачив. Не встигла я увійти в хату, як до нього під'їхала грабарка і забрала його живого з мертвими» [31, 46].

Особливо важке становище було в Надсупійщині. Тут уповноважені та активісти так обчухрвали села, що не було вже чого здавати державі. На 27 листопада 1932 р. с. Гельмязів виконав план хлібозаготівлі тільки на 22%. Так, бригада на чолі з Г. Походнею (с. Каленики), погрожуючи зброєю, ходила по хатах і забирала в людей все. Методи роботи більшовицьких штабів та бригад впродовж 1931-1932 рр. були вкрай жорстокими [27, 2]. «Шукачі – комсомольці, комуністи були дуже люті, ходили з наганями. Приховати їстівне було неможливо. Обшукували все. Шукали в хаті, на подвір'ї землю проштрикували спеціальними саморобними штирами. До хати приходили три-чотири чоловіки. Доводилось ховати їжу в лісі, адже витрушували із горщиків. Голодних дітей, що залізли в комору весною 1933 р., спіймали і як казали, «заслали туди, де Макар телят не пас» [6, 24].

До селян, які відверто висловлювались проти вступу в колгосп, застосовували катування і тортури. Їх здійснювали односельці, які вступили у буксирні бригади, притесалися до сільських активістів. М. Сидорець згадував: «Мій батько С. Сидорець не хотів вступати до колгоспу. Активісти його забрали в штаб, вдягнутого загнали під піч, потім після нього ще декілька чоловік, побили так, що не можна було поворухнутися і підпіччя заткнути соломкою – ось один з методів катування» [30, 54].

Більшість катувань відбувалася в сільських радах. У с. Безпальче катуванням займалися «буксири» з сусіднього с. Жорноклєви. М. Сидорець не раз з іншими підлітками ходив до сільради, заглядав у вікна з цікавості, бо звідти було чути страшні крики. Били жорстоко, закладали пальці рук чи ніг між дверима та одвірками, трошили кінцівки рук і ніг, запихали в рот тіпані коноплі, виривали зуби. Ще й досі жителі с. Безпальче, згадуючи свої родини, які пережили колективізацію, хрестяться і просять помилування у Бога за безчинства влади [30, 54].

І. Городинець: «Такого як у Безпальчому, мабуть ніде не було. Кива Федора Юхимівна застрелена уповноваженим Гельмязівського РК КП(б) в приміщенні Безпальчівської сільської ради. Мого діда, Петра Городинця, привели до штабу – не злякали ні погрозами, ні катуваннями – відпустили. Потім наздогнали, повалили гуртом на землю і били до того часу, поки не вбили. Через місяць прийшли до матері. Знову допит: «Де заховала хліб?». Її розділи, здерли взуття, залишилась в одній натільній сорочці і вивели на подвір'я. Там пробула всю ніч, а коли відкрили вранці двері, вона була непритомна». В своїй книзі «Війна проти власного народу» І. Городинець опублікував список жителів с. Безпальче, які закатовані насмерть сільськими активістами в 1932-1933 рр. У списку 12 осіб, з них «Сморшок Тетяна Терентіївна похоронена живою» [9, 56-59].

Одне з сіл Надсупійщини – с. Підставки – постраждало від Голодомору чи не найбільше. Там активісти вдень витрушували по закутках і навіть у жінок в косах останні жмені пшона чи пшениці, а ввечері на вигоні посеред села варили в казані куліш і трапезували, співали пісень. В цей час село помирало. У с. Підставки є два кладовища – на горі і в селі. Воно поросло бузком, гробики ледь помітні. Його так і називають «Голодні гробки» [27, 3].

Уже взимку 1932 р. примара Голодомору посунула на села Золотоніщини. «Люди ховали хліб у ямах. Але залізні пруті намацували заховане й там» [27, 3].

Цілковите пограбування села викликало найстрашніше – Голодомор 1932-1933 рр. «Аби вижити, їли котів, собак. Чоловіки кидалися до Росії виміняти хліба, але загороджувальні загони вертали їх назад», підтверджував М. Калениченко [12, 38].

Перші покоси Голодомор поклав у 1932 р. Тут Золотоніський район виступав в Київській області як один із тих, що найбільше постраждав.

Уже з грудня 1932 р. залізницею Одеса – Бахмач почався рух голодних людей Золотоніщини. «Усі потяги – і товарні, і пасажирські – були переповнені голодним людом. Всі рухалися в пошуку харчів. Ночували на вокзалах», – згадував С. Канюка [13, 27].

«Сотні голодних тяглися до Золотоноші – по хліб і по правду. Сідали спочатку під насип залізниці, під телефонні стовпи, під дерева, на берегах річок – і більше не вставали. А хто добирався до міста, звідти не повертався. У палісадниках лежали або сиділи мертві люди. Їх збиралося за ніч багато. По вулиці їхала грабарка, і на неї клали трупи один на одного. Багато мертвих було біля мертвецької. Там тіла лежали один повз один» [21, 54].

Для збереження колгоспів і майна в руках держави 7 серпня 1932 р. Кремль ухвалив постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та про зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», яка в народі отримала назву «закон про п'ять колосків». Цією постановою розкрадання майна колгоспів каралося розстрілом, а за «пом'якшуючих обставин» – позбавленням волі на строк не менше 10 років [27, 3]. Багато людей Золотоніщини стали жертвами цієї постанови – за п'ять колосків «садили в допр» [12, 38].

Людоїдство стало майже звичним явищем. «На нашій вулиці жила Охтисиха. Її чоловік працював у Безпальчому і рідко бував вдома. У сім'ї росли дві доньки. Старша, пам'ятаю, була повненька, з дуже довгою косою. От її і вирішили зарізати матір і молодша дочка, м'ясо засолила у бочки. Увечері батька зустрів дома смачний обід: борщ і м'ясо. Люди, які проходили повз двір дивувалися, з чого це Охтисиха наварила їсти? На другий день батько їсти взяв і з собою на роботу. До останнього свого дня буду пам'ятати, як батько у супроводі міліціонерів ніс ховати на кладовище голову доньки, а її довга коса теліпалася за ним по землі. Усю їх сім'ю вислали в Сибір» [2, 2].

Випадки людожерства в с. Коврай були непоодинокі. «Одарка Сірка заманювала до свого двору дітей, вбивала, годувала м'ясом сім'ю. Одного разу і мене трохи не піймала. Мої брати Сергій і Федір Ціпенки працювали у радгоспі Рацюківщина, що у Драбівському районі. Я носила їм туди їжу і одяг. Якось поверталася звідти (це вже були жнива) і зустріла незнайому жінку, яка наче чогось чекала біля дороги. «Ти у Каврай ідеш?, – запитала вона. Ходімо я тобі покажу короткий шлях через лісосмугу, проведу тебе». Я й пішла. Раптом з одного двору вискочила жінка і почала кричати: «Вернися, дитино! То ж Сірка. Вона тебе вб'є!», – згадувала М. Василенко [2, 2].

Факти людоїдства О. Сіркою в селі стали відомі всім. Але таке явище було, мабуть, більш поширеним, проте відбувалося таємно. Пригадував П. Василенко: «Одного вечора заліз я на вишню на горі, їм клей із стовбура. Дивлюся: іде жінка, а за нею дівча біжить, пішли разом у жито. А в селі ходили чутки, що там куркулі зарили хліб. Через півгодини жінка із клунком за спиною вийшла та й пішла назад, а дівчинку, думаю,

залишила стерегти знайдений хліб, поки до нього повернеться. От я зараз підповзу туди тихенько і собі трішки візьму. Розсунув пшеницю руками, а там – залишки дитини. Дома мати приказувала: «Ой, не кажи, синку, про це нікому! Забудь!». Та хіба таке забудець? І зараз перед очима стоїть!» [3, 2].

Колгоспні поля і комори охороняли активісти. «Пам'ятаю як мене, десятирічного хлопчика, за будяк мало не вбили. Тоді вже пшениця була висока, а у ній будяки росли. Я узав одного, зрізав, обчистив і жую. Солодкий! Аж тут об'їждчик нагодився, подумав, мабуть, що я пшеницю їм, та як закричить: «Ти чий, негіднику?!». І давай мене нагайкою лупцювати! А на мені що? Картуз і штани полотняні. Та йому мало: зліз з коня і ногами по мені потоптався, потім вхопив за штани і вкинув у яму глибоку метрів зо три. Я у тій мокрій ямі до ночі пролежав без свідомості, а потім почув, як мене матір кличе, ледве вибрався з ями» [3, 2].

Знесилені і безправні селяни не могли чинити опір конфіскаційній політиці совєцької влади. Відомі лише поодинокі видки протесту. Так житель с. Коврай П. Я. Різник 20 травня 1933 р. розповсюдив листівку із закликком проти совєцької влади, хлібозаготівель, комсомолу, які сприяли Голодомору: «Товарищи всіх колгоспів, відгукнетесь на цей палкий заклик, що я Вас закликаю. Товарищи голодні, пухлі, доки Ви терпітиме це знущання. Треба повстати, комори з хлібом відбити, хліб забрати, поїсти, йти у світ правди шукати, й пухлі кайдани з ніг і морд скидати. У світі більшого знущання нема, як совітьська політика, яка всеї люд довела. Пам'ятайте, що цих листів у нас багато та до жнив дожидаємо, а там розповсюдимо, щоб коли буде хліб, то треба дбати не про заготівлю, а про свою власну жизнь, щоб той, хто робе, той б поїв, а не той, що в городах холодку сидів, а робили ми, крестьяне-колгоспники. Щоб це зробити, треба актив комсомола розбити, тоді тільки це буде, коли в нас комсомола не буде» [7, 61]. Винуватцем Голодомору Я. Різник вважав комуністичну партію. У свої листівці №2 він закликав до боротьби проти комуністичної партії: «Селяне. На сьогодні ми живемо в смертельних пазурах компартії, яка безжалісно душить голодом все трудове селянство. Докази цього є... Голодний комуністичний комар розгулявся над трудовим селянством. Він травив свою партію безжалісно голодною смертю так, що навіть комуністів закопують у землю і цілі села, що полуживих називають ледарями. І хватає зверячого насильства голодну масу агітувати і казати, що з голоду мруть тільки ледарі» [7, 73].

Уражені голодом люди тупіли і втрачали людські почуття. Ховали не тільки мерців, а й доходяг. За спогадами І. Сухини (с. Плешкані) «Старий Косинський зголосився возити покійників заради ста грамів хліба, брав іноді ще живих, промовляючи: «Ото! Буду другий раз за тобою їхати». «... Скількох відвіз у спільну могилу І. Гразіон. Не тільки мертвих, а й тих, що просили хліба. Троє вигреблися прямо на цвинтарі» [33, 43]. Так вибралася із великої ями з тілами мертвих і жителька с. Коврай Г. Нечитайло. Їй вдалося вижити і дожити до 1986 р.

«Були села, в яких повмирали всі мешканці. Наприклад, село Комарівка з населенням 415 душ. Після голоду його викреслено з числа сіл району», – розповідав М. Семенець [29, 44]. Про таку сумну долю с. Комарівка повідомила і вчителька м. Золотоноша Г. Мартиненко [21, 52]. У с. Бубнове у 1933 р. померло більше половини жителів: із 320 дворів третина стояла порожня [27, 3].

Уже в першій половині березня 1933 р. в с. Піщане голодувало 639 родин (за даними Наркомзему УРСР). Надсупійська трагедія 1933 р. – найчорніша сторінка історії Золотоніщини. Голодомор забрав у с. Гельмязів – 706 осіб, у с. Піщане – 1650 осіб, у с. Підставки – 760 осіб. У с. Плешкані у 1927 р. було 2026 осіб, а в 1933 р. – залишилось 982 мешканці [27, 3].

Були райони, де Голодомор лютував ще сильніше й викошував цілі села. Одне з них – невелике степове с. Горобійовка (на той час Гельмязівського району), де під час Голодомору вимерли майже всі жителі. А згодом зникло й саме село. Великих втрат тоді зазнало і сусіднє с. Безбородьки. Напередодні колективізації (1929 р.) на території Безбородьківської сільської ради (до неї входили села Безбородьки, Рацюківщина та Горобійовка) нараховувалось 609 дворів, в яких проживало 3188 осіб. Вони обробляли близько 3000 десятин землі [15]. Тут діяло споживче товариство, яке об'єднувало 395 членів. Також на території сільради діяв комітет незаможних селян (КНС), до складу якого входило 96 осіб та сільське товариство взаємодопомоги, яке нараховувало 72 члени. 32 особи, переважно члени заможних селянських господарств, були позбавлені виборчих прав. Вони та члени їхніх родин стали першими жертвами колективізації, а потім і Голодомору. На жаль, досі не відома хоча б приблизна кількість осіб, які померли від Голодомору на території Безбородьківської сільської ради. У «Національній книзі Пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. Черкаська область» названо прізвища лише 23 жителів с. Безбородьки. Хоча в сусідньому с. Безпальче, за підрахунками краєзнавця І. Городинця, в роки Голодомору загинуло щонайменше 866 осіб. У х. Левченковому – близько 100 осіб, у с. Підставки – 164 особи. Дані по с. Рацюківщина та с. Горобійовка відсутні [15]. З метою встановлення імен померлих депутати сільської ради опитали всіх жителів. Ми проаналізували списки і встановили такий факт, що на вулиці протяжністю 5 км (сьогодні вул. Заводська) померло 118 дітей.

Таким чином, головними виконавцями продовольчих реквізицій у селах України були сформовані совєцькою номенклатурою багаточисленні бригади, які безпосередньо реалізовували злочин, відбираючи до останку продукти харчування в селянських оселях. Формування «буксирних» бригад розпочалося в Україні з початком примусової суцільної колективізації та розкуркулення селянства. До їхнього складу входили:

уповноважені партійних і совєцьких органів влади, «двадцятип'ятитисячники», сільський актив та сільська інтелігенція, працівники державних і кооперативних установ, студенти та слухачі партійно-освітніх закладів, комсомольці, колгоспники сусідніх сіл, демобілізовані червоноармійці та ін. У 1932-1933 рр. під час проведення «штурмових декад», вони до останку вилучали продукти харчування в селянських оселях, прирікаючи селянські родини на голодну смерть. Напередодні Голодомору 1932-1933 рр. більшовицька влада активізувала діяльність бригад в українських селах, наділивши їх безмежною повнотою влади при проведенні надмірних вилучень продовольства. До селян, які відверто висловлювались проти вступу в колгосп, не хотіли віддавати останній хліб з домогосподарства, застосовували катування і тортури. Їх здійснювали і односельці, які вступили у «буксирні бригади», та вважалися сільськими активістами.

Як бачимо, фактів, які підтверджують організований проти українського селянства масовий терор, котрий супроводжувався ще й жахливим насиллям, – сотні. Совєцька влада не припиняла терору стосовно селянства і в час пік Голодомору, добиваючи фізично ще живих. Знесилені і безправні селяни не могли чинити опір конфіскаційній політиці совєцької влади.

Стратегія виживання українського селянства під час Голодомору 1932-1933 рр. Совєцький режим вилучив в українському селі всі продовольчі запаси, знищуючи українців фізично. Голодували і дорослі, і діти. Жахливі картини Голодомору 1932-1933 рр. описували у своїх спогадах жителі с. Великий Хутір, які пережили ті страшні часи. Отож, звернемося до цих спогадів. І. Рибак: «Ми жили у селі, в сім'ї було 4 дітей, батько, мати. Важко було дуже, особливо весною. Ми вижили, хоча і були пухлі від голоду, тільки дякуючи батьку, який поїхав у Херсон і поміняв там одяг на клунок проса і мішок насіння. Просо ми товкли у ступі, а потім мололи на жорнах, мати випікала. Я ходив у поле зрізати колоски. Одного разу на мене напав бригадир, так бив нагайкою, що ледве не убив. Коли вдавалось украсти, то ми колоски сушили, а потім мололи у жорнах. На горищі у нас лежали качани кукурудзи, то ми їх рубали сокирою, товкли, а ще сікли спориш, квіти акації, і пекли такий хліб. На горищі у нас лежала теляча шкура, то мати її обшкрібала од шерсті, а потім рубали і варили [28, 13]. К. Копил: «Ми під час голоду жили на Четвертій вулиці. Сім'я була велика. Щоб вижити, дерли качани, товкли у ступі і з нього пекли якісь хлібчики. Їли макуху, лободу. Кожен виживав як міг. Наша баба їздила в Западну. Поки було що мінять, то міняла на харчі, а як не стало що мінять, то просила милостиню. Одного разу до них прийшов якийсь чоловік просить хліба, а баба якраз привезла картоплі, муки, хліба, то й дали тому діду. Він з'їв його та й помер під тином. У нас була корова, то її зарізали і заховали. То трохи було що поїсти, але ненадовго. У деяких людей були кролі, яких вони закопували у хатах у ями, то теж була підмога. У кого була корова, то згодовували стріхи з хат, бо не було що їй дати їсти» [19, 29].

В Золотоніському краєзнавчому музеї зберігаються спогади тих, кому вдалося вижити. М. Сидоренко (с. Синьооківка): «У нас під двором розводили вогонь і варили шолуху і роздавали людям. Але це не всіх рятувало людей від смерті. Люди були пухлі, на ногах шкіра полопана, і з цих ран прямо бігла вода» [30, 27].

В. Дорофей залишила спогади про Голодомор: «Мерти люди почали найбільше в лютому 1933 р. Робила в яслах. Було там 280 пухлих дітей від голоду. Колгосп давав пайки. Діставали по четвертинці шматочка хліба. Варили заколот з висівок і луски з гречки. Одна мати забрала дітей і ходила за пайкою. Казала, що в дітей болять серця. А вони були мертві» [11, 34].

О. Строкань: «Не було чого їсти. Ми, щоб не померти з голоду, ходили на луг. Там рвали щавель і цибулю. Моя сестра жила в Москві, але нічого не могла вислати з їжі. В'їзд і виїзд були обмежені» [32, 35]. Є. Бакай: «В колгоспі давали 200 г борошна, заколочували водою і їли» [1, 12].

С. Харченко вважав, що допомогли їм вижити торгсін. «Торгсін» – скорочення російських слів «торговля с инострацами». У цих крамницях продавалось золото, срібло; все, що треба для життя: харчі, одяг, ліки. Хліб продавали переважно за обрядово-побутове золото: нагрудні хрести, подружні обручки, сережки, сімейні реліквії, монети «царського карбування». Основна частина плану скупки побутового золота в 1932 р. виконувалась за зимово-весняні місяці, тобто в найтяжчі для голодуючих місяці року. Надходження золота в 1933 р. більш ніж 2 рази перевищує показники 1932 р. Це пояснюється тим, що в 1933 р. торгсін «працював» головним чином із сільським населенням. За 1 кг хліба треба було віддати 2 г золота або 130 г срібла. Вироби із золота і срібла, хоч і як мало їх було, витягувалися, виколупувалися із різних схованок [8, 27]. Вони й стали єдиним порятунком від голодної смерті. «Але останнього разу мій батько повернувся із торгсіну побитим і пограбованим, втратив слух. Мої брати були міцної статури, трудилися в колгоспі. За роботу їм давали хліб, борошно, і брати привозили це в с. Погреби нашій сім'ї. А рано навесні нишпорили по полях, знаходили картоплю, буряки й цибулю, які навіть і мерзлі становили безцінний скарб для голодуючих. Ось так і вижили» [35, 19].

Поділився своєю історією виживання житель с. Коврай О. Степаненко: «Найважчий період Голодомору був навесні 1933 р. Тоді батько поїхав кудись по хліб і не повернувся. Поїхав брат. Не дочекалися і його. Мама хотіла віддати мене в ясла, але їй відмовили, бо вона не працювала в колгоспі. Змушена була змінити роботу і оформилася в колгосп. Однак в ясла мене вже не взяли, бо вони вже були переповнені. У колгоспі на полі варили обід і давали по шматочку хліба. Вранці бригадир переписував тих, хто вийшов на роботу і за цим

списком видавав обід. Мама йшла на поле і брала мене з собою. Отримавши обід сама трошки їла й віддавала мені. А вдома їсти не було нічого. Проте не довго нам прийшлося ходити на поле, бо ми вже з трудом доходили туди, а бригадир сказав: «Йди, Параско, додому, з тебе вже робітниця не буде». Мама попросила, щоб записав на обід: «Нехай хоч дитина поїсть». Але бригадир відмовив. Ввечері мама померла. Мене віддали в притулок. У притулку було таке меню: на сніданок – куліш або галушки і шматочок хліба, те саме й на вечерю, на обід – борщ і каша. Але його давали так мало, що ми не наїдалися» [31, 27].

Рятувалися від Голодомору, хто чим міг. «У селі не було чути людських голосів. І не тільки людських – горобці не цвірінкали. Мертва тиша. Горобців виловили коти й голодні люди, які вже виловлювали й котів. Не гавкали й собаки, бо всі вони, як і коти, зникли: одних виловили й поїли голодні сусіди, інші попали в чавуни своїх хазяїв. На весну 1933 р. вже не бачили й мишей та пацюків. Все йшло в страву. Усі думали про одне – їсти, бо вмирати не хотілося. Ми – учні, все ж до школи ходили – сподівалися, що там поїмо. Нам давали черпачок сірватої юшки, в якій шматочок картоплини або декілька горошин... Кому пощастило дожити до весняної зелені, ті нею рятувалися. З кропиви варили юшку, їли сирими листочки кульбаби, стебельця молочаю. Кропива й молочай скоро закінчилися. Але з'являвся цвіт фруктових дерев, акації, конюшини (конюшину збирали потайки від наглядачів). Незабаром загомонів і сад... За колоссям урожаю 1933 р. слідували дуже пильно. Судили й за жменю-дві колосків. Коли ж урожай зібрали, нас, учнів, водили вибирувати колоски, які залишилися на стерні. Іноді вдавалося принести додому на юшку жменю зерна», – пригадував О. Строкань [32, 31].

Проте знесилені люди продовжували працювати в колгоспах, провели весняну посівну кампанію й жнива.

У пам'яті великохуторян старшого покоління Я. Дробот залишився як умілий і чуйний керівник, який у 1932-1933 рр. не допустив страшної смертності на території свого колгоспу. Звичайно, за совєцьких часів про це ніхто не писав, оскільки тема Голодомору була під забороною. Однак усні перекази про цю людину жителі села передавали з покоління в покоління, аж поки Україна не стала незалежною і на повний голос не заговорила про трагедію Голодомору. Колгосп «Незаможник», керував яким Я. Дробот, допомагав вижити людям з інших кутків села і навіть з інших сіл та хуторів, які приходили сюди в пошуках їжі. Крім того, в роки Голодомору в колгоспі «Незаможник» було відкрито патронат для дітей-сиріт, яких передавали сюди із золотоніського дитбудинку. Усі вони вижили, і в цьому також була велика заслуга Я. Дробота [16].

Спогади очевидців Голодомору є одним із небагатьох джерел інформації про повсякдення селян. Проаналізувавши їх, бачимо, що найбільш поширені способи вижити були безпосередньо пов'язані із спробами знайти будь-яку доступну їжу. Більшість спогадів засвідчує повну відсутність продуктів харчування у селян. Відібраний владою хліб вони повинні були компенсувати іншими харчовими продуктами. Спочатку це були овочі з городів, корови, кози, птиця, а потім й усі тварини, що залишались у селах. Після цього їстівними вважались трава, лобода, коріння дерев та ховрахи. Люди відкопували мерзлу картоплю, буряки, що лишилися на полі після збирання врожаю. А навесні намагалися порятуватися щавлем, конюшиною. Вважалося цяттям віднайти у полі колосок, але ввійманим загрожувало покарання. У міру накопичення арештованих селян за украдений колосок, буряк чи ще за якусь дрібну провину, їх відправляли до залізничних станцій.

Для дітей у школі с. Коврай варили затірку. Давали один раз на день. Весняні польові роботи змусили керівництва районів дати дозвіл головам колгоспів варити і роздавати затірку. Але не всім, а лише тим, хто виходив на роботу. На колгоспному дворі встановлювався великий казан. У ньому кип'ятилась вода, підсолювалась, засипалося трохи борошна (60 г на душу) і старанно розмішувалося. Така страва рятувала не одного від опухання та смерті [5, 13].

Л. Мельник, за розповідями матері, називала харчі, які вживали в родині, щоб уникнути смерті: «Під час голоду їли цвіт акації. Це нам навіть подобалося. Мати сушила лушпиння з картоплі, перетирала і з цього пекла млинці. Щоб вийшла перепічка, треба було змолоти відро картопляного лушпиння, додати тертого буряка і перемішати з водою» [23, 13].

Отже, основними стратегіями виживання були взаємопідтримка і винахідливість. Більшість спогадів засвідчує повну відсутність продуктів харчування у селян. Найбільш поширені способи вижити були безпосередньо пов'язані із спробами знайти будь-яку доступну їжу. Позбавлені продовольчих ресурсів люди намагалися вижити харчуючись, здавалося б, непридатною для вживання їжею, віддавали в «торгсіни» найбільш цінні сімейні реліквії. Місцева влада робила спроби надавати голодуючим підтримку, організувала колективне харчування для колгоспників та школярів.

Селяни чинили пасивний опір владі, намагаючись вкрасти на полі колосок, порушували законодавство, втікаючи у міста, не виконуючи плану трудовнів і натурального податку.

Висновки. Таким чином, опрацювавши наявну джерельну та історіографічну базу, ми прийшли до висновків, що насильницькі методи колективізації, масове «розкуркулювання», низька культура рільництва, слабка технічна база колгоспів, небажання селянства працювати задарма призвели до зниження валового збору зерна. Безпосередньою причиною Голодомору стало проведення згубної хлібозаготівельної кампанії. Місцеві

представники совєцької влади, спираючись на партійні постанови, забороняли перемелювати зерно, обкладали непосильними податками, забороняли будь-яку торгівлю зерном, борошном та печеним хлібом. Як бачимо, мета удару сталінських поплічників по Україні була подвійною: викачати хліб на потреби «будівництва соціалізму» і викоренити волелюбний дух українського народу.

Головними виконавцями продовольчих реквізицій у селах були сформовані совєцькою номенклатурою багаточисленні бригади, які безпосередньо реалізовували злочин, відбираючи до останку продукти харчування в селянських оселях. До їхнього складу входили: уповноважені партійних і совєцьких органів влади, «двадцятип'ятитисячники», сільський актив та сільська інтелігенція, працівники державних і кооперативних установ, студенти та слухачі партійно-освітніх закладів, комсомольці, колгоспники сусідніх сіл, демобілізовані червоноармійці та ін. Позбавлені продовольчих ресурсів люди намагалися вижити харчуючись, здавалося б, непридатною для вживання їжею, віддавали в «торгсіни» найбільш цінні сімейні реліквії. Місцева влада робила спроби надавати голодуючим підтримку, організовувала колективне харчування для колгоспників та школярів.

Селяни чинили пасивний опір владі, намагалися вкрасти на полі колосок, порушували законодавство, втікаючи у міста, не виконуючи плану трудовнів і натурального податку.

За антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування, Голодомор 1932-1933 рр. виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення населення України, якою скористався тоталітарний совєцький режим. Тобто Голодомор в Україні став соціально-гуманітарною катастрофою глобального масштабу.

Отже, наслідком злочину геноциду, окрім фізичного вбивства мільйонів людей, стало руйнування традиційного українського устрою життя. Голодомор став зброєю масового біологічного знищення українців, на довгі десятиліття порушив генетичний фонд народу, призвів до морально-психологічних змін у свідомості українців. Традиційна культура та народні звичаї зазнали деформації. Голодомор повністю змінив звичний порядок господарювання на селі. На десятки років українські селяни були зведені до становища безправних колгоспників, позбавлених паспортів та пенсій.

Джерела

1. Бакай Є. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 12.
2. Білецька М. Це неможливо забути... *Вісник Золотоніщини*. 23 листопада 2007. №47. С. 2.
3. Білик О. Податкові платежі українського селянства 1921-1922 рр. та 1932-1933 рр.: спільне і відмінне. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/39926/55-Bilyk.pdf?sequence=1>
4. Василенко М. Книга Скорботи. *Коврайський музей «Пам'ять»*. С. 2.
5. Василенко П. Книга Скорботи. *Коврайський музей «Пам'ять»*. С. 4.
6. Гай Н. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 24.
7. Голод 1932-1933 рр. на Черкащині. Документи і матеріали. *Державний архів Черкаської області*. Авторі-упорядники: Т.А. Клименко, С.І. Корновенко, С.І. Кривенко. Черкаси: 2002. 224 с.
8. Голодомор 1932-1933 років – геноцид українського народу. Виставка. *Український інститут національної пам'яті*. К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2008. 48 с.
9. Городинець І. Війна проти власного народу. Черкаси, 2008. 146 с.
10. Грекало К. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 22.
11. Дорофей В. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 34.
12. Калениченко М. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 38.
13. Канюка Є. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 43.
14. Квісіль М. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 56.
15. Козоріз В. Дравівська справа: її причини та наслідки. URL: https://rada.info/upload/users_files/34226402/ca3d1c2ade214e4ae6c16d149cf2685d.pdf
16. Козоріз В. Роль комуніста-опортуніста Якова Дробота в порятунку односельців від Голодомору 1932-1933 років. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 20 листопада 2019 р.* URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/11/08-P-Zbirka-materialiv-konferentsii.pdf>
17. Козоріз В. Книга Пам'яті села Великий Хутір. Харків, 2011. 100 с.
18. Куркуль Чижик зриває хлібозаготівлі. *Колективіст Гельмязівщини*. 16 серпня 1932. № 80. С. 2.
19. Копил К. Спогади. *Великохутірський народний музей*. С. 29.
20. Литвин В. Історія України: Підручник. К.: Наукова думка, 2006. 728 с.
21. Мартиненко Г. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 52-54.
22. Марченко У. Книга Скорботи. *Коврайський музей «Пам'ять»*. С. 12.
23. Мельник Л. Книга Скорботи. *Коврайський музей «Пам'ять»*. С. 13.
24. Мисан О. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 31.
25. Петренко В. Роль «буксирних бригад» у трагедії Голодомору 1932-1933 рр. в Україні. URL: https://library.vn.ua/Konf2010/texts/2_9.htm
26. Пономаренко М. Голодомор на Золотоніщині. *Прапор Леніна*. 20 жовтня 1989. №39. С. 2-3.
27. Почепцов В. Геноцид 1932-1933 рр. Черкаси. Видавець Чабаненко Ю.А., 2008. 44 с.
28. Рибак І. Спогади. *Великохутірський народний музей*. С. 13.
29. Семенець М. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 15.
30. Сидоренко М. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 27.
31. Степаненко О. Книга Скорботи. *Коврайський музей «Пам'ять»*. С. 27.
32. Строкань О. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 31-35.
33. Сухина І. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 43-47.
34. Теслоченко В. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 26.
35. Харченко С. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 19.
36. Цима І. Спогади. *Золотоніський краєзнавчий музей*. С. 16.

Розділ третій**Економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини,
суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії****Єфременко Вікторія Вікторівна**

Кандидат наук з державного управління, доцент

ORCID: 0000-0003-4407-0767

*Донбаська національна академія будівництва і архітектури***Гордієнко Вікторія Володимирівна**

ORCID: 0000-0001-7046-5549

*Донбаська національна академія будівництва і архітектури***Сопіна Наталія Вікторівна***Донбаська національна академія будівництва і архітектури***3.1. Фінансові ресурси підприємства та їх ефективне використання**

В сучасних умовах глобалізації та постійних змін у економічному середовищі питання ефективного управління фінансовими ресурсами підприємства набуває все більшої актуальності. Нестабільність у світовій економіці, зростаюча конкуренція та швидка технологічна трансформація вимагають від керівництва підприємств постійного удосконалення стратегій управління фінансовими ресурсами для забезпечення стійкого розвитку та конкурентоспроможності. Саме тому розробка та впровадження дієвих заходів щодо покращення фінансового стану підприємства набуває першочергового значення.

Аналіз сучасного стану дослідження фінансових ресурсів підприємств свідчить про активний інтерес як національних, так і зарубіжних дослідників до цієї проблематики. Літературний огляд показує широкий спектр методів та результатів досліджень, що охоплюють аспекти фінансового управління, аналізу фінансового стану, оптимізації використання ресурсів та розробки стратегій фінансового забезпечення.

Підвищення ефективності управління фінансовими ресурсами підприємства не лише вирішує практично важливі завдання, але і відображає актуальність та сутність наукової проблеми. Це полягає у пошуку оптимальних рішень, враховуючи світовий досвід та інноваційні підходи до фінансового управління.

Фінансові ресурси є невід'ємною складовою будь-якого підприємства та мають величезне значення для його функціонування та розвитку. Збалансоване та ефективне використання фінансових ресурсів дозволяє підприємствам досягати успіху, забезпечуючи стійке фінансове становище, конкурентоспроможність та здатність до інновацій.

В першу чергу, фінансові ресурси забезпечують підприємству необхідну фінансову базу для здійснення його операційної діяльності. Це включає в себе закупівлю сировини, оплату працівників, виробництво продукції чи надання послуг, рекламу та маркетинг, а також погашення зобов'язань перед постачальниками та кредиторами. Фінансові ресурси також необхідні для здійснення інвестицій в розвиток бізнесу, включаючи розширення виробництва, введення нових технологій та виробничих процесів, розвиток нових ринків тощо.

Крім того, фінансові ресурси є важливим фактором забезпечення фінансової стійкості підприємства. Наявність достатнього обсягу фінансових ресурсів дозволяє підприємствам впоратися з непередбаченими витратами, зберегти ліквідність та здатність до сплати боргів, а також забезпечити стійкість у періоди економічної нестабільності. Крім того, належне управління фінансовими ресурсами допомагає знижувати фінансові ризики та максимізувати прибуток для власників та акціонерів підприємства.

Важливо також зазначити, що фінансові ресурси впливають на конкурентоспроможність підприємства на ринку. Підприємства з більшими фінансовими ресурсами мають більше можливостей для інвестування в дослідження та розвиток, вдосконалення продуктів та послуг, залучення та збереження талановитого персоналу, а також для ведення маркетингових та рекламних кампаній. Це допомагає підприємствам залишатися конкурентоспроможними та адаптуватися до змін у вимогах ринку.

Отже, фінансові ресурси підприємства відіграють ключову роль у забезпеченні його успішності та стійкості. Ефективне управління цими ресурсами є важливою передумовою для досягнення стратегічних цілей підприємства та забезпечення його подальшого розвитку.

Поняття «фінансові ресурси підприємства» розвивалося на протязі довгого часу у зв'язку з еволюцією фінансової теорії та практики управління. Його розвиток відбувався від визначення простих матеріальних аспектів, таких як грошові кошти та активи, до більш широкого розуміння, яке включає різноманітні складові фінансових ресурсів та їх роль у стратегічному управлінні підприємством.

На початковому етапі розвитку концепції фінансових ресурсів підприємства, увага була спрямована на матеріальні аспекти, такі як грошові кошти, запаси та обладнання. Фінансові ресурси розглядалися як засіб забезпечення операційної діяльності та виробництва продукції. Проте з розвитком теорії фінансів та

управління, поняття фінансові ресурси підприємства стало включати широкий спектр елементів. До них відносяться грошові ресурси; матеріальні ресурси; капітал; доходи та прибуток; управління ризиками.

Отже, розвиток поняття фінансових ресурсів підприємства відбувався в напрямку більшого розуміння різноманітності та складності фінансових активів та їх впливу на фінансовий стан підприємства. Сучасне розуміння цього поняття передбачає комплексний підхід до управління різними видами ресурсів та їх оптимального використання для досягнення стратегічних цілей організації.

Узагальнення підходів авторів щодо визначення змісту категорії «фінансові ресурси підприємства» представлено в табл. 1.

Таблиця 1

Наукові підходи до трактування терміну «фінансові ресурси підприємства»

Автор	Визначення терміну «фінансові ресурси»
Аранчій В. І., Томілін О. О., Дорогань-Писаренко Л. О.	«...це сукупність грошових коштів, цінних паперів, резервів, кредитів, а також матеріальних, трудових та інших ресурсів, які підприємство має в своєму розпорядженні, призначені для здійснення його господарської діяльності, виробництва продукції та реалізації послуг, а також для забезпечення розвитку та зростання» [1]
Бражник Л.В, Аранчій Д.С., Чоп В.С.	«...вони мають розподільний характер, виступають в грошовій формі, відображають формування і використання різних видів прибутків і нагромаджень суб'єктів господарювання та є ключовою складовою фінансового потенціалу підприємства» [2]
Бровко Л.І., Бровко Є. І., Крижановський О. О.	«...це їх власний та залучений грошовий капітал, який вони використовують для формування власних активів та здійснення виробничо-фінансової діяльності з метою отримання прибутку» [3]
Бугас В. В., Коваль А. А.	«...це кошти, які можуть бути спрямовані на виконання визначених завдань відповідно до певного плану і дозволяють отримати бажаний економічний результат» [4]
Веранов Ю. Ю.	«...це грошові доходи та надходження, які перебувають у розпорядженні суб'єкта господарювання та призначені для виконання фінансових зобов'язань, здійснення витрат з розширеного відтворення та економічного стимулювання працівників» [5]
Гайбура Ю. А.	«...це наявні в розпорядженні підприємства кошти, які поділяються за двома ознаками: за їх видами та складом; — за джерелами їх виникнення (формування)» [6]
Журавльова Т.О.	«...виступають матеріальним вираженням фінансових відносин на рівні суб'єктів господарювання. Фінансові ресурси генерують у собі грошові фонди, а також ту частину грошових коштів, що використовується підприємством у не фондovій формі» [7]
Масюк Ю.В., Шкода А. В	«...грошові доходи, накопичення та надходження, що перебувають у власності або користуванні суб'єктів господарювання. Використовувані ними із ціллю відтворення розширеного, для соціальних потреб, матеріального стимулювання працюючих, реалізації соціальних програм» [8]
Нікола С.О.	«...це сукупність активів підприємства, сформованих із зовнішніх та внутрішніх джерел, що знаходяться в розпорядженні підприємства на правах власності або тимчасового володіння й які використовуються для погашення фінансових зобов'язань та забезпечення безперервності функціонування підприємства» [9]
Ситник Н. С., Смолінська С.Д., Ясіновська І.Ф.	«...сукупність централізованих і децентралізованих коштів у розпорядженні суб'єктів господарювання, які є джерелом виробничого і соціального розвитку» [10]

Отже, фінансові ресурси підприємства – це усі види грошових, матеріальних та інших активів, які використовуються для забезпечення фінансової діяльності підприємства. Це може включати грошові кошти на банківських рахунках, інвестиції, отримані кредити та позики, оборотні кошти, запаси товарів, обладнання, нерухомість, інтелектуальну власність та інші ресурси, які можуть бути конвертовані в грошовий еквівалент або використовувані для здійснення фінансової діяльності підприємства.

Фінансові ресурси є ключовим елементом для забезпечення стабільності та розвитку підприємства, оскільки вони використовуються для здійснення інвестицій, оплати витрат та забезпечення потреб у ресурсах для виробництва товарів або послуг.

Економічна сутність фінансових ресурсів підприємства виявляється у їх використанні для розвитку,

забезпечення стійкості та здатності до конкурентного ведення бізнесу. Основні аспекти економічної сутності фінансових ресурсів підприємства включають [3]:

– стратегічне використання. Фінансові ресурси використовуються для реалізації стратегічних цілей підприємства, включаючи розширення бізнесу, введення нових продуктів чи послуг, розвиток ринків тощо.

– фінансова стійкість. Наявність достатніх фінансових ресурсів дозволяє підприємству впоратися з фінансовими труднощами, зберегти ліквідність та здатність до сплати боргів, а також забезпечити стійкість у періоди економічної нестабільності.

– інвестування в розвиток. Фінансові ресурси сприяють інвестуванню у нові технології, обладнання, науково-дослідну діяльність, розробку нових продуктів, що сприяє збільшенню конкурентоспроможності та ефективності підприємства.

– забезпечення операційної діяльності. Фінансові ресурси необхідні для оплати зарплат, закупівлі сировини та матеріалів, виробництва продукції чи надання послуг, реклами, а також для вирішення будь-яких інших щоденних потреб підприємства.

– ресурс для ризик-менеджменту. Фінансові ресурси дозволяють підприємствам виявляти, оцінювати та керувати ризиками, пов'язаними зі змінами в економічному середовищі, кон'юктурою ринку, змінами законодавства тощо.

Отже, фінансові ресурси підприємства відіграють критичну роль у його функціонуванні та розвитку, забезпечуючи не лише операційну діяльність, а й стратегічне зростання та стійкість у складних умовах ринку.

Характеристики фінансових ресурсів підприємств можуть варіюватися в залежності від їх джерел походження, призначення та інших факторів. Загальні характеристики фінансових ресурсів підприємства: ліквідність, стабільність, ризики, вартість капіталу, доступність, вартість залучення капіталу [6].

Розуміння цих характеристик допомагає підприємству приймати обґрунтовані фінансові рішення, забезпечуючи ефективне управління фінансовими ресурсами та зменшення фінансових ризиків.

Фінансові ресурси виконують три основні функції:

- розподільчу (стимулюючу);
- контрольну;
- обслуговуючу.

Характеристика функцій фінансових ресурсів підприємства, що виражаються через формування та використання фінансових ресурсів, представлена на рис. 1.

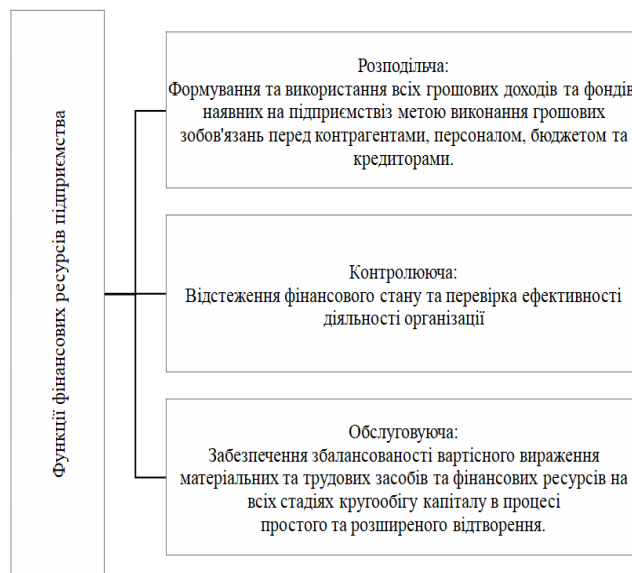

Рис. 1 – Функції фінансових ресурсів підприємства [11]

Фінансові ресурси підприємства формуються з різних джерел:

1. Власні кошти. Це грошові та матеріальні активи, які належать власникам або акціонерам підприємства та є джерелом фінансування для його діяльності. Вони є одним з ключових елементів структури фінансових ресурсів підприємства і можуть бути використані для різних цілей. Власні кошти можуть бути внесені у підприємство як стартовий капітал або накопичуватися з прибутку, отриманого від діяльності. Власні кошти відіграють важливу роль у розвитку підприємства та його здатності до самостійного функціонування та конкурентоспроможності [8].

2. Позикові кошти. Підприємство може залучати позикові кошти від банків, фінансових установ, приватних кредиторів або випускати облігації на фінансовому ринку. Це може бути як короткострокове, так і довгострокове позичання, залежно від потреб підприємства та умов кредитування. Позикові кошти мають свої переваги та ризики для підприємства. Переваги включають можливість здійснення інвестицій та розвитку без необхідності великих власних капіталовкладень, а також можливість покращення фінансового стану підприємства за рахунок покращення рентабельності. Однак ризики включають зростання фінансового навантаження через виплати відсотків та зменшення фінансової стійкості підприємства у разі невдалого управління борговим навантаженням [8].

3. Резервні фонди. Це грошові ресурси, які підприємство відкладає на майбутнє використання для покриття непередбачених витрат, розвитку бізнесу або зменшення фінансових ризиків. Резервні фонди є важливою частиною фінансового управління підприємства і можуть допомогти забезпечити його стійкість та успішність у довгостроковій перспективі. Однак важливо також правильно управляти цими фондами, враховуючи ризики та можливості, які вони представляють для підприємства.

4. Внутрішні джерела. Внутрішні джерела фінансових ресурсів для підприємства включають в себе всі грошові потоки, які генерує саме підприємство в процесі своєї діяльності, без залучення зовнішніх джерел фінансування. Це грошові потоки, які генеруються від операційної діяльності підприємства, такі як прибуток від продажу товарів та послуг, дивіденди від інвестицій, прибуток від операцій з активами тощо [8].

5. Інвестиції. Підприємство може залучати фінансові ресурси через продаж акцій або видачу корпоративних облігацій на вторинному ринку капіталу. Це дозволяє залучити додаткові кошти для розвитку бізнесу.

6. Субсидії та гранти. Деякі підприємства можуть отримувати допомогу від уряду у формі субсидій або грантів на розвиток певних галузей чи технологій.

7. Лізинг. Використання лізингу дозволяє підприємствам отримати доступ до необхідного обладнання або майна за умови сплати регулярних лізингових платежів.

Ці джерела можуть використовуватися окремо або в комбінації для забезпечення фінансових потреб підприємства і забезпечення його стійкого розвитку.

Фінансові ресурси підприємства можна класифікувати за різними ознаками, включаючи джерела їх походження, способи використання та строкові характеристики. Загальні категорії класифікації фінансових ресурсів підприємства наведено в табл. 2.

Таблиця 2

Класифікація фінансових ресурсів підприємства [1, 2, 4, 8]

Ознака	Ресурси підприємства
За джерелами походження	Власний капітал: грошові внески власників підприємства або накопичений прибуток. Залучений капітал: кредити, позики, випущення облігацій, акцій, державні субсидії тощо
За строками використання	Короткострокові ресурси: грошові кошти та інші активи, які можуть бути залучені на короткий термін (зазвичай до одного року). Довгострокові ресурси: грошові кошти та активи, призначені для використання протягом тривалого періоду (понад один рік), такі як довгострокові кредити, акції, нерухомість тощо
За характером використання	Оборотні ресурси: грошові кошти та інші активи, які використовуються для покриття поточних витрат і обігових операцій, такі як запаси, розрахункові кошти тощо. Основні ресурси: довгострокові активи, призначені для виробництва або надання продукції або послуг, такі як нерухомість, обладнання, транспортні засоби тощо.
За призначенням	Фінансові ресурси для інвестування: кошти, спрямовані на придбання фінансових активів, такі як цінні папери, акції, облігації тощо. Фінансові ресурси для обслуговування операційної діяльності: кошти, призначені для забезпечення поточних операцій підприємства, такі як зарплати, закупівля сировини, оплата послуг тощо

Ця класифікація допомагає управлінцям і фахівцям з фінансів краще розуміти та аналізувати фінансові ресурси підприємства та раціонально використовувати їх для досягнення стратегічних цілей.

Управління фінансовими ресурсами підприємства – це комплекс заходів та стратегій, спрямованих на ефективне використання грошових та матеріальних активів підприємства з метою досягнення стратегічних цілей та забезпечення його фінансової стійкості та успішності. Цей процес включає в себе ряд ключових елементів [12]:

1. Планування фінансових ресурсів. Це визначення потреб у фінансових ресурсах на основі стратегічних цілей підприємства та прогнозування доходів і витрат. Планування дозволяє забезпечити достатню ліквідність та раціональне використання ресурсів.

2. Залучення фінансових ресурсів. Це процес здійснення інвестицій, отримання позик, випуску акцій або

облігацій, залучення грантів та інших джерел фінансування для забезпечення потреб підприємства.

3. Ефективне використання ресурсів. Це раціональне розподілення фінансових ресурсів між різними сферами діяльності підприємства з урахуванням стратегічних пріоритетів та фінансових обмежень.

4. Контроль і аналіз. Це систематична оцінка фінансової діяльності підприємства, включаючи моніторинг витрат, аналіз прибутковості, оцінку ліквідності та ризиків, а також виявлення можливостей для оптимізації фінансових процесів.

5. Управління ризиками. Це ідентифікація, оцінка та керування ризиками, пов'язаними з фінансовою діяльністю підприємства, зокрема валютними ризиками, кредитними ризиками, ризиками ліквідності тощо.

6. Стратегічне планування. Це розробка довгострокових фінансових стратегій та цілей, які враховують основні фактори, що впливають на фінансову діяльність підприємства, такі як конкурентне середовище, технологічні та економічні тенденції.

Успішна діяльність підприємства неможлива без розумного управління фінансовими ресурсами. Сформулюємо цілі для досягнення яких необхідне раціональне управління фінансовими ресурсами [12]:

1. Забезпечення фінансової стійкості. Метою може бути збільшення рівня ліквідності, зниження фінансових ризиків та підвищення резервів для непередбачених витрат, щоб забезпечити фінансову стійкість у складних умовах ринку.

2. Максимізація прибутку. Метою може бути максимізація прибутку шляхом оптимізації витрат, підвищення ефективності операцій та інвестицій у високодохідні активи.

3. Підвищення конкурентоспроможності. Метою може бути здійснення інвестицій у дослідження та розвиток, впровадження нових технологій та процесів, які дозволять підприємству залишатися конкурентоспроможним на ринку.

4. Забезпечення сталого розвитку. Метою може бути збалансований підхід до використання ресурсів з мінімізацією негативного впливу на навколишнє середовище та забезпеченням довгострокової стійкості.

5. Ефективне управління ризиками. Метою може бути виявлення, оцінка та керування різноманітними фінансовими ризиками, що виникають у діяльності підприємства, з метою зменшення їх впливу та забезпечення стабільності.

6. Забезпечення ефективного використання ресурсів. Метою може бути оптимізація використання фінансових ресурсів шляхом підвищення ефективності процесів, раціонального розподілу коштів та мінімізації витрат.

Загальна мета раціонального управління фінансовими ресурсами полягає в тому, щоб забезпечити підприємству оптимальне використання доступних ресурсів з максимальним ефектом для досягнення стратегічних цілей та забезпечення його стійкого розвитку.

Організація системи управління фінансовими ресурсами підприємства може забезпечити рішення таких важливих проблем, як недостатність грошових ресурсів; труднощі, що виникають при здійсненні розрахунків із постачальниками; різке зменшення кількості замовлень, зменшення обсягу продажів через появу нових конкурентів, відсутність розробленої стратегії удосконалення виробничо-господарської діяльності, скорочення витрат на дослідження, рекламу та підготовку кадрів, зміну форми розрахунків, зниження якості продукції тощо [12].

Отже, управління фінансовими ресурсами підприємства має вирішальне значення для його успішності та стійкості. Ефективне управління дозволяє підприємству оптимізувати використання ресурсів, забезпечити фінансову стійкість та зростання, а також відповідати вимогам змінюваного бізнес-середовища.

Слід зазначити, що ефективне використання фінансових ресурсів є критично важливим аспектом для будь-якої організації, будь то підприємство, установа чи некомерційна організація. Ефективне використання фінансових ресурсів – це процес раціонального та продуманого використання грошових коштів та інших фінансових активів підприємства з метою досягнення стратегічних цілей і максимізації його вартості.

Ефективне використання фінансових ресурсів є важливим елементом успішного управління будь-якою організацією. Воно передбачає комплексний підхід до фінансового планування, управління витратами, інвестування в розвиток та інновації, а також управління ризиками. Забезпечуючи ефективне використання фінансових ресурсів, організація може досягти стійкого розвитку, збільшити свою конкурентоспроможність та забезпечити успіх у довгостроковій перспективі.

Оцінка ефективного використання фінансових ресурсів є надзвичайно важливою для будь-якого підприємства. Цей процес визначає, наскільки добре підприємство управляє своїми фінансовими ресурсами та чи вдається йому досягати своїх стратегічних та фінансових цілей. Значення оцінки ефективного використання фінансових ресурсів можна розглянути з різних ракурсів.

По-перше, ефективне використання фінансових ресурсів дозволяє підприємству оптимізувати свою фінансову діяльність. Це означає, що компанія витрачає гроші таким чином, щоб максимізувати прибуток та мінімізувати витрати. Оцінка ефективності використання фінансових ресурсів дозволяє виявити слабкі сторони фінансового управління та прийняти заходи для їх вдосконалення.

По-друге, ефективне використання фінансових ресурсів сприяє підтримці стабільності та розвитку підприємства. Коли ресурси використовуються ефективно, це дозволяє компанії мати достатній обсяг коштів для забезпечення поточної діяльності, а також для реалізації стратегічних ініціатив, таких як розширення бізнесу, розвиток нових продуктів та вхід на нові ринки.

По-третє, оцінка ефективного використання фінансових ресурсів допомагає збільшити конкурентоспроможність підприємства. Коли компанія ефективно використовує свої фінансові ресурси, вона може надавати конкурентні переваги в цінах, якості і продукції та обслуговуванні, що дозволяє їй зберігати або підвищувати свою позицію на ринку.

Враховуючи вищезазначене, можна зробити висновок про те, що оцінка ефективного використання фінансових ресурсів є ключовим елементом успішного фінансового управління підприємством. Вона дозволяє не лише контролювати витрати та оптимізувати використання ресурсів, але і створює підґрунтя для стійкого розвитку та досягнення стратегічних цілей.

Ефективність використання фінансових ресурсів підприємства визначається широким спектром внутрішніх та зовнішніх факторів (табл. 3).

Таблиця 3

Фактори, які визначають ефективність використання фінансових ресурсів підприємства [1, 6, 8]

Внутрішні фактори	Зовнішні фактори
Ефективне фінансове управління. Компетентне управління фінансами, включаючи правильне фінансове планування, контроль над витратами, аналіз фінансової звітності та прийняття стратегічних рішень, впливає на ефективність використання фінансових ресурсів.	Ринкова конкуренція. Умови конкуренції на ринку можуть спонукати підприємство до оптимізації виробничих процесів та ефективного використання ресурсів для забезпечення конкурентоспроможності.
Продуктивність праці. Висока продуктивність праці та оптимальне використання людських ресурсів дозволяють підприємству знижувати витрати та підвищувати ефективність виробничих процесів.	Економічна стабільність. Стабільна економічна ситуація та сприятливі макроекономічні умови можуть сприяти ефективному використанню фінансових ресурсів.
Технологічний розвиток. Впровадження нових технологій може поліпшити продуктивність та оптимізувати виробничі процеси, що сприяє більш ефективному використанню фінансових ресурсів.	Податкова та регуляторна політика. Податкові ставки, правила та регуляції можуть впливати на фінансові рішення підприємства та його здатність ефективно використовувати ресурси.
Організаційна культура. Сприятлива організаційна культура, що підтримує ефективність, інновації та відповідальність співробітників, сприяє ефективному використанню ресурсів.	Доступ до фінансування. Доступність кредитів та інших джерел фінансування може впливати на можливість підприємства залучати ресурси для інвестицій та розвитку.

Враховання і оптимізація цих внутрішніх і зовнішніх факторів дозволяє підприємству досягати більшої ефективності використання своїх фінансових ресурсів.

Оцінка ефективного використання фінансових ресурсів передбачає докладний аналіз різних аспектів фінансової діяльності підприємства та здійснюється за наступними етапами (рис. 2).

Ці етапи дозволяють систематично оцінювати ефективність використання фінансових ресурсів і приймати обґрунтовані рішення для покращення фінансової діяльності підприємства.

Оцінка ефективного використання фінансових ресурсів включає в себе використання різних методів, які дозволяють аналізувати і визначати, наскільки добре підприємство використовує свої фінансові ресурси для досягнення своїх цілей. Розглянемо деякі методи оцінки ефективного використання фінансових ресурсів підприємства.

Для оцінки ефективного використання фінансових ресурсів підприємства використовується метод аналізу фінансових звітів. Цей метод включає аналіз фінансових звітів підприємства, таких як звіт про прибутки та збитки, баланс та звіт про генерацію грошових потоків. Аналіз різних фінансових показників і показників рентабельності допомагає зрозуміти ефективність використання фінансових ресурсів.

Ще одним методом є порівняльний аналіз. Цей метод включає порівняння фінансових показників та результатів з аналогічними показниками і результатами інших підприємств у тій же галузі або сегменті ринку. Порівняння може допомогти виявити сильні та слабкі сторони підприємства в ефективному використанні фінансових ресурсів.

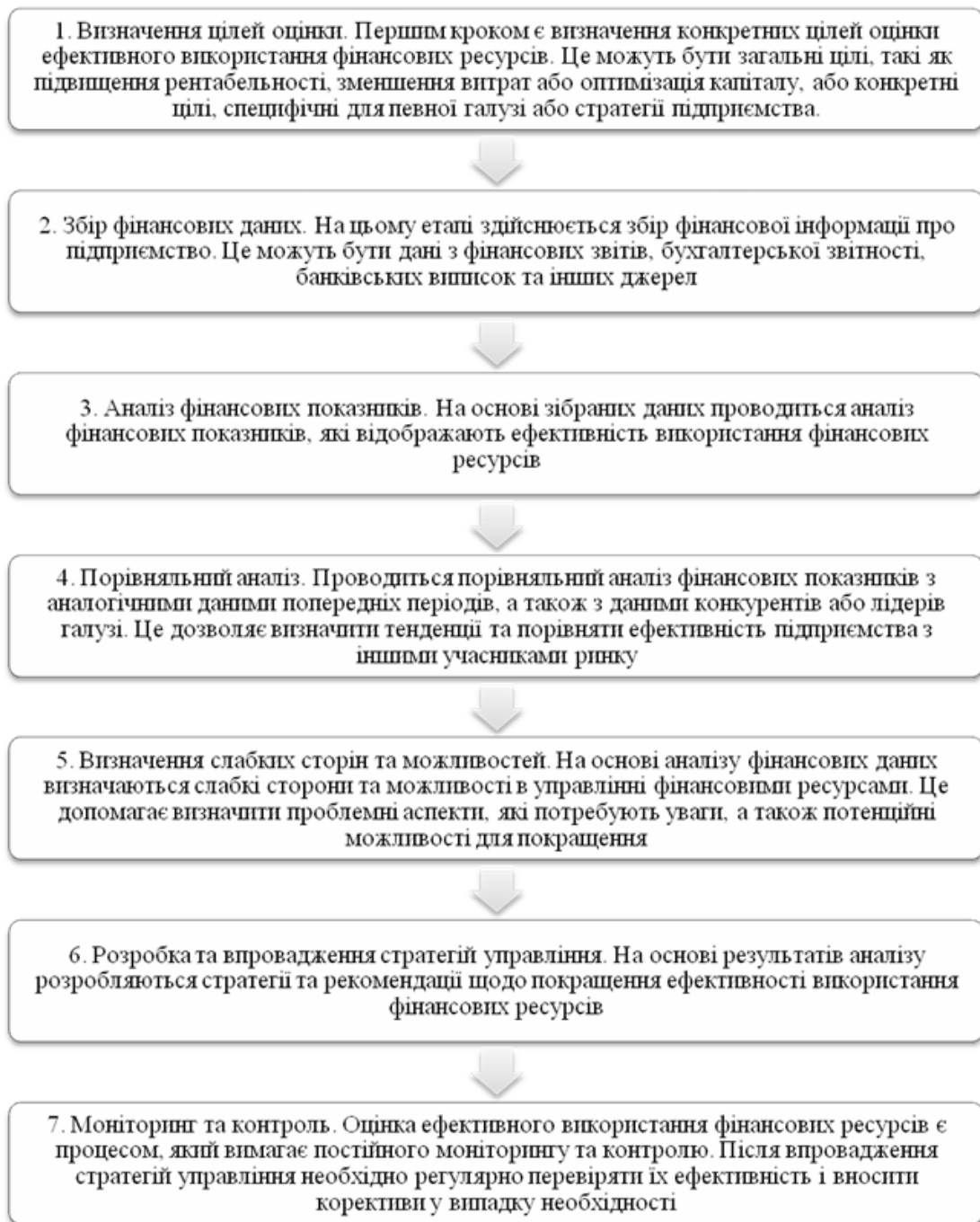

Рис. 2 – Етапи оцінки ефективності використання фінансових ресурсів підприємства [1, 2, 4, 6, 8, 13]

Метод оцінки вартості фінансових ресурсів. Вартість капіталу підприємства служить мірою прибутковості операційної діяльності та характеризує частину прибутку, який має бути сплачений за використання сформованого чи залученого нового капіталу для забезпечень випуску та реалізації продукції.

Метод оцінки структури та руху капіталу підприємства передбачає проведення оцінки ефективності використання фінансових ресурсів підприємства за допомогою показників руху капіталу (активів) підприємства, до яких відносять коефіцієнти надходження, вибуття та використання, що розраховуються по всьому сукупному капіталу та за його складовими, а також визначення співвідношення величини власного та позикового капіталу.

Для оцінки вартості проекту або інвестиції, порівняння поточної вартості відтоків та припливів коштів використовується метод NPV. Позитивне значення NPV свідчить про те, що проект генерує прибуток, що перевищує витрати.

Метод оцінки DCF використовує дисконтовані грошові потоки для визначення сьогоденної вартості інвестиції або проекту. Він допомагає врахувати часову вартість грошей і визначити, чи є інвестиція прибутковою.

Метод аналізу ефективності управління запасами дозволяє оцінити ефективність управління запасами підприємства, аналізуючи оборотність запасів та інші показники.

Ці методи допомагають підприємствам визначити ефективність використання своїх фінансових ресурсів та вжити необхідних заходів для оптимізації їх використання.

Оцінка ефективного використання фінансових ресурсів включає в себе аналіз різних показників (рис.3).

Рис. 3 – Показники оцінки ефективного використання фінансових ресурсів підприємства [11]

Показники рентабельності є ключовими для оцінки фінансової продуктивності підприємства та його здатності генерувати прибуток від своєї діяльності. Основні показники рентабельності наведено в табл.4.

Таблиця 4

Показники рентабельності підприємства [19]

Показники	Зміст	Формула
Рентабельність активів (ROA)	Цей показник вимірює, скільки прибутку генерується від кожного одиниці активів підприємства	$ROA = \text{Прибуток} / \text{Активи} * 100$
Рентабельність власного капіталу (ROE)	Цей показник показує, яку частку чистого прибутку припадає на кожен одиницю власного капіталу	$ROE = \text{Чистий прибуток} / \text{Власний капітал} * 100$
Рентабельність виробничих фондів (ROFA)	Цей показник вказує на те, який прибуток генерується з кожної одиниці виробничих активів, таких як обладнання, машини та будівлі	$ROFA = \text{Чистий прибуток} / \text{Виробничі фонди} * 100$
Рентабельність продаж	Це ключовий фінансовий показник, який визначає відсоток прибутку, який залишається після врахування усіх витрат на виробництво та операційні витрати відносно виручки від продажу	$Rp = \text{Чистий прибуток} / \text{Виручка від продажу} * 100$
Рентабельність продукції	Це показник, який визначає ефективність виробництва конкретного продукту або групи продуктів	$Rpr = \text{Чистий прибуток} / \text{Витрати на виробництво продукції} * 100$

Ці показники є важливими для аналізу фінансового стану підприємства та його здатності до генерації прибутку. Вони допомагають інвесторам, керівникам та іншим зацікавленим сторонам зрозуміти ефективність використання ресурсів та стабільність фінансового стану підприємства.

Показники ліквідності відображають здатність підприємства забезпечити погашення своїх поточних зобов'язань за допомогою своїх оборотних активів. Показники ліквідності підприємства наведено в табл. 5.

Ці показники є важливими для оцінки фінансової стійкості підприємства та його здатності виконати свої поточні зобов'язання. Використання кожного з цих показників залежить від конкретних обставин і характеристик галузі, в якій діє підприємство.

Таблиця 5

Показники ліквідності підприємства [19]

Показники	Зміст	Формула
Коефіцієнт поточної ліквідності	Він вказує, як добре підприємство може покрити свої поточні зобов'язання з оборотних активів. Зазвичай, показник поточної ліквідності близько до 2 є бажаним, що свідчить про те, що підприємство має достатньо грошових активів для погашення своїх зобов'язань	$K_{пл} = \frac{\text{Оборотні активи}}{\text{Поточні зобов'язання}}$
Коефіцієнт швидкої ліквідності	Цей показник включає ті самі активи, що і коефіцієнт поточної ліквідності, за виключенням запасів. Він вказує на здатність підприємства в погашенні своїх зобов'язань, ігноруючи запаси, які можуть бути менш ліквідними.	$K_{шл} = \frac{\text{Грошові активи} + \text{інвестовані кошти} + \text{дебіторська заборгованість}}{\text{Поточні зобов'язання}}$
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	Цей показник відображає, наскільки грошових активів є у підприємства на кожен одиницю поточних зобов'язань. Він є найстрогішим показником ліквідності, оскільки включає лише грошові активи	$K_{абл} = \frac{\text{Грошові активи}}{\text{Поточні зобов'язання}}$

Показники оборотності є важливими для оцінки того, наскільки ефективно підприємство використовує свої оборотні активи для генерації продажів та виручки. Основні показники оборотності наведено в табл.6.

Таблиця 6

Основні показники оборотності [19]

Показники	Зміст	Формула
Коефіцієнт оборотності запасів	Цей показник вказує на те, як часто запаси підприємства повністю обертаються за період. Високе значення цього показника вказує на ефективне управління запасами.	$K_{оз} = \frac{\text{Виручка від продажу}}{\text{Середній обсяг запасів}}$
Коефіцієнт оборотності капіталу	Цей показник вказує на ефективність використання підприємством капіталу для генерації прибутку	$K_{ок} = \frac{\text{Виручка від продажу}}{\text{Загальний капітал}}$
Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості	Цей показник вказує на швидкість, з якою підприємство збирає кошти від своїх клієнтів. Високе значення цього показника свідчить про ефективне управління кредитами та забезпечення ліквідності	$K_{одз} = \frac{\text{Виручка від продажу}}{\text{Середній обсяг дебіторської заборгованості}}$
Коефіцієнт оборотності оборотних активів	Цей показник вказує на те, як ефективно підприємство використовує свої оборотні активи для генерації продажів. Високе значення цього показника свідчить про ефективне управління активами та здатність підприємства до генерації виручки	$K_{ооа} = \frac{\text{Виручка від продажу}}{\text{Середній обсяг оборотних активів}}$

Ці показники допомагають оцінити ефективність управління оборотними активами та визначити можливі напрямки покращення в цій сфері. Важливо враховувати, що ідеальні значення цих показників можуть варіюватися залежно від галузі та конкретних обставин підприємства.

Показники фінансової стійкості вказують на здатність підприємства витримувати фінансові труднощі та зберігати свою фінансову стабільність у довгостроковій перспективі. Ключові показники фінансової активності наведено в табл.7.

Таблиця 7

Ключові показники фінансової активності [19]

Показники	Зміст	Формула
Коефіцієнт автономії	Цей показник вказує, яка частина активів підприємства була фінансована за рахунок власних коштів	$K_a = \frac{\text{Власний капітал}}{\text{Загальна сума активів}}$
Коефіцієнт концентрації позикового капіталу	Це показник, який відображає ступінь залежності підприємства від позикових коштів або боргових зобов'язань	$K_{kp} = \frac{\text{Сума позикових коштів}}{\text{Загальна сума позикових та власних коштів}}$
Коефіцієнт співвідношення власного і позикового капіталів	Цей показник дозволяє оцінити, наскільки підприємство залежить від позикових коштів порівняно зі своїми власними ресурсами.	$K_{свп} = \frac{\text{Власний капітал}}{\text{Позиковий капітал}}$

Ці показники допомагають оцінити рівень ризику та фінансову стійкість підприємства, що є ключовими факторами для інвесторів, кредиторів та інших зацікавлених сторін.

Розглянуті показники та методи допомагають керівництву підприємства оцінювати ефективність використання фінансових ресурсів та приймати обґрунтовані рішення щодо їхнього оптимізації та управління.

Використання фінансових ресурсів підприємства може бути спрямоване на різноманітні цілі та напрями, залежно від стратегічних цілей компанії, її галузі діяльності та конкретних умов ринку. Основні напрями використання фінансових ресурсів підприємства наведено на рис. 4.

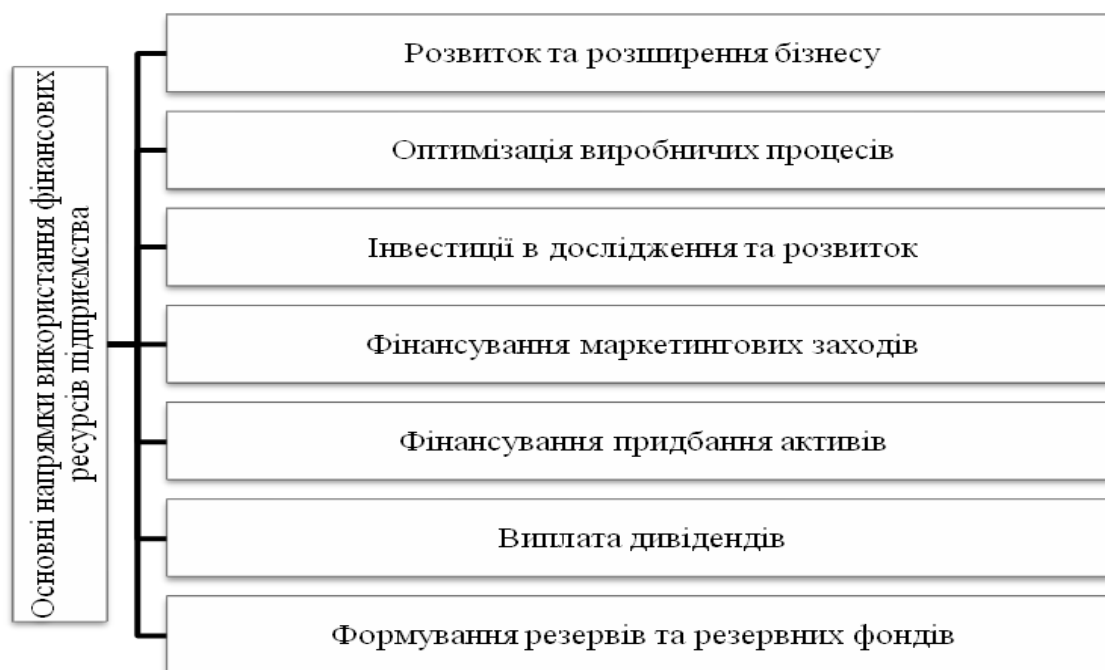

Рис. 4 – Основні напрями використання фінансових ресурсів підприємства [18]

Розвиток та розширення бізнесу є одним із ключових напрямів використання фінансових ресурсів підприємства, оскільки це дозволяє компанії зростати, зміцнювати свою позицію на ринку та досягати нових успіхів. Існує кілька способів, якими фінансові ресурси можуть бути використані для розвитку та розширення бізнесу [16]:

– відкриття нових ринків. Підприємство може використовувати фінансові ресурси для входу на нові ринки, які можуть бути географічно віддаленими або представляти нові сегменти або аудиторії. Це може включати відкриття нових магазинів, офісів або виробничих підрозділів у нових локаціях;

– розширення асортименту продукції або послуг. Підприємство може інвестувати в розробку нових продуктів або послуг, що відповідають потребам ринку або доповнюють існуючий асортимент. Це дозволить підприємству розширити свої можливості та залучити нових клієнтів;

– модернізація обладнання та технологій. Інвестування в сучасне обладнання та технології може підвищити продуктивність та якість виробництва, знизити витрати та підвищити конкурентоспроможність

підприємства на ринку.

- реклама та маркетинг. Ефективні рекламні та маркетингові кампанії можуть допомогти привернути увагу клієнтів до продукції або послуг підприємства, збільшити обсяги продажів та розширити аудиторію.

- створення партнерств та придбання компаній. Інвестування у створення стратегічних партнерств або придбання існуючих компаній може допомогти підприємству швидше досягти своїх цілей розвитку та розширення.

- підвищення кваліфікації персоналу. Інвестування у навчання та розвиток персоналу допоможе підприємству підвищити ефективність та продуктивність праці, а також зберегти талановитий кадровий склад.

Розвиток та розширення бізнесу вимагає значних інвестицій, проте правильно спрямовані фінансові ресурси можуть стати ключовими для досягнення успіху та забезпечення стійкого розвитку підприємства.

Оптимізація виробничих процесів є важливим напрямком використання фінансових ресурсів підприємства, оскільки вона дозволяє підприємству підвищити ефективність виробництва, знизити витрати та підвищити якість продукції. Це може бути досягнуто за допомогою різних заходів та інвестицій, таких як:

- впровадження сучасного обладнання та технологій. Фінансові ресурси можуть бути спрямовані на придбання та впровадження нового, більш продуктивного та ефективного обладнання, а також використання сучасних технологій виробництва, таких як автоматизація процесів;

- оптимізація логістики та постачання. Інвестиції у логістичну інфраструктуру, включаючи склади, транспортні засоби та системи управління ланцюгом постачання, дозволяють підприємству знизити витрати на транспортування та зберігання, а також забезпечити своєчасність постачання сировини та матеріалів;

- стандартизація та оптимізація процесів. Фінансові ресурси можуть бути використані для розробки та впровадження стандартів виробництва, оптимізації робочих процесів та впровадження ефективних систем управління якістю, таких як Lean або Six Sigma;

- навчання та розвиток персоналу. Інвестиції у навчання та розвиток працівників дозволяють підприємству підвищити кваліфікацію свого персоналу та забезпечити їхню здатність працювати з новим обладнанням та технологіями;

- вдосконалення процесів управління виробництвом. Фінансові ресурси можуть бути витрачені на розробку та впровадження ефективних систем управління виробництвом, таких як ERP (Enterprise Resource Planning), які допомагають оптимізувати виробничі процеси та координацію діяльності між різними відділами;

- впровадження екологічно чистих технологій. Інвестиції в екологічно чисті технології дозволяють підприємству зменшити вплив своєї діяльності на навколишнє середовище, а також зменшити витрати на енергопостачання та водопостачання;

- моніторинг та аналіз ефективності. Фінансові ресурси можуть бути витрачені на впровадження систем моніторингу та аналізу ефективності виробничих процесів, що дозволяє підприємству вчасно виявляти та виправляти недоліки та підвищувати продуктивність.

Інвестиції в дослідження та розвиток є важливим напрямком використання фінансових ресурсів підприємства, оскільки вони сприяють інноваціям, покращенню продуктів і послуг, а також зміцненню конкурентоспроможності на ринку. Ось деякі способи, якими підприємство може використовувати фінансові ресурси для інвестицій у дослідження та розвиток [17]:

- дослідження нових технологій. Підприємство може інвестувати в дослідження нових технологій, які можуть покращити процеси виробництва, знизити витрати або підвищити якість продукції;

- розробка нових продуктів або послуг. Інвестиції в дослідження та розвиток можуть бути спрямовані на розробку нових продуктів або послуг, які відповідають змінним потребам ринку або можуть створити нові ринкові можливості;

- вдосконалення існуючих продуктів або послуг. Фінансові ресурси можуть бути витрачені на вдосконалення якості, функціональності або дизайну існуючих продуктів або послуг, що дозволяє підприємству зберігати свою конкурентну перевагу;

- проведення маркетингових досліджень та аналізу. Інвестиції можуть бути спрямовані на проведення маркетингових досліджень, аналіз споживчих потреб та поведінки споживачів, що дозволяє підприємству розробляти більш ефективні маркетингові стратегії;

- залучення наукових досліджень та експертів. Фінансові ресурси можуть бути використані для залучення висококваліфікованих наукових дослідників та експертів з різних галузей, що дозволяє підприємству отримувати нові знання та інсайти;

- розвиток нових бізнес-моделей: Інвестиції можуть бути витрачені на дослідження та розвиток нових бізнес-моделей, які можуть змінити спосіб, яким підприємство працює або взаємодіє зі своїми клієнтами та партнерами;

- створення інноваційної культури. Інвестування в створення інноваційної культури, де працівники

постійно стимулюються до новаторських ідей та розвитку, може стати ключовим фактором успіху в реалізації досліджень та розвитку.

Інвестиції в дослідження та розвиток дозволяють підприємству інноваційно діяти, адаптуватися до змін у ринкових умовах та забезпечити стійке зростання у майбутньому.

Фінансування маркетингових заходів є важливим напрямком використання фінансових ресурсів підприємства, оскільки ефективна маркетингова стратегія дозволяє залучити увагу клієнтів, підвищити обіги продажів та зміцнити позицію на ринку. Способи, якими підприємство може використовувати фінансові ресурси для фінансування маркетингових заходів можуть бути наступні [17]:

- реклама та промоції. Фінансові ресурси можуть бути витрачені на рекламні кампанії в різних медіа, таких як телебачення, радіо, преса, Інтернет, а також на проведення промоакцій та розіграшів призів для залучення уваги споживачів;

- створення та підтримка бренду. Інвестиції в розвиток бренду, включаючи дизайн логотипу, створення унікального ідентифікаційного стилю та проведення рекламних кампаній для підтримки бренду, допомагають підприємству залучати і утримувати увагу клієнтів;

- маркетингові дослідження та аналіз ринку. Фінансові ресурси можуть бути витрачені на проведення маркетингових досліджень та аналіз ринку для визначення потреб та вподобань споживачів, ідентифікації конкурентів та визначення стратегій продажу;

- участь у виставках та конференціях. Фінансові ресурси можуть бути витрачені на участь у виставках, ярмарках та конференціях для презентації продукції або послуг, збільшення відомості про бренд та залучення потенційних клієнтів;

- аналіз ефективності маркетингових заходів. Інвестиції можуть бути спрямовані на впровадження систем моніторингу та аналізу ефективності маркетингових заходів, що дозволяє підприємству оцінювати результативність своїх зусиль та вчасно коригувати стратегії.

Фінансування маркетингових заходів є важливим інвестиційним напрямком, оскільки допомагає підприємству залучати нових клієнтів, підвищувати продажі та розвивати свій бізнес в конкурентному середовищі.

Фінансування придбання активів є ключовим напрямком використання фінансових ресурсів підприємства, оскільки це дозволяє покращити виробничі можливості, розширити операційну базу та підвищити конкурентоспроможність. Наведемо декілька способів, якими підприємство може використовувати фінансові ресурси для придбання активів [17]:

- придбання нового обладнання та технологій. Фінансові ресурси можуть бути використані для придбання сучасного обладнання та технологій, що дозволить підприємству підвищити продуктивність, знизити витрати та покращити якість продукції чи послуг;

- розширення виробничих потужностей. Інвестиції можуть бути спрямовані на будівництво нових або розширення існуючих виробничих приміщень, складських приміщень або офісних приміщень з метою збільшення обсягів виробництва або покращення умов праці;

- придбання нерухомості. Фінансові ресурси можуть бути витрачені на придбання нерухомого майна, такого як земельні ділянки, будівлі чи офіси, що дозволяє підприємству розширити свою діяльність або покращити умови роботи;

- придбання транспортних засобів. Інвестиції можуть бути використані для придбання транспортних засобів, таких як автомобілі, вантажівки чи спецтехніка, що дозволить підприємству розширити свої транспортні можливості та забезпечити швидку та ефективну доставку товарів або послуг;

- оновлення інфраструктури. Фінансові ресурси можуть бути спрямовані на оновлення інфраструктури підприємства, включаючи системи енергопостачання, водопостачання, опалення, вентиляції та інші комунікаційні мережі;

- придбання інтелектуальної власності. Інвестиції можуть бути витрачені на придбання прав на інтелектуальну власність, таку як патенти, торгові марки або авторські права, що дозволяє підприємству захистити свої інновації та забезпечити конкурентну перевагу на ринку.

Придбання активів є важливим кроком для розвитку підприємства та зміцнення його позиції на ринку. Правильно сплановані інвестиції в придбання активів можуть призвести до підвищення ефективності виробництва, збільшення прибутковості та створення нових можливостей для росту.

Виплата дивідендів є одним із напрямків використання фінансових ресурсів підприємства і відображає стратегічні рішення компанії з розподілу прибутку між її власниками. Ось деякі аспекти та переваги цього напрямку [18]:

- винагорода для інвесторів. Виплата дивідендів є способом винагородження акціонерів за їхні інвестиції в підприємство. Це демонструє стабільність та прибутковість компанії, що може привернути нових інвесторів та збільшити загальну довіру до бізнесу;

- зниження ризику. Виплата дивідендів може допомогти знизити ризик для інвесторів, особливо для тих,

хто шукає стабільний дохід. Це може зробити акції компанії більш привабливими для інвестування;

– підвищення вартості акцій. Виплата дивідендів може сприяти підвищенню вартості акцій компанії, оскільки це може бути ознакою успішності та прибутковості. Це може вплинути на позитивну динаміку ціни акцій;

– збільшення лояльності акціонерів. Регулярні виплати дивідендів можуть сприяти підвищенню лояльності акціонерів до компанії, що в свою чергу може сприяти стабільності та підтримці ринкової ціни акцій;

– ринкова реакція. Виплата дивідендів може вплинути на ринкову реакцію та сприяти позитивній динаміці цін акцій. Це може залежати від рівня дивідендів, відношення до чистого прибутку та інших факторів.

Формування резервів та резервних фондів є важливим напрямком використання фінансових ресурсів підприємства, оскільки вони допомагають забезпечити фінансову стійкість та здатність компанії ефективно реагувати на непередбачувані обставини і виклики. Переваги формування резервів та резервних фондів наступні [19]:

– захист від ризиків. Формування резервів дозволяє підприємству забезпечити захист від різних ризиків, таких як економічні кризи, природні катаклізми, зміни ринкових умов тощо. Наявність достатніх резервів допомагає компанії витримати негативні впливи цих подій і продовжувати діяльність;

– підтримка фінансової стійкості. Резерви та резервні фонди допомагають зберегти стабільність фінансів підприємства в умовах несприятливих ситуацій. Це може включати фінансування несподіваних витрат, компенсацію втрат або підтримку діяльності під час періодів падіння прибутковості;

– зменшення фінансових ризиків. Формування резервів дозволяє зменшити фінансові ризики для компанії та її інвесторів. Це сприяє підвищенню довіри до підприємства та підвищенню його кредитного рейтингу перед банками та іншими фінансовими установами;

– гнучкість управління фінансами. Наявність резервів дозволяє компанії мати фінансову гнучкість та можливість реагувати на нові можливості чи виклики, не втрачаючи фінансової стабільності;

– підтримка розвитку та інвестицій. Резерви та резервні фонди можуть бути використані для фінансування нових проєктів, розвитку бізнесу та інвестицій у нові можливості, що сприяє росту компанії та зміцненню її позицій на ринку;

– підтримка довгострокової стабільності. Формування резервів є важливим елементом стратегії управління ризиками та забезпечення довгострокової стабільності підприємства.

Наведені напрями використання фінансових ресурсів можуть варіюватися в залежності від конкретних обставин та стратегічних цілей кожного підприємства. Важливо збалансувати цільове використання коштів з метою максимізації прибутковості та стійкого розвитку бізнесу.

Таким чином ефективне використання фінансових ресурсів є важливим аспектом успішного управління будь-яким підприємством. Це вимагає не лише збалансованого підходу до виділення та розподілу коштів, але й систематичного аналізу, планування та контролю за фінансовими процесами. У цьому творі розглянемо, як ефективне використання фінансових ресурсів може сприяти успіху підприємства.

Правильне управління фінансами починається з чіткого розуміння фінансового стану підприємства.

Однією з ключових стратегій ефективного використання фінансових ресурсів є ретельне бюджетування і планування. Це означає створення реалістичних бюджетів, які враховують поточні і майбутні потреби підприємства. Контроль за витратами та встановлення бюджетних обмежень допомагає уникнути надмірних витрат та забезпечує ефективне використання ресурсів.

Узагальнюючи, ефективне використання фінансових ресурсів вимагає поєднання аналітичних здібностей, стратегічного мислення та систематичного підходу до управління фінансами. Правильно розпоряджаючись ресурсами, підприємство може досягти стійкого росту, забезпечити конкурентоспроможність та збільшити свою прибутковість.

Джерела

1. Аранчій В. І., Томілін О. О., Дорогань-Писаренко Л. О. Фінансовий менеджмент. РВВ ПДАУ, 2021. 300 с.
2. Бражник Л., Аранчій Д., Чо В. Фінансові ресурси підприємства: управління та їх вплив на фінансовий стан. Цифрова економіка та економічна безпека, №5 (05), 2023. С.115-120.
3. Бровко Л.І., Бровко С. І., Крижановський О. О. Формування фінансових ресурсів підприємств в умовах нестабільності. Економіка та держава. 2019. № 9. С. 57-63.
4. Бугас В. В., Коваль А. А. Управління фінансовими ресурсами підприємства. Modern Economics. 2020. № 19. С. 32-34.
5. Веранов Ю. Ю. Фінансовий менеджмент. Вид. 2-ге. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 336 с.
6. Гайбура Ю. А. Концептуальні засади формування фінансових ресурсів підприємств за сучасних умов. Агросвіт. 2020. № 6. С. 14–21.
7. Журавльова Т.О. Формування фінансових ресурсів підприємства в умовах кризи. Економіка та держава. 2020. № 3. С. 42-45. URL: <http://www.economy.in.ua/?op=1&z=4535&i=7>.
8. Масюк Ю., Шкода А. Особливості формування та використання фінансових ресурсів підприємства. Економіка та суспільство, №34. 2021.
9. Нікола С.О. Фінанси підприємств : навч. посіб. Одеса. Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова, 2020. 206 с.
10. Ситник Н. С., Смолінська С.Д., Ясіновська І.Ф. за заг. ред. Ситник Н.С. Фінанси підприємств. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 402 с.
11. Жигалкевич Ж.М., Кам'янська О.В. Фінансовий менеджмент. Київ : КПІ ім. Ігоря Сікорського, 2022. 214 с.
12. Мавлева Д., Лиса О. Удосконалення управління фінансовими ресурсами з метою підвищення результативності діяльності підприємства. Економіка та суспільство, №56, 2023.

13. Шевченко Н. В., Мельник С. І. Фінансовий менеджмент. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 224 с.
14. Курило О.Б., Бондаренко Л.П., Вівчар О.І, Чубка О.М.. Фінанси підприємств. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2020. 340 с.
15. Сокурено В. В., Швец Д. В., Бортник С. М., Ткаченко С. О. Фінанси підприємств. Харків. нац. ун-т внутр. справ. 2-ге вид., допов. та перероб. Харків : ХНУВС, 2022. 292 с.
16. Бражник Л.В. Фінансові ресурси підприємства: їх формування та використання. Економіка та суспільство. 2018. № 14. С. 778–783. URL: <http://www.economyandsociety.in.ua>.
17. Потапюк І. П., Мазіленко С. С., Прусова М. О. Фінансово-економічна безпека як основа безпеки підприємства. Цифрова економіка та економічна безпека. 2022. № 2 (02). С. 156-160. URL : <http://dees.iei.od.ua/index.php/journal/article/view/83>.
18. Нечипоренко А. В., Рибалкіна А. О. Теоретичні аспекти формування та використання фінансових ресурсів підприємства. Ефективна економіка. 2020. № 11. – URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8361>
19. Фінанси підприємств: навчальний посібник / Ситник Н. С., Смолінська С.Д., Ясіновська І.Ф.; за заг. ред. Н. С. Ситник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2020. 402 с.

Завгородня Олена Василівна

Доктор психологічних наук, головний науковий співробітник

ORCID: 0000-0001-8786-8707

Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України

3.2. Арттерапевтична підтримка ментального здоров'я людини в умовах загрозової невизначеності

Анотація. Образотворчі практики допомагають відновлювати порушену здатність людини до опрацювання пережитого. Запропоновано арттерапевтичну методику «Мандрівка». Окреслено психологічні механізми самовідновлення особи після травми в процесі застосування методики. Ключові слова: образотворче мислення, переживання, арт-терапія, самовідновлення, травма.

Вступ. Важливість дослідження образотворчого мислення людини в ускладнених умовах зумовлено тим, що вивчення зазначених процесів дасть змогу, з одного боку, глибше зрозуміти феномен образотворчого мислення (його структурну, функціональну та генетичну специфіку), а з іншого – краще осягнути можливості художніх практик в підтримці й зміцненні ментального здоров'я людини в складних і кризових умовах.

В руслі стратегіального підходу здійснено низку досліджень функціонування творчого мислення в ускладнених умовах, зокрема - інформаційної невизначеності (Моляко В.О., Ваганова Н.А., Гулько Ю.А., Латиш Н.М., Третяк Т.М., Шепельова М.В.). Йдеться про проблеми розумової діяльності в ускладнених умовах [7; 14], функціонування творчого мислення дорослих і дітей в умовах інформаційної невизначеності [8], особливості розуміння невизначених ситуацій, роль суб'єктивних орієнтирів в зазначених процесах [16], систему КАРУС як засіб підтримки, стимуляції й розвитку творчої мисленнєвої діяльності в різних варіантах ускладнених умов [9; 14].

Мета дослідження – простежити особливості функціонування образотворчого мислення в ускладнених умовах загрозової середовищної невизначеності, неповноти, ненадійності, ймовірних викривлень інформації, «туману війни», окреслити терапевтичні можливості художніх практик.

Дослідження [34] свідчать, що у травмованих людей знижується активність лівої півкулі мозку, а активність правої півкулі підвищується. Відповідно, в свідомості активізуються і домінують некеровані образи, пов'язані з травмою. Ментальне «відео», пов'язане з травмівною ситуацією (яка залишилась в минулому) прокручується незалежно від волі й проти бажання людини, примушуючи її переживати сильні негативні емоції, і часом діяти неадекватно актуальній безпековій ситуації. Тоді особливої важливості набуває здатність людини до образотворчого мислення, яке стає інструментом трансформації болісної душевної стихії.

1. Особливості образотворчого мислення. Феномен художнього мислення становить складне багаторівневе явище, яке об'єднує в собі в різних пропорціях чуттєво-емоційні, пізнавально-перетворювальні та смислові характеристики. Образотворче мислення – різновид художнього мислення, специфікація якого пов'язана з уявленнями про відмітні ознаки образотворчого мистецтва; водночас воно є певною лінією розвитку візуального мислення. Саме в результаті спілкування з мистецтвом в обдарованої людини формується особливе (образотворче) мислення, яке полягає в «трансформації матеріалу дійсності в образи художнього твору» (А. Мальро). При цьому естетично перетворюється і суб'єктивна реальність, невізуальна емоційна стихія трансформується у форми мистецтва. Образотворче мислення формується на перетині розвитку художнього (в широкому сенсі) та візуального. Образотворче мислення – візуально-художнє, спрямоване на створення, а також на сприйняття і розуміння творів образотворчого мистецтва, еволюція якого здійснюється в напрямі незалежності, унікальності, глибини, метафоризму.

Здавна дослідники намагались виокремити особливості мислення митця, охарактеризувати його своєрідність. Зокрема, І.Я. Франко наприкінці XIX ст. вважає, що: «... для науки важне пізнання його основної прикмети: його нижньої свідомості, т. є. її здібності – час від часу піднімати цілі комплекси давно погребаних вражень і споминів, покомбінованих не раз також несвідомо одні з одними на денне світло верхньої свідомості...» [15, с. 354].

Образотворче мислення оперує варіантами форм, ліній, кольорів, значним обсягом зорових стимулів, виявляється у здатності суб'єкта до творення нових форм та образів на основі динамічного використання свого візуального досвіду. Такий досвід постійно збагачується і становить сукупність різноманітних візуальних вражень (які зберігає пам'ять), зокрема, пов'язаних з близькими, суголосними особистому досвіду художніми техніками та матеріалами [26]. Образотворче мислення передбачає здатність активізувати набутий запас вражень, перетворити його відповідно до творчої потреби та задуму художника.

В комплексі специфічних властивостей образотворчого мислення суттєвезначення мають:

- трансцендентність (здатність жити у створюваних образах, перевтілюватись, виходити за межі самого себе);
- антиципаційність (здатність оперувати можливостями, перспективами, вловлювати дух часу, передбачати хід подій);
- метафоричність (породження візуальних метафор, оперування багатшаровими візуальними символами та метафорами); «матеріальність» (мислення в формах свого художнього матеріалу та індивідуальних технік);
- гнучкість (здатність оновлення в сприйманні і творчості, здатність відмовитися від усталених форм і засобів зображення, можливість реалізації задуму різноманітними способами);
- індивідуалізованість (незалежність, оригінальність, унікальність, вибірковість, прихильність до співзвучних індивідуальності художніх технік та матеріалів).

В структурі образотворчого мислення (на основі відмінностей властивостей та функцій) можна виокремити такі складові: пізнавально-імпресивна, фантазійно-перетворювальна, структурно-композиційна, художньо-матеріальна.

Пізнавально-імпресивна складова готує ґрунт для образотворення, пов'язана з пізнавальною активністю, чутливістю, сприйнятливістю, передбачає прагнення до отримання чуттєвих вражень (сприйняття неповторного чуттєвого виду предметів та явищ як вираження їх внутрішнього життя, спорідненого самій людині), накопичення «матеріалу» переживань, вражень, а також постійне збагачення візуального досвіду. Мова йде як про життєві, так і про художньо-естетичні враження. Імпресивна складова передбачає відкритість суб'єкта художнім творам, здатність емпатійного вчування в їх образи, осмислене сприйняття художніх повідомлень інших, повагу різноманітності форм художнього вираження, розуміння їх символічного змісту, постійне збагачення візуального та мистецько-культурного досвіду; такий досвід підтримує власну творчість, напр., в художніх перефразуваннях, у варіаціях та перетвореннях різних художніх ідей.

Фантазійно-перетворювальна складова забезпечує процес творчості, пов'язана зі світом душі, фантазією, інтуїцією; передбачає трансформацію емоційно-чуттєвого матеріалу (також невізуальних чуттєвих вражень, напр., шуму грози, співу птахів, відчуття швидкості руху та пронизливості сирени «швидкої» та ін.) у візуальні форми, використання стратегій та тактик образотворення з метою міжмодальних та інтрамодальних перетворень.

Структурно-композиційна складова стосується конструювання композиції твору в площині (або просторі), передбачає освоєння експресивних можливостей художньої мови, властивостей крапок, плям, структур, ліній, співвідношення розмірів, форм, світла, кольору, гармонії, контрасту і ритму тощо. Задіює мисленнєві операції, спрямовані на вибір варіантів форми, композиції, стилізації тощо. Початкове інтуїтивне ставлення до художньої мови та її елементів в результаті багаторічного досвіду перетворюється на знання структурно-композиційних закономірностей.

Художньо-матеріальна складова образотворчого мислення передбачає переживання тактильних якостей матеріалу, роботи з інструментами, повагу їх виразної ефективності та обмежень; власне, мислення відбувається в формах матеріалу та техніки, відповідних до індивідуальності, типу художнього вираження особи та її творчих намірів; художня техніка, щоб бути ефективною, вимагає глибоко пережитого ставлення до матеріалів та інструментів, прийняття якомога більше способів художнього вираження в творчості інших і після певної переплавки збагачення ними, зближення таким чином власної художньої мови з мовою інших митців при одночасному збереженні винятковості власного художнього прояву.

Окремі складові образотворчого мислення багатьма способами взаємодіють, впливають одна на одну; різною мірою розвинуті в залежності від тематичних, стильових та жанрових переваг суб'єкта (драматичні, фантазійні, декоративні тощо).

Також ще можна окреслити метахудожній досвід, художні інтенції різного рівня та естетично-творчу позицію особи, які значною мірою перетинаються з образотворчим мисленням, виходячи за його межі. Метахудожній досвід – це рефлексія своїх творчих можливостей, досвід управління ними, знання своїх слабких та сильних сторін, саморегуляції в процесі образотворчої діяльності; а також досвід художнього опрацювання різноманітних вражень, переживань, зокрема травматичних. Естетично-творча позиція особистості – центр інтеграції чутливості, художніх інтенцій, здібностей, образотворчого потенціалу, метахудожнього досвіду. Художні інтенції є рушіями образотворення, спрямовуючими орієнтирами та інтуїтивними критеріями

бажаного художнього результату.

Тип образотворчого мислення пов'язаний з естетично-творчою позицією людини, особливостями її духовно-емоційного досвіду (як джерела інтенцій, ідей, задумів), стратегіально-тактичними перевагами в їх реалізації (мова йде про особливості конструювання образу, а також переваги художнього матеріалу, композиційні, кольорів, форм).

У процесі формування образної структури можна відзначити такі мисленнєві стратегії: модифікування (побудова простих аналогів наявних в культурі графічних патернів), комбінування (різні тактики сполучання наявних графічних патернів), реконструювання (радикальна перебудова патернів зі спиранням на віддалені аналоги, контраналоги, аналоги-метафори та їх комбінування, трансформування тощо) та когнітивні стилі: імпульсивний, рефлексивний, комбінований.

Можна виділити різноманітні варіанти «використання» образотворчого мислення. Завдяки йому стає можливим творче вираження вражень, емоцій, світовідчуття, виявлення суперечностей, внутрішнє звільнення. Використовуючи образотворче мислення, художник має можливість відобразити світ, позиціонувати себе, вести діалог зі світом й різними іпостасями свого «Я», долаючи суперечності й кризи. Образотворче мислення – особливий інструмент самопізнання, впорядкування внутрішнього світу та означення власної долі.

Зокрема, в процесі автопортретування образотворче мислення може служити в різних пропорціях цілям самопізнання, самовдосконалення, самозамилування, самоствердження. Створювані образи опосередковані вигадкою, фантазією як складовою творчого процесу. Образотворче мислення здатне «породжувати» образ двійника, взаємини з яким можуть відображати як захисні механізми, так і специфіку ставлення до реальності. К.-Г. Юнг, досліджуючи процес виявлення свого правдивого Я, наголошує на необхідності проникнення в сферу тіні (осередку небажаних, часто витіснених зі свідомості особистих якостей), розпізнавання відмінностей маски, пов'язаної із соціальною роллю, від справжньої своєї особистості.

Образотворче мислення тісно пов'язане з уявленням про душу. Душа є надихаючою силою щодо творчості, а втілений художній образ – ємкість для збереження душі. Художній образ, що належить світу уяви, може зберігати і транслювати душу, не пошкоджуючи її природи. Художній твір дає «тіло» душі, стає її інкарнацією, дає змогу душі з'явитися у світі. Художній твір, оживлений душею, стає активним, запалює уяву, почуття, зачинає новий вогонь [27]. Втілення неповторного внутрішнього світу в художньому творі засобами образотворчого мислення може розглядатися не тільки як реалізація творчої енергії і втілення несвідомих внутрішніх тенденцій, але і як засіб самотрансценденції.

Психологічна своєрідність художньо обдарованої особи посилює ймовірність болісного сприйняття нею різних виявів недосконалості світу, ймовірність її травмування навіть у відносно спокійних умовах середовища. Коли ж мова йде про значну середовищну невизначеність, зумовлену неочікуваними природними чи соціальними подіями загрозливого характеру, навантаження на психіку будь-якої людини стає відчутним [35].

Поранена душа потребує художнього вираження, мистецтво для неї – найкращий лікар, цілитель, реабілітатор. Образотворче мислення може взаємодіяти з душею, не пошкоджуючи її витонченої й уразливої природи, трансформуючи біль у красу твору. Мистецтво дає крила душі, дає змогу їй злетіти над жорстокістю світу.

2. Психологічні проблеми в умовах загрозливої невизначеності. *Невизначеність* розглядається як брак інформації та знань для прийняття рішень, як продукт непередбачуваності, турбулентності довкілля, динамічності змін, як результат нашарування чинників складного, нестабільного оточення особи, її внутрішніх проблем та її заплутаних взаємин з оточенням.

Невизначеність є результатом неясності, непередбачуваності та/або складності ситуації, дефіциту або суперечливості необхідної інформації, а також невпевненості залучених людей в достатності та/чи достовірності інформації щодо ситуації та ходу значущих подій. Стан невизначеності може бути короткочасним, тривалим, довгостроковим. Виділяють три різні джерела невизначеності – ймовірність (також зазвичай називається ризиком), двозначність, складність [23]. Здатність людини формувати адекватну картину світу та практикувати конструктивну життєву стратегію в складних умовах залежить від взаємодії багатьох чинників, зокрема, таких як толерантність до невизначеності, підсиленість викликів середовища, можливість впоратися з його загрозами.

Можна виокремити такі сфери невизначеності: макросередовищна – невизначеність політичних, економічних, соціальних умов, в яких живе людина; мікросоціальна – турбулентність, невизначеність взаємин особи з близьким оточенням; когнітивна – пов'язана із неефективністю старих патернів мислення особи в умовах стрімких змін; особиста – пов'язана із зміною/втратою ресурсів та звичних можливостей, внутрішня невизначеність щодо того, хто «Я» є і заради чого живу, проблемність ідентичності та ціннісно-смыслова невизначеність.

На думку Т.М. Титаренко, в умовах невизначеності і нестабільності поведінка неминує стратегізується – намагаючись оволодіти ситуацією, людина намагається інвентаризувати доступні ресурси (матеріальні, соціальні, особистісні), спрогнозувати майбутні події і на цій основі організувати життєвий досвід. Оцінивши

наявні можливості, загрози і виклики, вона вибудовує ланцюг раціональних, як вона їх розуміє, дій, спрямованих на адаптацію і подолання життєвих труднощів. Потреба моделювання майбутнього пов'язана з прагненням людини контролювати несподівані стихійні впливи та бути господарем свого життя. Відчуття хоча б часткової впорядкованості, «приборканості» майбутнього допомагає організувати сьогоднішній день. Людина завжди використовує прогностичні схеми, які готують її до сприймання дійсності, переробки та інтерпретації поточної інформації. Вона орієнтується у спектрі варіантів майбутнього, обирає з них за критеріями реалістичності, сповненості сенсом, емоційної привабливості. Кризовий спосіб моделювання майбутнього, незважаючи на неточність, стихійність і хаотичність, може стати поштовхом для ревізії сенсів, намірів, стратегій їх досягнення, а також радикальної реконструкції життєвого задуму [18].

Характер, сфера та ступінь невизначеності впливатимуть на здатність особи планувати своє життя, діяльність, ставити цілі та здійснювати важливі вибори. Ступінь невизначеності довкілля залежить від його складності, швидкості змін, їх спрямованості (негативної, позитивної). Існує континуум від низької невизначеності до високої невизначеності. Високий рівень невизначеності змінних середовища робить практично неможливим прогнозування майбутнього, ускладнює прийняття обґрунтованих життєвих рішень.

Невизначеність може бути різною в залежності від спрямованості змін: збудливою, цікавою у сфері споживання мистецтва, розваг (в світі кіно, ігор тощо), у ситуаціях з ймовірними варіантами позитивних подій, терпимою у контрольованій обстановці, де ймовірні програші незначні, дискомфортною у ситуаціях із можливими негативними наслідками, нестерпною – в загрозових умовах. В останньому випадку (загрозової невизначеності) зростає ймовірність болісних вражень, стресових розладів, душевних травм, відповідно руйнівного впливу на психіку багатьох людей.

Вплив травми на психіку людини. Травматичні ситуації - це події, небезпечні для життя і здоров'я людей, ситуації загрозової невизначеності, що мають сильний вплив на психіку людини. Така ситуація: характеризується раптовістю, неочікуваністю, є новою реальністю, до якої людина не готова; унеможливає контроль, обмежує людину в можливості впливу на обставини, несе загрозу, небезпеку, руйнування, очікуванням страшних звісток; ускладнює можливості в задоволенні потреб особи, руйнує почуття безпеки; руйнує цілісність життєвого світу людини, поділяючи її на життя до і після ситуації; проблематизує можливість гідно себе поводити, характеризуються тривалістю значного погіршення життя та негативних наслідків; уможливає фрагментацію ідентичності; утруднює розуміння подій та можливість прогнозування; спричинює втрати, зіткнення зі смертю, моральні сумніви чи дезорієнтацію; змінює картину світу особи і саму людину; провокує пошук сенсу подій, актуалізує для людини проблему життя і смерті; апелює до стійкості, мужності, змушує шукати нові способи й форми поведінки.

Первинні та вторинні психологічні травми. Зазвичай під травматизацією розуміють результат впливу на психіку і тіло людини загрозової події або ситуації, які призводять до виникнення психологічної травми. Первинна психологічна травма виявляється у людини в стані некерованих емоцій, паралічу й/або деструктивної трансформації психологічних захистів при зіткненні з раптовою подією, яка є потенційно загрозовою її життю.

Однак процес травмування може бути і не пов'язаний безпосередньо з подіями або ситуаціями. Якщо первинна травматизація відбувається з безпосередніми учасниками події, які пережили, з певними реакціями, загрозу життю або безпеці, то вторинна травматизація властива людям, які були свідками події, але самі в ній не брали участь або спостерігали подію з екранів телевізорів, моніторів. Їх реакції засновані не на реальній загрозі, а на уявленнях про неї. Внутрішнє промальовування події може бути яскравіше й страшніше, ніж процес проживання самої події, адже подія закінчилася, а в ілюзіях може тривати довго, обростаючи новими подробицями, що руйнують психіку. Вторинна травматизація може активувати бурхливі емоції обурення, гнів, страх, безпорадність, безсилля, з часом наслідки цих почуттів можуть далі руйнувати особу у вигляді: смутку, туги, провини, сорому, панічних атак, психосоматичних розладів, головного болю, тощо.

Ознаки первинної і вторинної травми схожі: це можуть бути нав'язливі думки про травматичний досвід, втрата відчуття безпеки, ірраціональні страхи, надмірна обережність, пильність щодо ризиків знижена здатність до емпатії, втрата відчуття контролю або підвищена потреба контролювати події чи інших людей, втрата здатності радити. Стресові реакції, викликані вторинною травмою, можуть бути такими ж інтенсивними та виснажливими, як і ті, що відбуваються після безпосереднього досвіду події.

Вторинна травматизація поділяється на три типи:

Травма свідка, коли людина бачить подію, але участі в ній не бере. В такому випадку зберігаються чіткі спогади, до яких учасник події додає уявлені деталі для цілісного сприйняття ситуації та побудови логічного ланцюжка події. Людина активно реагує на спостережувану подію, її когнітивні, емоційні і поведінкові реакції переважно конгруентні реальності.

Травма слухача, коли людина не причетна до події, але близька до її учасників, має змогу слухати від них подробиці й бачити їх емоційний стан;. слухаючи, вона бере активну участь в діалозі, може безпосередньо емоційно реагувати на розповідь. В такому випадку уява людини «домальовує» до інформації про подію своє

сприйняття, емоційне забарвлення, частково допомагає «добудувати» логіку розгортання події;

Травма глядача, реципієнта ЗМІ. Коли людина бачить частину події з інтерпретаціями журналіста, диктора чи учасника події. Основним джерелом такої травми є ЗМІ. Уява «домальовує» «презентований» епізод.

Психологічні дослідження вказують на те, що споживання телевізора за звичайних умов пов'язане з нижчим рівнем суб'єктивного благополуччя [29]. Надмірне споживання новин може призвести до подальшого зниження рівня суб'єктивного благополуччя, особливо в умовах кризи, коли більшість новин є негативними. Щодо соціальних мереж, якщо їх помірно використовувати для підтримки значущих взаємин, це може бути корисним для психологічного благополуччя. Однак тривале перебування в мережі може спричинювати проблеми психічного здоров'я. Споживання медіа з точки зору обсягу та змісту змінюється в кризових ситуаціях: аудиторія часто орієнтується на телебачення та радіо, проте використання соціальних мереж також зростає.

Ймовірність зниження показників суб'єктивного благополуччя є високою у випадку збільшення споживання новин, незалежно від форми ЗМІ. У ситуації кризи час, відведений на цей тип контенту, зростає як з точки зору охоплення, так і з точки зору інтенсивності споживання. В умовах загрозливої невизначеності, коли більшість новин є негативними, передбачається, що інтенсивний моніторинг новин може негативно вплинути на показники благополуччя реципієнтів [24; 32].

Війна призвела до появи нових проблем у медійній системі, мова йде про ворожі IPSO та фейки, розповсюдження фото та відео з тілами вбитих та поранених, руйнування тощо. ЗМІ під час війни впливають на широкі верстви населення, відіграють важливу роль в їх інформуванні та підтримці в умовах невизначеності. Однак ЗМІ можуть викликати вторинну травматизацію. Інформаційно-психологічна війна включає систематичне використання пропаганди з метою впливу на думки, емоції та поведінку адресатів різних цільових аудиторій (включаючи різні групи населення власної країни, а також ворожу державу, включаючи її внутрішні опозиційні групи). Вплив на пізнавальну сферу людей, їх емоції та поведінку шляхом поширення фейкового або гібридного контенту надає значні можливості для маніпулювання громадською думкою. Поява Інтернету відкрила новий арсенал інструментів, які можна використовувати для маніпулювання – онлайн-зломи, псевдоніми, ботів, веб-сайти без авторства, наповнені сфабрикованим вмістом, аватари соціальних мереж, які публікують фейкові новини. Такі новини вводять в оману, спотворюють картину світу, викликають неадекватні реальності емоції. Інформаційна травматизація також є однією з головних цілей війни. Людина не є свідком події в реальності, а бачить її по телебаченню чи в Інтернеті, а деструктивна дія на психіку здійснюється через спостереження за фрагментами події по той бік екрану. Здатність людини дофантазувати деталі події в цьому випадку має велике значення для її травматизації. Медіатравма розвивається як відстрочена реакція на ситуацію жахів, представлена у ЗМІ, коли реципієнт не може нічого змінити. Замість того, щоб продумати, як правильно діяти в умовах загрози обстрілу або в умовах відносної безпеки, людина, перебуваючи далеко від бойових дій, відчуває сильний безпричинний страх, починає лякати оточуючих, сприяє паніці. Тут інформаційне наповнення є причиною травми. Людина, яка подивилася відео/фото, переживає жах через візуальний контент; а потім побачене доповнене уявою зберігається в пам'яті та може ретранслюватися у формі окремих відеопотоків. Люди, які сприймають новини, бачать медіареальність і переживають різні почуття не так, як автори медіаконтенту, особливо якщо вони є спеціально підготовленими пропагандистами, які мають на меті формування певної громадської думки. Після перегляду якісно зробленого пропагандистського відео люди не завжди можуть відокремити реальність від побаченого, а часом поринають у парасоціальні світи та уявні стосунки. У результаті спонтанного чи навмисно організованого інформаційного впливу виникають специфічні розлади психічної діяльності. Внаслідок тривалого впливу на психіку споживачів емоційно забарвленої інформації в людини порушується мислення; втрачається критичність. Результатом цілеспрямованого впливу засобів масової інформації та інтернет-технологій на психіку людини може стати вимикання фільтрів критичного сприйняття інформації, і брехня, що транслюється, не піддається сумніву. Правдива інформація про подію в такому випадку подається у невеликих кількостях лише для того, щоб приспати пильність критичних фільтрів, і перемижується з дезінформацією, що маскується під правду. Основними чинниками інформаційної травматизації є поширення спеціально спотвореної інформації, створення «паралельних реальностей», дія «подвійних стандартів», замовчування соціально значимих подій тощо.

Травма може бути індивідуальною чи колективною. *Колективна травма* – явище, що спостерігається під час і після подій (військових дій, геноциду, репресій, техногенної чи екологічної катастрофи тощо), які загрожували великій кількості людей. Крім безпосередніх учасників подій, жертвами стають пов'язані з ними люди, рідні, близькі, іноді в кількох поколіннях, об'єднані спільною територією та культурою. Групи використовують механізми колективного психологічного захисту від інформаційного травмування, які можуть бути неконструктивними. Колективна травматизація спільноти може призвести до спотворення її самосприйняття, самооцінки, а також до неадекватного сприйняття її іншими спільнотами [2].

Медіа, до речі, можуть відігравати важливу роль в психологічній підтримці та опрацюванні колективних

травм, якщо таку мету поставлено як пріоритет. Щодо окремих людей, слід зазначити, що особи, які пережили ті самі загрозливі події, реагують на них по-різному. Психічні травми людини можуть нашаровуватися та утворювати унікальні комбінації. Тому підхід до психологічного супроводу людини, подолання наслідків її травми має бути особистісним, з урахуванням історії життя людини та її індивідуальних ресурсів самовідновлення.

У зіткненні з травмівною ситуацією людина може переживати 1) короточасну захисну реакцію (напр., заперечення, почуття нереальності того, що відбувається), опрацювання травми, осмислення досвіду, психологічне відновлення, 2) стан травмованості, який може тривати довго, стати звичним (але й може бути подоланим), 3) стан глибокого травмування, або нашарування численних травм, непомітних для людини, стан, що трансформується в своєрідну ідентичність жертви, тобто спричинює деформацію особистості, яка важко піддається корекції.

Опишемо низку ефектів травми на психіку людини. Стан травмованості характеризується змінами в емоційній, соматичній, когнітивній, поведінковій, рефлексійно-смысловій сферах. Травмовані люди демонструють обмежену здатність відчувати позитивні емоції, схильність до негативних емоцій, наприклад ангедонії, недостатню емоційну врівноваженість та здатність саморегуляції, особливо у ситуації, коли травматичні ситуації нашаровуються. Порушується здатність зберігати, обробляти та отримувати інформацію. Когнітивний дефіцит травмованої особи виявляється в захисному «забуванні», запереченні, витісненні травмівної події, у труднощах згадування, відтворення, вербалізації болісних спогадів, труднощах висловити свій біль, поділитися пережитим, відповідно, труднощах отримання підтримки інших людей. Між емоційним, когнітивним аспектами самопочуття травмованої особи та її тілом відзначається двосторонній зв'язок. Травмовані люди характеризуються поєднанням некерованих образів, емоцій та тілесних проявів. Недостатність когнітивної регуляції емоцій спричинює тривале внутрішнє напруження, яке не маючи іншого способу розрядки, виявляється на психофізіологічному рівні, що може призвести до стійких соматичних змін і захворювань. Функціональні порушення когнітивної регуляції емоцій, тривале збудження, напруження, перевага негативних емоцій травмованої особи може призводити до погіршення її реляційного благополуччя (руйнування або зниження якості близьких взаємин). Травмівний стан посилює егоцентризм людини через її зосередженість на власних невідрефлектованих болісних переживаннях. У спілкуванні особа може бути занадто дратівливою, або дуже пригніченою, не завжди адекватною. Іноді людина схильна до розрядки емоційної напруги через імпульсивні дії, гіперактивність або компульсивну поведінку, таку як переїдання, зловживання психоактивними речовинами тощо.

Рефлексійно-смысловий аспект стану травмованості виявляється або в труднощах, недостатності рефлексії, витісненні травмівної ситуації, події або в нав'язливості травматичних спогадів, в'язкості і непродуктивності мисленнєвої фіксованості на них. А саме рефлексія, яка дає змогу усвідомити сенс свого життя і діяльності – важливе джерело стійкості, волі і саморозвитку особистості.

У людей, які зазнали травм, зростає активність правої півкулі, порівняно з лівою, яка гальмується [34]. Функціонування несвідомих складових образотворчого мислення стає некерованим, ригідним за змістом; Зниження рівня функціонування свідомих складових мислення призводить до порушень цілеспрямованості образотворення. Образи, збуджувані травматичними спогадами, можуть переслідувати людину, перетворюючи її життя на кошмар. В цій ситуації художньо розвинуту людину рятує її досвід творчої взаємодії з емоційною стихією, її стійка до уражень збагачена досвідом образотворча діяльність, зокрема здатність людини створювати образ самої себе та візуалізувати власні душевні стани.

3. Особливості застосування методики «Мандрівка». На основі наших досліджень, а також спираючись на напрацювання в практичній психології, можна охарактеризувати такі принципи психологічної підтримки людини в складних для неї умовах життя. Насамперед це принцип гуманізму, який дослідники пропонують вважати метапринципом практичної психології, вихідним пунктом, з якого можливе розгортання практичної роботи. За цим принципом усі види діяльності у практичній роботі мають бути домірними її об'єкту, виходити з інтересів і прав людини, захисту її особистісного суверенітету, всебічного розвитку її самобутності [11].

Виходячи з метапринципу гуманізму, ми вважаємо доцільним виокремити такі принципи психологічної підтримки: центрації на особистості; цілісності; індивідуальності; розвитку; партнерства; комплементарності (доповнення). Принцип центрації на особистості є похідним від метапринципу гуманізму, його конкретизацією. Особистість людини, її розвиток, самоздійснення – пріоритетна цінність для практикуючого психолога. Принцип цілісності полягає в тому, що людина, яка потребує психологічної підтримки, виступає для психолога в своїй біосоціодуховній цілісності, взаємозалежності душевно-тілесних проявів, взаємозв'язку рівнів організму, індивіда, особистості. Принцип індивідуальності акцентує неповторність, унікальність, самобутність людини; так само своєрідними є її проблеми, що вимагає від психолога погляду, вільного від стереотипів, творчого підходу в наданні індивідуально адекватної психологічної допомоги. Принцип розвитку полягає в тому, що проблема, яка тривожить клієнта,

розглядається в контексті його особистісного та творчого розвитку з врахуванням конкретної життєвої ситуації. Принцип партнерства виявляється в перевазі у спілкуванні з клієнтом партнерської, а не патерналістської моделі; психолог будує взаємодію на емпатійній, рівноправній, а не на ієрархічній основі, що передбачає високі вимоги до особистісного та професійного рівня психолога. Принцип комплементарності полягає в доповненні одних форм психологічної роботи іншими (напр. вербально-аналітичних – тілесно-орієнтованими) відповідно до потреб клієнта, що узгоджується з принципами індивідуальності, цілісності, розвитку.

Впродовж усієї історії мистецтво застосовувалося в контексті зцілення та одужання. Музика, танець, мистецтво та драма застосовувалися в лікарняних умовах з кінця 19-го століття. Спочатку художні практики пропонувалися як заходи дозвілля, щоб запобігти депривації та зайняти вільний час пацієнтів психоневрологічних закладів. Виявилось, що зазначені практики також мала вплив на психічний, соматичний та психологічний стан залучених пацієнтів, зокрема, після занять мистецтвом поліпшувався їх емоційний стан. Травмовані люди могли виразити події свого внутрішнього світу в рухах, звуках і образах так, як вони не могли висловити словами, а вираження переживань сприяло відновленню балансу, послаблювало дистрес. Особливого розвитку використання художніх практик і спілкування з мистецтвом набули в професійних програмах психічного здоров'я після II світової війни. Коли використання мистецьких практик в психотерапії поширилось, активізувався запит на фаховий аналіз спостережуваних результатів арттерапевтичних втручань та створення відповідних теоретичних моделей [30].

Мистецькі дії мають на меті викликати естетичний поклик. Естетичне тут розуміється не як категорія краси чи специфічна художня нормативність. Хоча поняття краси може бути застосоване, естетичне в зазначеному контексті розглядається як якість праобразу-образу-творчого результату в процесі його створення, щось, що мовить до автора, а також – до реципієнта, що добре підходить до особистого чуттєво-експресивного стану або що інтуїтивно відчувається таким, яким має бути [30]. Цей естетичний поклик зазвичай з'являється у взаємодії особи з художніми матеріалами (кольорами, рухами, звуком); має потенціал викликати новий досвід у всіх учасників, незалежно від того, чи беруть вони активну роль як автор чи виконавець, чи пасивну роль як аудиторія. До естетичного переживання людина приносить свій попередній досвід, уподобання, сенсорні здібності та очікування. Новизна, притаманна естетичному переживанню, посилює відкритість, сприйнятливість, здатність навчатися. Людина приходить на виставу чи в галерею з бажанням увійти в естетичний досвід, відкрити свої почуття завдяки талантам художника. Переживання (що асоціюються з «це прекрасно; це призначено для мене; це зворушує мене») виникає разом із знанням того, що ці особливості сприйняття безпосередньо пов'язані з твором. Саме в такому співвідношенні внутрішнього відчуття та зовнішнього оцінювання ми можемо відрізнити прекрасне від потворного, синтонічне від дистонічного. Це не об'єктивний стандарт, який ідентифікує ситуацію як естетичну або визначає створене на витвір мистецтва, але це досвід взаємодії між автором і матеріалом, твором мистецтва і глядачем, що сприяє естетичному переживанню. Естетичне розгортається, коли індивід водночас залучений до глибокого переживання й виявлення смислу явища чи події та зовнішньої оцінки. Естетичне переживання в зазначеному контексті характеризується симультаністю чуттєвої, експресивної, реляційної, соціально-культурної залученості, характерною для арт-практик [30]. Люди мають здатність до естетичного занурення, до відтворення глибоких почуттів, їх вираження, до творчого подолання болісних переживань. Різні чинники впливають на розвиток або гальмування здатності до естетично-творчої діяльності. Люди з різними розладами можуть страждати від порушень сприйняття тілесних відчуттів, заблокованих почуттів, проблем самовідчуття, порушень взаємин з іншими людьми. Особи, які пережили травматичний досвід, можуть відчувати захисне відчуження від реальності, від інших людей. Арттерапевт має знайти адекватні способи індивідуального впливу, соціальної та культурної залученості через спільні або індивідуальні мистецькі практики. Творчі дії учасників впливають на їх сприйняття, емоції та розуміння. Рефлексія цих процесів учасником, обговорення з іншими людьми (учасниками та терапевтом) сприяє осмисленню нового досвіду, розумінню виявлених можливостей та перспективи позитивних змін. Арттерапія заохочує до естетичного занурення, формує основу для здорового розвитку, творчості, рефлексії, прийняття рішень в модальності мистецтва. Естетичне переживання, творчість, досвід «поток» дистанціює від звичного, повсякденного; допомагає розвинути нові ментальні моделі, оновити мислення та дії, звільнитися від звичних шаблонів. У людей, які зазнали травм, порушується здатність вербального опрацювання інформації. Водночас образи, пов'язані з травматичними спогадами, виходять з-під контролю, можуть переслідувати й мучити людину. Художні, зокрема, образотворчі практики сприяють міжпівкульній інтеграції, допомагають підтримувати та відновлювати порушену здатність людини до продуктивного опрацювання пережитого.

Нами запропоновано арттерапевтичну методику «Мандрівка», яка є переважно універсальним інструментом, проте особливо підходить особам з образотворчими здібностями. Експресія за допомогою візуальних образів переважно сприймається такими людьми як «безпечніша», порівняно з іншими формами. Водночас візуальні образи можуть опосередковувати перехід до інших різноманітних форм самовираження

та можливостей міжособистісної взаємодії.

З певною умовністю можна виокремити такі етапи роботи.

I етап. Відображення клієнтом свого актуального стану та звертання до досвіду ресурсних станів.

Рис. 1. Відображення свого актуального душевного стану

Підтримка зв'язку клієнта зі своїм актуальним буттям (підтримка самоприйняття, відкритості тілесним відчуттям, почуттям, сигналам інтуїції, тобто здатності прислухатися до себе). Пропоновані теми образотворчої діяльності пов'язані з актуальним станом (напр. “Стан моєї душі”, “Мої страхи”, “Труднощі, перепони на моєму шляху”). Обговорення робіт, супроводжуване делікатним розпитуванням, спільним пошуком смислів, дає змогу клієнтові певною мірою дистанціюватися від актуального стану та інтерпретувати його в біографічному контексті, тобто з більш “багатовимірної” позиції.

Звертання до досвіду ресурсних станів. Теми – переживання радості, щастя, упевненості в собі (“Стан повноти життя”). Створення символів своїх ресурсів у зображеннях “чарівних помічників”, “чарівних предметів”, “місць сили” тощо.

II етап. Тренінг на основі системи КАРУС (В.О. Моляко), спрямований на розширення діапазону виразних засобів, креативних ідей, ампліфікацію, індивідуалізацію та вдосконалення творчої стратегії клієнта.

Рис. 2. Чарівний помічник

Зазначена система спирається на дослідження процесу діяльності фахівців та найбільш вживаних ними стратегій та тактик.

Тренінг стимулює творчі дії, передбачає низку методичних прийомів ускладнення процесів виконання завдання, наближаючи їх тим самим до непередбачуваної реальності, тобто необхідності діяти в умовах обмежень, неочікуваних вимог ситуації, новизни, невизначеності, надміру або дефіциту інформації тощо.

Провідна тема – “Бажаний стан душі”. Застосовується метод неочікуваних заборон, обмежень, вимог. Заборони можуть стосуватись кольору, форми, символів. Вимоги – репрезентації теми в різних стилях – символічному, абстрактному, декоративному (напр., візерунок, розпис великодньої крашанки), експресивно-фантазійному (напр., в стилі Марії Примаченко) тощо.

Мал. 3. Відображення «бажаного стану» в процесі тренінгу (застосування заборон і вимог). 3а - перший малюнок «бажаного стану», 3б - вимога абстрактного рішення, 3в - заборона жовтого кольору, 3г - заборона форми «коло».

В процесі конструювання образу “бажаного стану душі” в залежності від індивідуальних преференцій художника залучаються різні формотворчі стратегії й тактики – зокрема, концентрування, акцентування, перетікання форм, символізація, розкладання, геометризація, зміщення масштабів, подвоєння форм, контрастування, деформування, декоративізація, виведення зі звичного простору, гіперболізація, ведення в контекст, синтезування, аккумулявання, дублювання, ампліфікація.

Робота в ускладнених умовах провокує потенційну здатність людини до творчого подолання перешкод, а також “зміцнює” людину досвідом сприйняття труднощів як викликів. Формується “імунітет” до деструктивних реакцій на труднощі, зміцнюється готовність до подолання перешкод. Спонування до застосування освоєних виразних засобів та інших здобутків тренінгу в опрацюванні теми “Бажаний стан душі”; зняття обмежень, вимог, вільне спонтанне самовираження. Осмислення актуального стану в контексті ресурсних і бажаних станів дає змогу визначити вектор позитивних змін.

III етап. Пошук шляхів поступового переходу від актуального стану до бажаного (у формах образотворчої діяльності).

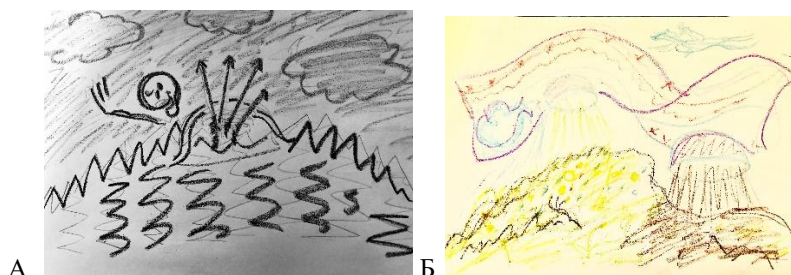

Рис.4. Страх, перешкоди (А) та їх подолання з допомогою чарівних помічників та предметів (Б)

Створюється серія перехідних робіт, які відображають подолання страхів, труднощів, перешкод з допомогою “чарівних помічників та предметів”, рух в напрямку візуальної метафори “Бажаний стан душі”.

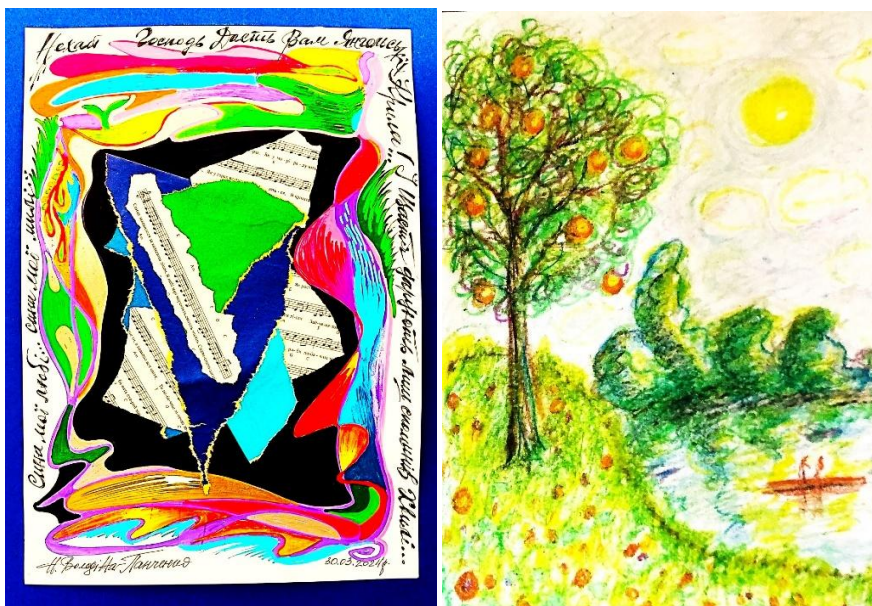

Рис.5. Відображення бажаного стану душі

Досвід образно-символічних перетворень полегшує вербалізацію, активізує рефлексію, забезпечуючи її конструктивну спрямованість (попереджає застрягання, раціоналізацію та інші вияви “поганої” рефлексії). Ненав’язлива допомога та приднання психолога до дискурсу клієнта в процесі візуально-образного творення ним “особистої історії”, подолання страхів та перешкод, зміни позиції “жертви” на “героя”.

IV. Психологічна підтримка переходу до самовираження в інших модальностях, початково більш складних для клієнта. Наприклад, опосередкований вже створеними клієнтом візуальними образами перехід до вербальних наративів, інших форм самовираження та діалогу.

Окреслимо психологічні механізми самовідновлення художньо обдарованої особи після травми. Це тісно пов’язані між собою екстерналізація, символізація (створення візуальних метафор), художня емпатія, візуально-метафорична презентація травми, довільне дистанціювання, створення буферної зони між собою і травмою, художня емпатія, творче зосередження як відволікання від болісних переживань, посилення позиції впливу і контролю (регуляція процесу розкриття травматичного досвіду, контроль і перетворення емоцій в процесі взаємодії з образом, вплив як можливість вносити зміни у створюваний об’єкт за своїм бажанням, подолання почуття безпорадності), опрацювання “фрагментів” спогадів, художня проєкція, візуально-символічне означення емоційних станів, трансформація переживань, їх нове впорядкування, подолання травматичної хаотизації, фрагментації спогадів, відновлення порядку в пам’яті, управління сильними почуттями та бажаннями через їх символічне вираження та задоволення, задоволення від процесу створення задуманого художнього предмета, “стан потоку”, задоволення від впровадження технічних інновацій в процес творчості, почуття досягнення, подолання творчих труднощів і мук, самоствердження, релаксація після напруженої, але вдалої праці, “покладення, втілення” переживань у створювану роботу, стимулювання дискурсивного осмислення травматичного досвіду через обговорення створеного.

Це зокрема, механізм екстерналізації, який дає змогу побачити й розглянути травму як окрему зовнішню сутність, репрезентовану у художніх метафорах, символах; завдяки екстерналізації виникає можливість створити буферну зону між собою і травмою, регулювати дистанцію, змінити позицію щодо травми на більш довільну і владну та ін. Завдяки механізму емпатії здійснюється вихід особи за межі актуального “стану душі”, перехід в “змінений стан” творчого функціонування; забезпечується органічність процесу моделювання “стану душі” за образом іншої істоти або явища, процес перетворення, формування та розвитку відповідних образів. Механізм художньої проєкції внутрішнього світу людини на створювані образи сприяє інтеграції різних шарів свідомого і несвідомого та самопізнанню особи. Інсайти в процесі портретування стану душі дають нове самовідчуття, висвітлюють нове бачення себе, життя і свого покликання. Людина може акцентувати різні смислові домінанти образу у різних варіантах

актуального і бажаного стану душі. Створення таких образів – це посилення особистості за рахунок художньої творчості, оскільки образи “стану душі” виходять з-під влади часу.

Образи актуального і бажаного стану душі, перехідних варіантів здійснюють функцію означення пам'яті про минуле і пережите, уявлень про бажане і очікуване, пошуку й утвердження своєї самості; самоаналізу, рефлексії своїх прагнень, пошуку справжнього Я, яке найбільшою мірою відповідає індивідуальному покликанню; можуть служити засобом інтеграції фрагментів болісних спогадів та відновлення цілісності автобіографічної пам'яті.

Візуальні образи також можуть бути “путівником” в “мандрах” шляхами душі, в обстеженні внутрішніх ландшафтів з наступним індивідуально-творчим осмисленням отриманого досвіду. Для того, щоб супутнє використання вербально-аналітичних засобів було результативним, необхідні такі умови: 1) емпатійно-партнерської, а не ієрархічно-патерналістської основи в стосунках психологічної допомоги; 2) відмови від інтерпретаційних стереотипів та їх нав'язування; пропонування інтерпретацій лише як гіпотез, що у випадку невідповідності внутрішньому досвіду клієнта, мають бути відхилені; 3) поєднання з іншими формами роботи за принципом взаємодоповнення.

Арттерапевтичний погляд на ментальне здоров'я узгоджується із зміною в розумінні здоров'я в бік його позитивного трактування; цей зсув відбувається паралельно розробкам у сфері здоров'я, які наголошують на підтримуючих факторах, таких як стійкість (резильєнс), а не на симптомах і патології [25]. Замість концентрації на хворобливих відхиленнях, арттерапевти звертаються до здорового потенціалу, здатності людини до творчості та естетичного занурення. Це супроводжується зміщенням діагностичного фокусу з патологічних проблем на здібності, що добре узгоджується з перспективою застосування художніх практик щодо підтримки травмованих осіб в їхніх творчих, експресивних і виконавських здібностях. Арт-терапевти повинні бути експертами в мультидисциплінарних психосоціальних і соматичних аспектах своєї роботи, їм потрібно розвивати навички своєї мистецької модальності та знання про терапевтичний потенціал їхньої форми мистецтва щодо психологічного відновлення, стабілізації, розвитку, щоб швидко реагувати на запити різних людей та груп населення. Можна акцентувати такі *ролі арттерапевта*, що здійснює підтримку: фасилітатор, джерело інформації, тренер, відзеркалювач («дзеркало»), помічник у здійснюваному клієнтом коментуванні та інтерпретації своєї творчої продукції та життєвих фактів, свідок, маєвт.

Внесок мистецьких практик у відновлення ментального здоров'я та благополуччя полягає в тому, що завдяки естетичному залученню та творчій діяльності з'являється можливість: посилити здатність до мультисенсорного естетичного сприйняття; сформувати основу для розвитку творчої ігрової активності; відкрити для себе автентичні форми вираження; можливість оживляти, виражати та втілювати почуття; розвивати свої здібності, вдосконалюватися; уважно відстежувати тілесні відчуття, долати внутрішню роз'єднаність, суперечності ментального та тілесного; відновити цілісне самовідчуття, сформувати нове або заново інтегроване відчуття «я»;(пере)символізувати пережитий досвід, почуття чи міжособистісні стосунки, пережити естетичні осяяння, сформувати нові смисли, нові цілі; здійснювати синтез історії життя, життєвих переживань зі своїми нещодавніми знахідками в практиці художньої роботи; дистанціюватися від звичного, звільнитися від неконструктивних шаблонів; досліджувати, творчо опрацювати теми неунікної фактичності, ідентичності, самовираження, сенсів тощо; розвинути життєстійкість, зміцнити ментальне здоров'я завдяки соматичному, емоційному, когнітивному, соціальному, культурному залученню, розвитку рефлексії та досвіду ухвалення рішення в процесі арт-практики.

Висновки. Особи, які пережили травматичний досвід, можуть відчувати захисне відчуження від реальності, від інших людей, можуть страждати від порушень сприйняття тілесних відчуттів, заблокування почуттів, порушень взаємин з собою та найближчим оточенням. Арттерапевт має знайти адекватні способи індивідуального впливу, соціальної та культурної залученості через спільні або індивідуальні мистецькі практики. У людей, які зазнали травм, порушується здатність вербального опрацювання інформації. Водночас образи, пов'язані з травматичними враженнями, виходять з-під контролю, можуть переслідувати й мучити людину. Образотворчі практики сприяють міжпівкульній інтеграції, допомагають відновлювати порушену здатність людини до опрацювання пережитого.

Запропоновано арттерапевтичну методику «Мандрівка», яка є переважно універсальним інструментом, проте особливо підходить особам з образотворчими здібностями. Окреслено психологічні механізми самовідновлення особи після травми в процесі арттерапії. Зокрема, механізм екстерналізації дає змогу побачити й розглянути травму як окрему зовнішню сутність, репрезентовану у художніх метафорах, символах; виникає можливість створити буферну зону між собою і травмою, регулювати дистанцію, змінити позицію щодо травми на більш довільну і владну та ін. Завдяки механізму емпатії здійснюється вихід особи за межі актуального “стану душі”, перехід в “змінений стан” творчого функціонування;

забезпечується органічність процесу моделювання “стану душі” за образом іншої істоти або явища, процес перетворення, формування та розвитку відповідних образів. Механізм художньої проєкції внутрішнього світу людини на створювані образи сприяє інтеграції різних шарів свідомого і несвідомого та самопізнанню особи. Інсайти в процесі портретування стану душі дають нове самовідчуття, висвітлюють нове бачення себе, свого життя.

Джерела

1. Володарська Н.Д., Гурлева Т.С. Вітчизняні ЗМІ у становленні життєвої перспективи сучасної молоді. *Габітус*, 2018, № 5. С.101-106.
2. Горностаї П.П. Інформаційна травма: феноменологія і психопатологія. *Проблеми політичної психології*, 2020, 9(23), 38–53.
3. Завгородня О. Образотворче мислення як предмет психологічного аналізу. *Габітус*. Вип. 25. 2021. С 37-41. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.25.6>
4. Завгородня О. Автопортрет як інструмент самопізнання та психологічного самовідновлення художника *Autoportret jako narzędzie samopoznania i psychologicznego samoodnowienia artysty*. ISSN 2353-8406 *Kelm*. 2022 № 2 (46). С. 126-133. <https://doi.org/10.51647/kelm.2022.2.19>
5. Завгородня О.В. Психологія формування художнього задуму: автореф. дис. на здобуття. вч. ступеня. канд. психол. наук. Київ, 1992. 16 с.
6. Медведева Н.В. Теорія архетипів К.Г. Юнга та дослідження творчого сприймання. *Symbolic and archetypic in culture and social relations: materials of the IV international scientific conference*, 5–6, 03, 2014. Prague. С. 21–30.
7. Моляко В. О. Проблеми розумової діяльності в ускладнених умовах. Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта : монографія / В.О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н. А. Ваганова [та ін.] ; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 7–46.
8. Моляко В. О., Гулько Ю. А., Ваганова Н. А. Особливості функціонування творчого мислення дітей в умовах інформаційної невизначеності. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Психологія. Т. 34, С. 154-159.
9. Моляко В. О., Третяк Т. М. Система КАРУС як засіб творчої мисленнєвої діяльності в ускладнених умовах. *Українська психологія*. XXI століття. Початок. (Дні української психології в Берліні) : матеріали наук.-практ. конф. з міжнар. участю 27–28 квітня 2023 р. / за ред. В. Г. Панка. Київ: Інститут психології Г. С. Костюка НАПН України, 2023. С. 99–104. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/735227>
10. Моляко В.О. Психологічний аналіз творчого потенціалу М.О. Врубеля. *Психологія художньої творчості*. Т.1. Chisinau: GlobeEdit, 2023, С.74-91
11. *Основи практичної психології: [підр. для студ. вищ. учб. закл.] / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева* – Київ: Либідь, 1999. 536 с.
12. Присяжнюк М. М. Прийоми маніпулювання свідомістю людей через засоби масової інформації. *Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони*. №1(1). 2008. С. 51–58.
13. Симоненко С.М. Візуально-мисленнєві стратегії в образотворчій діяльності. *Актуальні проблеми психології: Проблеми психології творчості та обдарованості*. Том 12.; [за ред. В.О.Моляко]. Житомир: вид-во ЖДУ. 2006. Вип.1. С.36 – 48.
14. Третяк Т. М. Психологічний аналіз проявів творчого мислення старшокласників в ускладнених інформаційних умовах. *Функціонування творчого мислення в інформаційно-віртуальному просторі суб'єкта*. В. О. Моляко, Ю. А. Гулько, Н.А. Ваганова [та ін.]; за ред. В. О. Моляко. Київ, 2021. С. 100-126.
15. Франко І. *Краса і секрети творчості*. К.: Мистецтво, 1980. 500 с.
16. Шпельова М. В. Вплив суб'єктивних орієнтирів на розуміння студентами невизначених ситуацій. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія: Психологія. Т. 34 (73), No1, 2023.
17. Шпельова М. В. Вплив особистісних характеристик на художні орієнтації студентів у сприйманні творів живопису. *Психологія художньої творчості*. Т.3. Chisinau: GlobeEdit, 2023 С. 202-223.
18. *Як будувати власне майбутнє: життєві завдання особистості* : [наук. моногр.]/[Т.М. Титаренко, О.Г. Злобіна, Л.А. Лепіхова та ін.] за наук. ред. Т. М. Титаренко; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 512 с.
19. Agaibi, C. E., & Wilson, J. P. (2005). Trauma, PTSD, and resilience: A review of the literature. *Trauma, Violence, & Abuse*, 6, 195–216.
20. Andreassen C. S., Billieux J., Griffiths M. D., Kuss D. J., Demetrovics Z., Mazzoni E., et al. (2016). The relationship between addictive use of social media and video games and symptoms of psychiatric disorders: a large-scale cross-sectional study. *Psychol. Addict. Behav.* 30, 252–262.
21. Devereux G. Cultural thought models in primitive and modern psychiatric theories // *Psychiatry*. – 1958. – Vol. 21. – P. 259 – 374.
22. Dewey, J. *Art as experience*. In John Dewey: *The Later Works, 1925–1953*; Boyston, J., Ed.; Southern Illinois University Press: Carbondale, IL, USA, 1989; Volume 10. 80–89.
23. Han P.K.J., Klein W.M.P.P., Arora N.K. Varieties of uncertainty in health care: a conceptual taxonomy. *Medical Decision Making*. 2011. V. 31. 6. P. 828–838.
24. Havrylets Y. D., Tukaiev S. V., Rizun V. V., Makarchuk M. Y. (2013). “Comparative Analysis of the Effects of Negative and Neutral TV News Stories,” in *World Conference on Psychology and Sociology 2012*. Vol. 82. ed. Maree K. (Amsterdam, Netherlands: Elsevier Science Bv), 421–425.
25. Huber, M.; van Vliet, M.; Giezenberg, M.; Winkens, B.; Heerkens, Y.; Dagnelie, P.C.; Knottnerus, J.A. Towards a ‘patient-centered’ operationalisation of the new dynamic concept of health: A mixed methods study. *BMJ*, 2016, 6. 35–40.
26. Edmonston P.A. *Conceptual Model of Creative Visual Intelligence*. 1975. <https://doi.org/10.1002/j.2162-6057.1975.tb00557.x>
27. Elkins D.N. Psychotherapy and spirituality: toward a theory of the soul. *Journ. of Humanistic Psychology*. 1995. Vol. 35. №2. P. 78–98.
28. Jung C. (1963). *Memories, Dreams, Reflections*. Random House. 447p.
29. Lu L., Argyle M. (1993). TV watching, soap opera and happiness. *J. Med. Sci.* 9, 501–507.
30. Malchiodi, C. *Expressive Therapies: History, Theory and Practice*. In *Expressive Therapies*. New York: The Guilford Press, 2005; pp. 1–16.
31. Malraux A. *Psychologie de l'Art: La création artistique*. Paris: édit. A. Skira. 1948. 226 p.
32. Muñiz-Velázquez JA, Gómez-Baya D, Lozano Delmar J. Exploratory Study of the Relationship Between Happiness and the Rise of Media Consumption During COVID-19 Confinement. *Front Psychol*. 2021, Apr., 29, 531–539.
33. *Neumann E. (2014). The Origins and History of Consciousness. Princeton University Press. 550p.*
34. Panksepp, J. (2012). *The archeology of mind*. New York: WW Norton.
35. Rosenberg B.D., Siegel, J.T. (2021). Threatening uncertainty and psychological reactance. *Curr Psychol*. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01640->

Кучин Сергій Павлович
 Доктор економічних наук, професор
 ORCID: 0000-0002-0633-0014
*Харківський національний університет мистецтв
 імені І. П. Котляревського*

3.3. Нарис з історії розвитку економічної науки в Харкові

Неоцінений доробок в розвиток світової економічної науки зробили українські вчені. Значний внесок в справу розвитку економічних знань мають вчені Харківщини. У нашій розвідці ми спробуємо дослідити наукову та громадську діяльність вчених-економістів, які пов'язали своє життя з становленням та розвитком економічної науки в Харкові. Це чергова публікація з нашого циклу матеріалів, присвячених еволюції економічної науки в Харкові.

Олексієнко Михайло Мартинович. Професор кафедри фінансового права Харківського університету. Народився у жовтні 1847(8) р. в Катеринославі в купецькій сім'ї. У 1864 р. закінчив гімназію із золотою медаллю та вступив на юридичний факультет Харківського університету. У 1869 р. закінчив навчання зі ступенем кандидата права. Залишився в Університеті, з метою отримання звання професора по кафедрі фінансового права. Після захисту кандидатської дисертації «Організація державного господарства» та проведення двох пробних лекцій, М. Олексієнка, як приват-доцента, було допущено до викладання курсу фінансового права. 1872 р. М. Олексієнко захистив у Харківському університеті дисертацію «Нарис наростання державного боргу Англії та Франції». У 1873 р. – призначений штатним доцентом тієї ж кафедри. 1874 р. був відраджений на два роки до Німеччини, Австрії та Франції з метою вивчення фінансових явищ і методів викладання в західних університетах. У 1879 р. захистив докторську дисертацію «Чинне законодавство про прямі податки», яка отримала дуже високу оцінку професора К. К. Гаттенбергера, який разом із професорами Г. М. Цехановецьким та І. П. Сокальським виступили офіційними опонентами на захисті. Цього ж року М. Олексієнко був обраний екстраординарним, а у 1880 р. – ординарним професором кафедри фінансового права. У 1895 р. М. Олексієнко отримав звання заслуженого професора. Читав лекції з фінансового та державного права. У 1876 р. М. Олексієнко – секретар юридичного факультету, з травня 1886 р. до лютого 1891 р. він працює деканом юридичного факультету, а в 1890-1899 рр. – ректором Харківського університету. У цьому році М. Олексієнко був призначений піклувальником Казанського навчального округу, а у 1901 р. повернувся до Харкова, де працював піклувальником Харківського навчального округу до 1905 р. З 1907 р. він член III Державної Думи, голова думської бюджетної комісії. Згодом – член IV Державної Думи. Життєвий шлях М. Олексієнко перервався у 1917 р. Він автор низки робіт з питань фінансів та кредиту. Крім трьох дисертацій ім опубліковано монографію з теорії податків. Результатом викладацької діяльності М. Олексієнка став його великий літографований курс фінансового права обсягом понад дві тисячі сторінок. Як лектор він приваблював аудиторію та мав велику популярність у студентів.

Кауфман Іларіон Ігнатович. Вихованець Харківського університету. Народився 5 липня 1848 р. в Одесі. Автор робіт з банківської справи, кредиту, грошового обігу, статистики. У грудні 1866 р. Вчена Рада Харківського університету нагородила І. Кауфмана золотою медаллю за його дипломну роботу «Теорія коливання цін». У 1867 р. робота І. Кауфмана була опублікована за рішенням Ради Харківського університету та привернула увагу багатьох фахівців, у тому числі й К. Маркса. І. Кауфман закінчив юридичний факультет Харківського університету у 1869 р. та був відраджений за кордон, де вивчав політичну економію, статистику та фінанси. У 1873 р. він отримав ступінь магістра політичної економії в Петербурзькому університеті, захистивши дисертацію «Кредит, банки та грошовий обіг». 1877 р. І. Кауфман отримав ступінь доктора політичної економії та статистики після захисту дисертації «Нерозмінні банкноти в Англії», яку захистив в Київському університеті. Був членом Ради державного дворянського земельного банку. У своїх дослідженнях І. Кауфман захищав тезу про те, що головною цінністю в економіці є сама людина, з її потребами, знаннями, здібностями та вміннями. Аналізуючи динаміку цін, І. Кауфман вперше звернув увагу на наявність циклів коливань цін. Економіка, на думку, І. Кауфмана, постійно «коливається», що знаходить своє вираження у циклічності цін. При цьому він довів, що цикли («коливання») особливо добре помітні, якщо проаналізувати дані про ціни за досить тривалі періоди часу. У 1889 р. І. Кауфман був запрошений до Петербурзького університету як приват-доцент для викладання курсу фінансового права на юридичному факультеті. У 1893 р. він стає екстраординарним професором по кафедрі політичної економії та статистики, у 1901 р. – ординарним професором, а у 1914 р. – заслуженим професором тієї ж кафедри. І. Кауфман викладав курс теорії статистики та фінансового права в Університеті з 1893 р. до кінця життя. Працюючи в Університеті, І. Кауфман не поривав зв'язку із практичною фінансово-кредитною роботою. Брав участь у грошовій реформі С. Ю. Вітте в 1897 р., у діяльності Центрального статистичного комітету,

очолював комісію з розробки матеріалів Загального перепису населення, був членом Ради Державного банку, працював над економічним обґрунтуванням грошової реформи, брав участь в роботі Міжнародного статистичного інституту. Закінчив свій життєвий шлях І. Кауфман 26 грудня 1916 р. у Петербурзі.

Косовський Микола. Учень Г. М. Цехановецького. Після закінчення Харківського університету М. Косовський продовжив працювати з метою отримання звання професора на кафедрі політичної економії та статистики. Захистив магістерську дисертацію «Теорія грошового обігу. Цінність та ціна», яка була опублікована у Записках Харківського університету у 1882 р. (Випуск 1-3), а у 1883 р. вийшла окремою книгою під назвою «Цінність та ціна». Згодом М. Косовський залишив Університет і був членом вченого комітету Міністерства фінансів. М. Косовський прихильник трудової теорії вартості. Аргументуючи необхідність діалектичного підходу до цієї проблеми, він пояснював вартість товару кількістю вкладеної в нього праці, а закон «мінової цінності» називав основним законом політичної економії. Він досліджував еволюцію класичної школи, показував, що розробка теорії вартості йшла від У. Петті через А. Сміта та Д. Рікардо до К. Маркса. При цьому він критикував альтернативні теорії, виступав проти вчених, які вважали, що цінність визначається попитом та пропозицією або корисністю. Він абсолютизував трудову теорію вартості, надавав їй великого значення у розбудові соціально-економічних відносин. Ця теорія, на його думку, перетворює соціально-економічні відносини та існуючий принцип розподілу, сприяє тому, що згодом з'явиться інша політична економія, зникне залізний закон заробітної плати, зникне рента, зникне економічне рабство та експлуатація. М. Косовський спеціально не розглядав проблему розподілу, але як прихильник трудової теорії вартості наголошував на нетрудовому, експлуаторському характері прибутку і вказував на її повну залежність від кількості експлуатованої праці. Він вважав, що прибуток капіталіста при цьому відсотку експлуатації повністю залежить від кількості праці, тому фабриканти запекло опираються кожній спробі скорочення робочого дня.

Миклашевський Іван Миколайович. Професор кафедри політичної економії та статистики Харківського університету, прихильник історичної школи політичної економії. Народився у 1858 р. Вступивши до Петербурзького університету, він присвятив себе вивченню природничих наук, але через життєві обставини незабаром перейшов до Московського університету, а потім стан здоров'я змусив його переїхати до Одеси, де він у 1882 р. закінчив місцевий Університет зі ступенем кандидата природничих наук. Після закінчення Університету він продовжував спеціальні заняття з геології та у 1883 р. завершив дослідження геології Глухівського повіту Чернігівської області. Два наступні роки він провів у своєму маєтку Чернігівської губернії, опікуючись господарством та беручи участь у місцевій земській діяльності. У 1885 р. І. Миклашевський був призначений стипендіатом Петрівської землеробської академії, а 1888 р. склав іспит на ступінь магістра сільськогосподарських наук. З 1887 по 1891 р. він працює доцентом цієї академії та викладає сільськогосподарське законодавство (поліцію сільського господарства). У 1893 р. складає у Демидівському юридичному лицейі іспит на ступінь кандидата права, і з 1894 по 1896 гг. як приват-доцент читає в Московському університеті лекції з прикладної економіки. Потім, після дуже короткочасного професорства у Демидівському юридичному лицейі, І. Миклашевський у 1896 р. переходить до Харківського університету. У Харкові він одержує посаду професора статистики, а після смерті професора Г. Цехановецького – очолює кафедру. Працюючи в Харківському університеті, він брав активну участь у справах Ради, був віце-головою комітету зі спорудження пам'ятника В. Каразіну та членом комісії з перегляду університетського статуту. І. Миклашевський мав широку енциклопедичну освіту, вирізнявся видатною працездатністю. Помер вчений у 1901 р. на 43 році життя в період повного розквіту наукових сил, залишивши зібраний їм матеріал для нового твору з історії землеволодіння.

Ковалевський Максим Максимович. Народився 27 серпня 1851 р. у Харкові в сім'ї повітового, потім губернського голови дворянства. До 13 років виховувався в сім'ї під наглядом французьких і німецьких вихователів. Вже в дитинстві опанував англійську, французьку та німецьку мови, пізніше італійську та іспанську. Після складеного іспиту М. Ковалевського було прийнято до п'ятого класу гімназії. У 1868 р. М. Ковалевський закінчив із золотою медаллю гімназію та вступив на юридичний факультет Харківського університету. Після його закінчення у 1872 р. М. Ковалевський був залишений професором Д. І. Каченовським для підготовки до професорського звання на кафедрі державного права європейських держав. Але невдовзі після смерті Д. І. Каченовського вирушив до Німеччини, а потім до Англії, де багато працював над докторською дисертацією на тему «Громадський лад Англії наприкінці середньовіччя». Протягом десяти років з 1878 по 1887 рр. він працює професором Московського університету. У цей же період протягом двох років перебував у закордонному відрядженні в Італії, Іспанії та Сполучених штатах Америки. Після повернення з відрядження поряд із загальним курсом історій державних установ та характеристики політичних порядків на Заході викладав ще спецкурси з історії американських установ, порівняльної історії сім'ї та власності, історії станів на Заході, історії найдавнішого кримінального права та процесу. М. Ковалевський читав також публічні лекції та реферати в юридичному та етнографічному

товариствах. У 1874 р. він познайомився з К. Марксом, мав з ним листування. У своїх спогадах він охоче ділився своїми враженнями про зустрічі з вченим. У 1901 р. М. Ковалевський виїхав за кордон та організував у Парижі Вищу школу суспільних наук, до програми якої входив курс історії України. Читав лекції в Оксфордському, Стокгольмському та інших університетах. З 1905 по 1916 рр. він працював у Петербурзькому університеті. У 1906 р. був обраний депутатом I Державної думи, і з 1907 р. – членом Державної ради. З 1909 р. він видає журнал «Вісник Європи». М. Ковалевський виступав за соціальну гармонію між групами та класами, був прихильником демократичних перетворень без класової боротьби та соціальної революції, висловлювався проти переслідувань української культури та мови. М. Ковалевський написав велику кількість наукових праць, у яких він постає як економіст, історик, етнограф, юрист, соціолог. Багато сил він віддав вивченню історії економічної думки. За заслуги у сфері наукової діяльності у 1914 р. М. Ковалевського було обрано членом Імператорської академії наук. Закінчив свій життєвий шлях М. Ковалевський у 1916 р.

Джерела

1. Алексеенко М. М. Взгляд на развитие учения о налоге у экономистов: А. Смита, Ж. Б. Сэя, Д. Рикардо, С. Сисмонди, Д. С. Милля. 1870.
2. Алексеенко М. М. Организация государственного хозяйничанья. 1870.
3. Алексеенко М. М. Государственный кредит. Очерк нарастания государственного долга Англии и Франции. 1872.
4. Алексеенко М. М. Действующее законодательство о прямых налогах. 1979.
5. Алексеенко М. М. О подоходном налоге. 1885.
6. Ковалевський М. М. Действительная природа Государственной Думы. 1905.
7. Ковалевський М. М. Из истории государственной власти в России. 1905.
8. Ковалевський М. М. Краткий обзор экономической эволюции и её подразделения на периоды. 1899.
9. Ковалевський М. М. Общественный строй Англии в конце средних веков. 1880.
10. Ковалевський М. М. Общинное землевладение. Причины, ход и последствия его разложения. 1879.
11. Ковалевський М. М. Опыты по истории юрисдикции налогов во Франции с XIV века до смерти Людовика XIV. 1876.
12. Ковалевський М. М. От прямого народоуправства к представительному и от патриархальной монархии и парламентаризму. Рост государства и его отражение в истории политических учений. 1906.
13. Ковалевський М. М. Очерк истории развития социологии в конце XIX и в начале XX века. 1910.
14. Ковалевський М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. 1895.
15. Ковалевський М. М. Происхождение мелкой крестьянской собственности во Франции. 1912.
16. Ковалевський М. М. Происхождение современной демократии. 1895.
17. Ковалевський М. М. Развитие народного хозяйства в Западной Европе. 1899.
18. Ковалевський М. М. Социология. 1910.
19. Ковалевський М. М. Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства. 1898.
20. Ковалевський М. М. Происхождение мелкой крестьянской собственности во Франции. 1912.
21. Ковалевський М. М. Очерк происхождения и развития семьи и собственности. Курс лекций прочитанный в Стокгольмском университете. 1939.
22. Миклашевський І. М. Геология Глуховского уезда Черниговской губернии. 1883.
23. Миклашевський І. М. Сельское хозяйство Японии. 1887.
24. Миклашевський І. М. Что такое сельскохозяйственное законодательство? 1888.
25. Миклашевський І. М. Народное образование в Киевском учебном округе. 1891.
26. Миклашевський І. М. Задачи экономии и полиции сельского хозяйства. 1892).
27. Миклашевський І. М. О численном методе изучения общественных явлений. 1897.
28. Миклашевський І. М. Земледелие и горнозаводская промышленность в России. 1897.
29. Кауфман И. И. Рецензия на русский перевод 1-го тома «Капитала» К. Маркса. 1872.
30. Кауфман И. И. Статистика государственных финансов России в 1862-1884 гг. 1886.
31. Кауфман И. И. Теория колебания цен. 1867.
32. Кауфман И. И. К учению о деньгах и кредите. 1868.
33. Кауфман И. И. Статистика русских банков. 1872-1876.
34. Кауфман И. И. Теория и практика банкового дела. 1873-1977.
35. Кауфман И. И. Бумажноденежные проекты и экстраординарные финансы. 1879.
36. Кауфман И. И. Кредитные билеты, их упадок и восстановление. 1888.
37. Кауфман И. И. Основания расчетов по публичным займам, государственным, городским, железнодорожным, ипотечным и т. п. 1891.
38. Кауфман И. И. Государственные долги. 1872.
39. Кауфман И. И. Наши неотложные долги. 1874.
40. Кауфман И. И. Реформа кредитной денежной системы. 1875.
41. Косовський М. Ценность и цена. 1883.

Сафронова Марія Ігорівна

ТОВ «Консалтингова компанія «Агроцентр-Україна»

3.4. Особливості переживання почуття заздрості жінками з різними соціально-демографічними показниками

Стаття присвячена аналізу феномену почуття заздрості та особливостям його переживання серед жінок з різними соціально-демографічними характеристиками. Представлено стислий огляд підходів до визначення поняття почуття заздрості та причин її виникнення. Дослідження здійснено серед 45 жінок віком від 18 до 64 років. Досліджувані мають різний рівень освіти та різний шлюбний статус. Встановлено статистично значущі відмінності між показниками заздрості-неприятності та показниками маскованої заздрості-неприятності серед досліджуваних різного віку. Встановлено статистично значущі відмінності між показниками заздрості-неприятності та показниками заздрості серед досліджуваних з різним шлюбним статусом. Встановлено статистично значущі відмінності у показниках причин заздрості, а саме у показниках успіху інших серед досліджуваних з різним рівнем освіти. Ключові слова: почуття заздрості, види заздрості, причини заздрості, жінки, шлюбний статус, рівень освіти.

Постановка проблеми. Сучасний стан суспільства визначається його соціально-економічними умовами, зміною етичних і моральних цінностей, значним соціальним розшаруванням, а також прагненням до успіху, матеріальних благ і самореалізації.

Постійна присутність конкуренції проникає в усі аспекти людського існування та функціонування. У сучасному світі спостерігається подвійність впливів на особистість, що штовхають її в протилежних напрямках. Ринкова динаміка спонукає до жорстокої конкуренції, в той час як соціальні цінності спонукають нас проявляти взаємну доброту. Тактика засобів масової інформації та соціальних мереж пробуджують наші бажання, тоді як вимоги повсякденного життя часто перешкоджають їх реалізації, породжуючи відчуття неповноцінності. Прагнення вписатися в сучасне уявлення про успіх і цінності матеріалістичної культури неминуче породжує та культивує почуття заздрості серед людей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження механізмів заздрості багато років є предметом психологічних та соціологічних досліджень. Сьогодні існує велика кількість наукових досліджень присвячених феномену заздрості серед закордонних та вітчизняних вчених. Серед класиків закордонної психології дослідженням заздрості займалися М. Кляйн (деструктивний вплив заздрості немовляти), П. Куттер (психоаналіз заздрості як однієї з пристрастей); В. Моляко (зміст заздрості та рівні її розвитку), Ф. Ніцше (екзистенційна заздрість); З. Фройд (статева заздрість). Серед українських вчених слід виділити роботи Н. Грисенко (індивідуально-психологічні характеристики схильних до заздрості осіб), А. Лісовенко (впевненість осіб з різною схильністю до заздрості).

Серед сучасних закордонних дослідників феномену заздрості слід виділити В. Паротта та Р. Сміта (досвід заздрості та заздрості), Р. Брінгл та А. Роуч (зв'язок між когнітивними, емоційними та поведінковими ревнощами), Я. Сян (зв'язок емоційного інтелекту та заздрості).

Постановка завдання. Мета роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості переживання почуття заздрості жінками з різними соціально-демографічними показниками.

Виклад основного матеріалу дослідження. Феномен заздрості відносно нещодавно став предметом дискусій у психологічній науці [8, с. 56-66]. Вплив заздрості на людину можна порівняти з впливом любові та ревнощів. Часто заздрість залишається непоміченою, пригнічується або маскується людиною, ховаючись за такими почуттями, як невдоволення, образа, роздратування або почуття несправедливості. Це одна з найменш визнаних емоцій, про яку рідко згадують при поясненні своїх мотивів, установок і реакцій, але часто приписують іншим [9, с. 322]. Заздрість являє собою бажання володіти тим, що є в інших, або перевершити їх, що зрештою призводить до бажання домінувати. Конкурентне почуття породжує заздрість, яка спрямована на те, щоб знищити перевагу, якою володіє інший, і тим самим усунути уявну несправедливість [4, с. 12-13].

Концепція заздрості розглядається в багатьох теоріях особистості. Найперші наукові спроби розкрити та проаналізувати заздрість були зроблені психоаналітиками. В рамках психоаналізу З. Фрейда заздрість розуміється як вираження первинного інстинкту смерті та найбільш ранню форму агресії в об'єктних відносинах. Зокрема, це виникає внаслідок нерозв'язаного Едіпового конфлікту, що триває, який є фіксованою суперечністю у відносинах між дитиною та її батьками та поширюється на інші етапи життя та типи стосунків. З. Фройд стверджував, що заздрість є фундаментальною основою багатьох установок, таких як «дух спільноти», який вимагає справедливості, рівності та солідарності [5]. За його словами, те, що в суспільстві виглядає як «суспільний дух», народжується із заздрості – уявлення про те, що ніхто не повинен бути винятковим, усі повинні бути ідентичними та мати однакові речі. Соціальне почуття, зазначає Фройд, створюється шляхом перетворення спочатку ворожого почуття на позитивний зв'язок через ідентифікацію [5].

Заздрість – архетип, який К. Юнг вважав пов'язаним із суперечностями колективного несвідомого. Він розглядав це явище крізь призму «домінантних, агресивних стосунків» і надавав йому динаміки та руйнівної сили [3, с.407]. К. Юнг також називав заздрість «тінню», яка представляє негативні аспекти особистості, включаючи всі небажані риси, приховані та невизнані людиною. Це охоплює «панівні, афективні, нав'язливі, інвазивні стани», які мають здатність вражати та пригнічувати добре впорядковане Его. За словами К. Юнга, «заздрість і всі відомі пороки належать до темної сторони підсвідомості, яка може проявлятися двоюко: позитивно як «дух природи», творчо запліднює людей, речі і весь світ, або негативно, як злий дух, що прагне до погібелі» [7].

Заздрість розглядалася Е. Фроммом як особливий тип фрустрації, який виникає при відмові в задоволенні бажань людини [6]. Е. Фромм стверджує, що заздрість розвивається, коли людина не тільки не може отримати те, чого вона бажає, але також коли хтось інший володіє тим, чого вона жадає.

Заздрість, на думку М. Кляйн, – це вроджене почуття деструктивно-агресивного характеру. Вона стверджує, що люди народжуються з різними конституційними тенденціями до заздрості, що включає їхній досвід під час внутрішньоутробного розвитку та пологів. Відповідно до своєї теорії об'єктних відносин М. Кляйн постулювала, що груди є першим об'єктом, з яким немовля формує стосунки. Це призводить до почуття заздрості, коли груди сприймаються як «хороші» через щедру лактацію або «погані» через недостатню лактацію. Потім немовля поширює ці сприйняття на саму матір залежно від ступеня задоволення власних потреб [2, с.178].

В сучасних дослідженнях заздрість розглядається як сукупність різноманітних негативних емоцій, до яких належать тривога, дратівливість, мстивість, недоброзичливість, безпорадність, сором'язливість, суперництво, конкуренція, ненависть, злоба, невдячність, егоїзм, розчарування та почуття несправедливості. Визначення заздрості досить різноманітні, починаючи від смутку та розчарування до ненависті та пороку. Крім того, дослідження заздрості підкреслюють, що людина, яка відчуває ревності, має незадоволену вимогу до незмінної системи цінностей, позитивної самооцінки, підтвердження, визнання та визнання, які відповідають її ідеалу «Я» [1, с.67-69].

Джерела заздрості є водночас зовнішніми чинниками, які впливають на неї. Ці чинники включають соціальну нерівність, чіткі соціальні ієрархії, економічну, культурну та політичну нестабільність, а також історичну невизначеність. Крім того, значна частина населення відчуває соціальну замкнутість та незахищеність, що ще більше погіршує ситуацію.

Слід підкреслити, що ступінь впливу зовнішніх факторів заздрості на людину значною мірою залежить від її особистої інтерпретації заздрісних обставин.

Завдяки аналізу та узагальненню літературних джерел можна виявити та узагальнити як внутрішні, так і зовнішні фактори, що сприяють переживанню заздрості. Схильність до заздрості визначається поєднанням формально-динамічних характеристик особистості індивіда, таких як динаміка його психічних процесів і притаманних йому конституційних якостей, і соціально-імперативних особливостей і впливів, включаючи вплив соціального середовища, культурні норми, етичні цінності та суспільні цінності оточення.

Методи і вибірка дослідження. У дослідженні взяли участь 44 жінки віком від 18 до 64 років, середній вік досліджуваних становить 39 +/-9,8 років. Досліджувані жінки мають різний шлюбний статус: 17% неодружені, 71% одружені та 12% розлучені та різний рівень освіти: 66,7% мають вищу освіту, 8,9% – незакінчену вищу, 4,4% – середню та 20% – середню спеціальну освіту.

В якості психодіагностичного інструментарію використано такі методики: тест “Коріння заздрості” Ю.В. Щербатих – для виявлення причин заздрості; методика дослідження заздрісності особистості Т.В. Бескової.

Математико-статистична обробка даних здійснено з використанням кластерного аналізу методом k-середніх та Н-критерія Крускала-Уолліса з використанням програми IBM SPSS Statistics 22.

Результати. Для розподілу вибірки на групи за віком застосовано кластерний аналіз методом k-середніх. За результатами кластеризації отримано три групи досліджуваних різного віку. До першого кластеру увійшло 13 досліджуваних з середнім віком 50,38 років, що за періодизацією Д. Бромлей співвідноситься з віком пізньої дорослості, до другого кластеру увійшло 6 досліджуваних з середнім віком 21,5 років, що співвідноситься з періодом ранньої дорослості та до третього кластеру увійшло 25 досліджуваних з середнім віком 37,68 років, що співвідноситься з періодом середньої дорослості.

Результати порівняльного аналізу між причинами заздрості (опитувальник “Коріння заздрості” Ю.В. Щербатих) серед досліджуваних різного віку представлено у табл.1.

Таблиця 1

Конструкти за методикою «Коріння заздрості» Ю.В. Щербатих	Рання дорослість	Середня дорослість	Пізня дорослість	Рівень значущості
	n=6	n=25	n=13	
Рівність	32,83	22,46	17,81	0,058
Справедливість	27,58	21,94	21,23	0,566
Успіх інших	31,08	22,12	19,27	0,17
Доля	28	21,88	21,15	0,519
Негатив	25,75	20,4	25,04	0,452
Ревнощі	23,5	24,76	17,69	0,264
Самооцінка	26	19,74	26,19	0,258
Невдача	24,25	23,7	19,38	0,573

Відповідно до результатів статистичних розрахунків не було виявлено статистично значущих відмінностей між трьома групами за такими показниками: рівність (0,058), справедливість (0,566), успіх інших (0,17), доля (0,519), негатив (0,452), ревнощі (0,264), самооцінка (0,258), невдача (0,573).

Результати порівняльного аналізу між показниками заздрісності особистості (за методикою дослідження заздрісності особистості Т.В. Бескової) представлено у табл.2.

Таблиця 2

Конструкти за методикою дослідження заздрісності особистості Т. В. Бескової	Рання дорослість	Середня дорослість	Пізня дорослість	Рівень значущості
	n=6	n=25	n=13	
Заздрість-неприятнь	35	22,92	15,92	0,01
Заздрість-зневіра	30,83	21,14	21,27	0,231
Маскована заздрість	32,25	18,12	26,42	0,022
Показник заздрісності особистості	32,92	22,08	18,5	0,073

Відповідно до результатів порівняльного аналізу встановлено статистично значущі відмінності між показниками заздрісності-неприятні серед досліджуваних різного віку. Найвищі показники заздрісності-неприятні виявлено серед досліджуваних, що відносяться до вікового періоду ранньої дорослості (* $N=35;p=0,01$) у порівнянні з досліджуваними, що відносяться до періоду середньої дорослості ($N=22,92;p=0,01$) та пізньої дорослості ($N=15,95;p=0,01$). Ймовірно, почуття роздратованості та гніву, що націлені на інших людей, що суб'єктивно досягли більшого знижуються по мірі дорослішання людини.

Не було виявлено статистично значущих відмінностей між показниками заздрісності-зневіри серед досліджуваних різного віку (0,231).

Встановлено статистично значущі відмінності між показниками маскованої заздрісності серед досліджуваних різного віку. Так найвищі показники спостерігаються у групі досліджуваних, що відносяться до ранньої дорослості ($N=32,25;p=0,022$), у порівнянні з особами, що відносяться до вікового періоду пізньої дорослості ($N=26,42;p=0,022$) та середньої дорослості ($N=18,12;p=0,22$). Відповідно, ми можемо припустити, що показники маскованої заздрісності (тобто, установка "Це не я заздрю, це всі довкола заздять мені") досягає свого піку у період ранньої дорослості. У період середньої дорослості цей показник значно знижується та знову зростає у період пізньої дорослості.

Розглянемо результати порівняльного аналізу для груп досліджуваних з різним шлюбним статусом. У табл. 3 представлено результати порівняльного аналізу для причин заздрісності (за методикою "Коріння заздрісності" Ю.В. Щербатих) серед жінок з різним шлюбним статусом.

Таблиця 3

Конструкти за методикою «Коріння заздрості» Ю.В. Щербатих	Розлучені	Неодружені	Одружені	Рівень значущості
	n=4	n=8	n=32	
Рівність	15,25	26,88	22,31	0,326
Справедливість	20,25	23,75	22,47	0,904
Успіх інших	16,38	22,81	23,19	0,603
Доля	14,88	22,12	23,55	0,44
Негатив	17	18,31	24,23	0,332
Ревнощі	15,25	20,62	23,88	0,4
Самооцінка	12,38	19,81	24,44	0,165
Невдача	13,25	24,12	23,25	0,309

За результатами порівняльного аналізу не було виявлено статистично значущих відмінностей між досліджуваними показниками серед жінок з різним шлюбним статусом: рівність (0,326), справедливість (0,904), успіх інших (0,603), доля (0,44), негатив (0,332), ревнощі (0,4), самооцінка (0,165) та невдача (0,309).

У табл. 4 представлено результати порівняльного для показників заздрісності особистості (за методикою дослідження заздрісності особистості Т.В. Бескової) серед досліджуваних з різним шлюбним статусом.

Таблиця 4

Конструкти за методикою дослідження заздрісності особистості Т.В. Бескової	Розлучені	Неодружені	Одружені	Рівень значущості
	n=4	n=8	n=32	
Заздрість-неприязнь	12	32,19	21,39	0,024
Заздрість-зневіра	11,38	29,38	22,17	0,07
Маскована заздрість	23,88	24,25	21,89	0,875
Показник заздрісності особистості	11	31,94	21,58	0,021

За результатами статистичних розрахунків виявлено статистично значущі відмінності між показниками заздрісності-неприязні серед досліджуваних з різним шлюбним статусом. Виявлено вищий рівень заздрісності-неприязні серед неодружених жінок ($N=32,19; p=0,024$) у порівнянні з розлученими ($N=12; p=0,024$) та одруженими ($N=21,39; p=0,024$). Таким чином, неодружені жінки більшою мірою схильні до переживання злості, гніву та роздратування, що направлені на людей, яким вдалося досягнути чогось більшого у житті. Зазвичай заздрість-неприязнь проявляється не лише в бажанні заволодіти певним предметом чи цінностями, а скоріше в бажанні, щоб об'єкт заздрісності залишився без цього предмету чи цінності.

За результатами статистичних розрахунків не виявлено статистично значущих відмінностей між показниками заздрісності-зневіра (0,07) та показниками маскованої заздрісності (0,875) серед жінок з різним шлюбним статусом.

Проте встановлено статистично значущі відмінності між показником заздрісності особистості. Виявлено, що найвищі показники спостерігаються серед неодружених жінок ($N=31,94; p=0,021$) у порівнянні з одруженими ($N=21,58; p=0,021$) та розлученими жінками ($N=11; p=0,021$). Відповідно, неодружені жінки більшою мірою схильні до переживання почуття заздрісності у порівнянні з одруженими та розлученими.

Розглянемо результати порівняльного аналізу для досліджуваних з різним рівнем освіти. У табл. 5 представлено результати порівняльного аналізу для показників причин заздрісності (за опитувальником «Коріння заздрісності» В.Ю. Щербатих).

Таблиця 5

Конструкти за методикою «Коріння заздрості» Ю. В. Щербатих	Середня освіта	Середня спеціальна освіта	Незакінчена вища освіта	Вища освіта	Рівень значущості
	n=2	n=9	n=4	n=20	
Рівність	36	20,67	30,75	21	0,211
Справедливість	27,25	22,78	29,12	21,17	0,64
Успіх інших	34,25	23,61	36,5	19,41	0,042
Доля	39,25	23	25,38	20,79	0,245
Негатив	33	23	23,75	21,45	0,657
Ревнощі	33,25	24	23,5	21,16	0,596
Самооцінка	33,25	23,17	18,25	22,14	0,591
Невдача	37,75	19,83	22,62	22,26	0,352

Відповідно до результатів статистичних розрахунків не було виявлено статистично значущих відмінностей між рядом показників причин заздрості серед досліджуваних з різним рівнем освіти, а саме: рівність (0,211), справедливість (0,64), доля (0,245), негатив (0,657), ревнощі (0,596), самооцінка (0,591) та невдача (0,352).

Проте встановлено статистично значущі відмінності між показниками успіх інших як причина заздрості. Найвищі показники виявлено у групі досліджуваних з незакінченою вищою освітою ($H=36,5; p=0,042$) у порівнянні з досліджуваними з середньою освітою ($H=34,25; p=0,042$), середньою спеціальною освітою ($H=23,61; p=0,042$) та вищою освітою ($H=19,41; p=0,042$). Відповідно до результатів дослідження ми можемо говорити про те, що люди, які мають лише середню освіту або незакінчену вищу більшою мірою схильні переживати почуття заздрості через надмірний з їх точки зору успіх інших, у порівнянні з досліджуваними, які вже мають закінчену вищу або середню спеціальну освіту, тобто, іншими словами – вже мають диплом. Тобто, у сприйнятті даної категорії досліджуваних успіх та статки можуть сприйматися як щось аморальне та переживати роздратування через те, що хтось інший досяг цього у житті.

В табл. 6 представлено результати порівняльного аналізу для показників заздрісності особистості (за методикою дослідження заздрісності особистості Т.В. Бескової) серед досліджуваних з різним рівнем освіти.

Таблиця 6

Конструкти за методикою дослідження заздрісності особистості Т. В. Бескової	Середня освіта	Середня спеціальна освіта	Незакінчена вища освіта	Вища освіта	Рівень значущості
	n=2	n=9	n=4	n=20	
Заздрість-неприятність	28,5	25,22	32,62	19,84	0,205
Заздрість-зневіра	31,25	28,83	30,12	18,88	0,077
Маскована заздрість	16	17,94	19,25	24,81	0,416
Показник заздрісності особистості	29,5	27,5	32,5	19,09	0,092

За результатами порівняльного аналізу не було виявлено статистично значущих відмінностей між показниками заздрісності особистості серед досліджуваних з різним рівнем освіти, а саме: заздрість-неприятність (0,205), заздрість-зневіра (0,077), маскована заздрість (0,416) та показником заздрісності особистості (0,092).

Висновки. Проведено теоретичний аналіз літературних джерел присвячених вивченню феномену почуття заздрості. Встановлено статистично значущі відмінності між показниками заздрості-неприязні та показниками маскованої заздрості серед досліджуваних різного віку. Встановлено статистично значущі відмінності між показниками заздрості-неприязні та показниками заздрісності особистості серед досліджуваних з різним шлюбним статусом. Встановлено статистично значущі відмінності у показниках причин заздрості, а саме у показниках успіху інших серед досліджуваних з різним рівнем освіти.

Перспектива досліджень полягає у розширенні вибірки та здійсненні порівняльного аналізу серед досліджуваних різної статі, що доповнить наукові уявлення щодо статевої особливості переживання почуття заздрості.

Джерела

- Свєдкімова О. О., Мохорева О. М. Феномен заздрості у сучасних дослідженнях. *Особистість, суспільство, закон*. Харків, 2021. С.67-69.
- Кучманіч І. М., Отреп'єва Г. Р. Феномен заздрості як об'єкт психологічного аналізу. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського*. Серія : Психологічні науки. 2013. Т. 2, № 10. 2013. С.178.
- Мохорева О. М. Заздрість як предмет дослідження в сучасній психологічній науці. Харківський національний університет внутрішніх справ: 20 років у статусі національного : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. м. Харків, 2 березня 2021 р. Харків, 2021. С.407.
- Набока І. Що таке "заздрість" з погляду психології. *Психологічний журнал*. 2000. № 5. С. 12–13.
- Фройд З. Вступ до психоаналізу. Нові висновки / перекл. П. Таращук. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2021. 552 с .
- Фромм. Е. Мистецтво любові. 2017. 112с.
- Юнг. К. Г. Архетипи і колективне несвідоме. 2018.608с.
- Яланська С.П. Заздрість – проблема чи поштовх до дій? *Актуальні проблеми психології* : зб. наук.пр. Київ : Видав. Лисенко М.М., 2013. Т. 3. Консультативна психологія та психотерапія. № 9. С. 56-66.
- Яміна В. І. Заздрість як психологічний феномен. *Сучасні виміри практичної психології* : зб. роб. студ. каф. заг. та практич.псих./ відп. ред. М. В. Папуча. Ніжин :НДУім. М. Гоголя, 2012. С. 322.

Гуцуляк Лідія Іллівна

Кандидат педагогічних наук

ORCID: 0000-0003-2490-3514

Університет Григорія Сковороди в Переяславі

3.5. Профілактика девіантної поведінки серед неповнолітніх

У роботі розглянуто сутність понять «девіація», «девіантна поведінка», теорії формування девіантної поведінки. Охарактеризовано види девіантної поведінки, як-от делінквентна, адиктивна, наркозалежна, психопатологічна поведінка. Виокремлено та охарактеризовано біологічні, соціальні, педагогічні та психологічні причини та передумови девіантної поведінки. Визначено, що профілактика девіантної поведінки – це комплекс заходів з метою запобігання, виявлення та подолання негативного впливу факторів, які сприяють виникненню та формуванню відхилень у поведінці неповнолітніх. Наголошено, що в умовах закладу загальної середньої освіти координують і здійснюють профілактичну діяльність соціальні педагоги, основною метою діяльності яких є створення сприятливих умов для всебічного розвитку особистості дитини, сприяння розкриттю індивідуальних особливостей учнів, що забезпечують можливості їх самовизначення та самореалізації в умовах сучасного життя. Ключові слова: профілактика, девіації, девіантна поведінка, неповнолітні, соціальний педагог, заклад загальної середньої освіти.

1. Поняття, види та причини девіантної поведінки.

Сьогодні поряд з позитивними змінами в країні відбуваються процеси, що характеризуються негативними тенденціями: змінюється спосіб життя людей, поглиблюється соціальна диференціація, посилюється конфліктність, зростає бездуховність, простежується тенденція збільшення числа сімей так званої «групи ризику». Світогляд, система моральних цінностей нинішніх дітей та підлітків формуються у світі кричущих протиріч та соціальної незахищеності. На жаль, доводиться констатувати, що нинішня соціально-економічна ситуація в країні негативно впливає на підростаюче покоління, провокуючи зростання девіацій серед неповнолітніх. Незважаючи на значну кількість літератури, що описує девіантну поведінку, це питання не можна назвати вивченим або менш актуальним з часом.

Згідно енциклопедії для фахівців соціальної сфери «девіація (лат. deviation – відхилення) – це відхилення в розвитку, функціонуванні, параметрах або якостях об'єкта (процесу, явища чи системи) від визначених для них норм». Поняття «девіація» може застосовуватися до фізичних, біологічних та соціальних явищ. Однак критерії девіації завжди формуються людською свідомістю. Норма представляє собою уявлення про припустимий діапазон змін для об'єкта, при якому він не втрачає своєї сутності та здатності виконувати свої функції. Це уявлення може базуватися на наукових дослідженнях, або на уявленнях та очікуваннях групи людей [6].

На думку французького соціолога Е. Дюркгейма, одного з основоположників науки девіантології, девіація – це відхилення, невідповідність поведінки особистості правилам і нормам, встановленим у суспільстві чи конкретній соціальній групі [11].

Також, девіації розглядаються як первинні та вторинні відхилення. До первинних відхилень відносять

поведінку особистості, яка незначно відхиляється від культурних норм суспільства і не розцінюється як серйозне порушення суспільного ладу. Вторинними відхиленнями називають поведінку, що несе в собі значне порушення громадського порядку і розцінюється як девіантна [8].

У тлумачному словнику-мінімумі із соціальної педагогіки та соціальної роботи зазначено, що девіантна поведінка описує особистість, яка відхиляється від прийнятих суспільно-моральних норм і адаптується в межах двох або кількох субкультур за допомогою власних новоутворень, що формуються під впливом соціальних чинників. Згідно даного словника, така поведінка проявляється у нестабільних міжособистісних відносинах, недостатній здатності соціально адекватно реагувати на події та у відсутності контролю над власною поведінкою [9].

З цього приводу Н. Онищенко зазначає, що девіантна поведінка у неповнолітніх виникає, коли особистість зазнає деградації у своїх духовних пошуках і зупиняється лише на рівні прагматичної взаємодії з оточуючим середовищем. У таких обставинах девіація виявляється як невідповідність особи цінностям суспільного життя, які не відповідають її морально-правовим орієнтаціям за змістом і напрямом [15].

У свою чергу М. Малькова описує девіантного неповнолітнього як особу, у якої сформувався певний, досить стійкий стереотип поведінки, який відхиляється від прийнятих у конкретному суспільстві норм і стандартів. Ця поведінка спричиняє саморуїнування особистості та включає різні аспекти девіації, такі як антисоціальність, асоціальність, протиправність, делінквентність та залежність [12].

Згідно з Л. Вейландем девіантна поведінка неповнолітніх виникає як реакція на соціальні або мікросоціальні умови, у яких вони опинилася, і є способом спілкування з оточуючим соціумом у випадках, коли інші соціально прийнятні способи спілкування вичерпані або недоступні. Дослідниця виділяє основною ознакою девіантної поведінки неповнолітніх стійку патогенну, психічну або соціальну дезадаптацію. Така поведінка є стереотипною, постійною і тісно пов'язаною зі стійкими особистісними рисами людини, часто призводить до значного особистісного ушкодження та перешкоджає подальшій соціалізації [2].

В енциклопедії сучасної України наголошено, що девіантна поведінка (від латинського deviation – відхилення) є формою соціальної поведінки, що суперечить прийнятим у конкретному суспільстві нормам права, моралі, соціальним нормам і стереотипам. Вона виникає внаслідок свідомого вибору особи порушувати або не порушувати соціальні норми, що обмежують її поведінку. З часом ці соціальні норми та правила змінюються, що призводить до нових форм девіантної поведінки. Оцінка девіантної поведінки здійснюється з урахуванням історичних умов і має конкретний характер. Вона може включати правопорушення, такі як злочинність, алкоголізм, наркоманію, проституцію, а також суїциди. Різноманітність соціальних норм у суспільстві призводить до різних видів девіацій [7].

Отож, серед вітчизняних та зарубіжних дослідників не існує єдиної точки зору щодо визначення поняття «девіантна поведінка». Деякі вбачають її в усіх відхиленнях від соціальних норм, інші обмежують це поняття лише порушеннями правових норм, а треті зазначають різноманітні соціальні патології, такі як алкоголізм, наркотизм та вбивства.

Існує безліч теорій формування девіантної поведінки як з боку внутрішніх факторів, так і спровокованих через вплив оточення. Американський соціолог, фахівець у галузі девіантології Р. Мертон описував девіацію з погляду невідповідності культурних цілей сформованих суспільством зі способами їх досягнення. Відхилення за однією або обома ознаками прирівнюється до девіації. У створеній ним класифікації девіації поділяються на 4 типи:

- інновація – ухвалення цілей, але не методів їх досягнення;
- ритуалізм – неприйняття цілей із прийняттям методів досягнення;
- ретретизм – неприйняття цілей та методів їх досягнення;
- бунт – прагнення зміни цілей і засобів досягнення [5].

У психологічних теоріях девіантна поведінка пояснюється різними порушеннями психологічних функцій, психологічними травмами, комплексами неповноцінності [17; 18].

Відомий психолог З. Фрейд вважав, що девіантна поведінка породжує внутрішні конфлікти, які виникають через те, що інстинктивні імпульси суперечать вимогам норм моралі та права. І щоб не допустити конфлікту, людина вдається до різних захисних механізмів. До них відноситься: витіснення, заміщення, раціоналізація, регресія та заперечення. Захисні механізми виявляються на підсвідомому рівні і кожна людина іноді вдається до них. У тих випадках, коли захисні механізми не допомагають нейтралізувати внутрішній конфлікт, у людини виникають різні порушення нормальної психічної діяльності, наприклад, неврози або психози, на ґрунті яких і виникає девіантна поведінка [30].

Відповідно до концепції Ф. Рімана поведінка визначається типом особистості, що ґрунтується на особистісних страхах. Він виділяв чотири типи таких страхів: страх втрати власної ідентичності, страх самотності, страх перед зміною та страх перед незмінністю. Кожна людина рано чи пізно стикається з цими страхами і має подолати кожен із них. Але це вдається не кожному [30].

Зі свого боку, один із представників соціологічної теорії Е. Дюркгейм вважав, що будь-який прояв

девіантної поведінки є результатом взаємовідносин суспільства та індивіда. Кількість таких проявів визначається особливостями соціальних відносин, а не особистісними якостями [11].

Таким чином, у рамках соціологічного підходу, девіантна поведінка особи пояснюється впливом на неї різних суспільних процесів. Але, водночас, соціологічні теорії не пояснюють, чому різні люди демонструють зовсім різну поведінку в тих самих соціальних умовах. На нашу думку, зовнішні соціальні умови, безперечно, впливають на поведінку людини. Але не можна розглядати їх як єдину причину виникнення девіацій.

У теорії девіантної поведінки виокремлюють п'ять підходів до оцінки поведінкової норми і девіацій [19; 24]:

1. Соціальний підхід спирається на уявлення про те, яка поведінка може становити загрозу для суспільства або для оточуючих. Відповідно до цього підходу, девіантною вважається поведінка, яка може бути потенційно небезпечною для суспільства або для його членів.

2. Психологічний підхід, навпаки, розглядає девіантну поведінку в контексті конфлікту, деструкції та саморуйнівної поведінки особистості. За цим підходом, девіант, незалежно від того, чи усвідомлюється це особою, чи ні, може прагнути зруйнувати власну самооцінку та перешкодити самореалізації.

3. У межах психіатричного підходу девіантна поведінка розглядається як хвороблива особливість особистості, яка сприяє формуванню психічних розладів та захворювань. Девіація в цьому контексті означає психічні порушення, які не досягли повної міри психопатологічних характеристик.

4. Етнокультурний підхід вказує на доцільність розглядати девіації з урахуванням традицій певного суспільства. Зазначається, що норми поведінки, прийняті в одному соціокультурному середовищі, можуть значно відрізнятися від норм іншого середовища. Тому важливим є врахування етнічних, національних, расових та конфесійних особливостей людини.

5. Віковий підхід аналізує девіантну поведінку з огляду на вікові особливості та норми. Поведінка, яка не відповідає віковим нормам, може бути визнана як девіантна.

Девіантну поведінку можна класифікувати так:

- культурна – відхилення у поведінці від норм культури;
- психологічна – відхилення на рівні особистісної організації;
- групова – зміни поведінки у межах субкультури, у межах якої заперечуються загальноприйняті норми;
- індивідуальна – заперечення загальноприйнятих норм у рамках одного суб'єкта субкультури.

Також, девіантну поведінку можна класифікувати за типами порушень (правовими, моральними, етичними), за метою і мотивацією (наприклад, отримання прибутку, агресія, ретретизм) та за суб'єктами (індивіди, соціальні групи, організації). У діяльності колективів і організацій вона може проявлятися у формі бюрократизму, хабарництва, ухилення від сплати податків та інших порушень правових норм. Порушення соціальних норм призводить до поширення соціальних відхилень з подальшим поглибленням негативних соціальних наслідків, таких як агресія, геноцид, тероризм, руйнування культурних цінностей тощо [20].

Залежно від ступеня шкоди, заподіяної інтересам індивіда, соціальної групи чи суспільства в цілому, розрізняють три види девіантної поведінки: деструктивна, асоціальна та протиправна. Хоча в більшості випадків девіантна поведінка має негативний характер, деякі форми науково-технічної або художнього творчості розглядаються як позитивні відхилення, оскільки новаторство нерозривно пов'язане з подоланням або порушенням існуючих норм і типів діяльності [21].

Девіантна поведінка може бути ізольованою та груповою, мати різну структуру і характеристики, різну соціальну значущість тощо.

Так, при індивідуальних (ізольованих) девіаціях, відхилення у поведінці людини не виникає внаслідок впливу оточуючих. Зазвичай, така людина свідомо прагне до ізоляції, оскільки бажає радикально відрізнятися від інших або конфліктує з оточенням. Ці індивідуальні девіації найчіткіше виявляються у випадках психопатологічних та патохарактерологічних відхилень. Серед них можна виділити комунікативні форми відхилень (наприклад, нарцисизм, гіперспікчування), аутоагресивну поведінку у формі суїцидальних спроб (хоча існують і групові ритуальні суїциди), порушення харчової поведінки (такі як анорексія або булімія), аномалії у сексуальній поведінці та розвитку, надмірні психопатологічні захоплення (наприклад, kleptomaniya, dromomania та інші), а також зловживання речовинами, що викликають психічні зміни (наркотики та алкоголь).

Групові девіації відрізняються тим, що вони проявляються у формі схожої девіантної поведінки серед близьких людей (співзалежність), ідолів або авторитетних осіб у групі. Більшість випадків (особливо серед підлітків), коли спостерігається відхилення у поведінці, відноситься до групових девіацій. Зазвичай такі девіації не можуть існувати відокремлено від групи або колективу і виправляються шляхом ізоляції особи. Основою для формування групових видів девіантної поведінки є принцип групового тиску та низька толерантність до нього, що відрізняється від ізольованих (індивідуальних) девіацій. Груповий тиск на індивіда зазвичай виникає від референтної групи або сім'ї, може становити частину професійних колективів або груп зі спільними інтересами.

Різновиди девіацій в сім'ї проявляються відхиленням від нормальної поведінки сім'ї в цілому або окремих її членів і пов'язані з впливом групи. Ці види можуть включати прямий вплив батьків на дитину (наприклад,

залучення до тоталітарної секти або оздоровчої групи), або опосередковану трансляцію девіантних традицій (наприклад, зловживанням алкоголем, стереотипи щодо харчування). Сімейні девіації підтримуються та заохочуються групою (сім'єю) та формують відповідний стереотип поведінки.

Залежно від способів взаємодії з реальністю та порушення тих чи інших суспільних норм виокремлюють кілька видів девіації: делінквентна поведінка, адиктивна поведінка, наркозалежна поведінка, психопатологічна поведінка [23].

У малій енциклопедії з соціальної педагогіки подано таке визначення делінквентної поведінки: «...поведінка індивіда, що порушує норми громадського правопорядку, загрожує благополуччю інших людей або суспільству взагалі та може бути правомірно покараною. У широкому значенні делінквентна поведінка – це злочинна (кримінальна) поведінка, правопорушення некримінального характеру, порушення офіційно визначених правил поведінки та дисциплінарних вимог. У вузькому значенні делінквентною поведінкою в літературі називають некримінальні правопорушення чи протиправну поведінку дітей та підлітків» [23].

Серед протиправних дій виділяють проступки (провини), правопорушення та злочини. До типових проступків неповнолітніх відносяться грубі висловлювання, систематичне порушення дисципліни у школі, сутички з ровесниками, руйнівні дії (наприклад, кидання різних предметів з балкона на прохожих, надмірні дзвінки незнайомим людям тощо).

Науковці розрізняють такі категорії делінквентів:

- 1) особи, які вчиняють правопорушення під впливом певних обставин або оточення;
- 2) особи з достатнім рівнем правосвідомості, які пасивно ставляться до інших порушників правових норм;
- 3) люди, які випадково скоюють правопорушення;
- 4) особи, які свідомо порушують закон.

За визначення А. Капської «адиктивна поведінка – це поведінка людини, для якої притаманне прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних хімічних речовин чи постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання інтенсивних емоцій» [24]. Ця поведінка призводить до того, що людина занурюється у своєрідний «віртуальний» світ. Вона не лише не розв'язує свої проблеми, а й перестає розвиватися особистісно, а в деяких випадках навіть занепадає.

Виокремлюють три групи адиктивної поведінки:

- нехімічні адикції (патологічна схильність до азартних ігор (гемблінг), комп'ютерна адикція, трудовоголізм);
- проміжні форми адикції (анорексія – відмова від їжі, булімія – прагнення до постійного споживання їжі);
- хімічні адикції (вживання та вдихання психоактивних речовин: тютюну, алкоголю, наркотиків, медичних препаратів, речовин побутової хімії) [24].

Адиктивна поведінка у неповнолітніх визначається як поведінка, що може передувати розвитку патологічної залежності від наркотиків. У цьому випадку особа ще не досягла стадій психічної або фізичної залежності, які характеризуються хворобами, такими як наркоманія, алкоголізм або токсикоманія.

Психопатологічний тип девіантної поведінки базується на психопатологічних симптомах і синдромах, які відображають певні психічні розлади та захворювання. Серед характерних видів цієї поведінки у дітей та молоді вчені виділяють аутоагресивну поведінку, дисморфоманію, гебоїдну поведінку, дромоманію та патологічну сором'язливість [1].

Аутоагресивна поведінка може виявлятися у двох формах: самогубство (суїцид) і самотравмування (парасуїцид). Існують три типи суїцидальної поведінки:

- 1) «аномічний», який пов'язаний з кризовими ситуаціями та особистими трагедіями;
- 2) «альтруїстичний», коли ці дії виконуються для блага інших людей;
- 3) «егоїстичний», який виникає внаслідок несприймання індивідом соціальних норм [1].

Існують чотири типи аутоагресії серед неповнолітніх:

- суїцидальна поведінка;
- суїцидальні еквіваленти, такі як алкоголізація та наркотизація, які виражають бажання втекти від проблем;
- аутодеструктивні дії, коли намір завдати шкоду своєму фізичному та психічному здоров'ю неусвідомлюється, наприклад, ризиковані дії або грубі види спорту;
- несуїцидальна агресія та різноманітні форми самотравмування, такі як саморізи, опіки хімічними речовинами або сигаретами.

Суїцидальна поведінка розглядається не лише як суїцидальні дії, а й як думки, наміри, почуття, висловлювання про смерть. Варто зазначити, що на цю поведінку величезний вплив має вік, оскільки найемоційніші та ексцентричні вчинки роблять підлітки. Підлітковий суїцид включає кілька функцій: уникнення хворобливої або непереборної ситуації, нездатність впоратися зі своїми проблемами, заклик про допомогу. Найчастіше самогубство є саме посланням до оточуючих і обмежується спробами, носячи більш демонстративно-шантажний характер.

Дисморфоманія відображає хибну уяву неповнолітніх про власні фізичні недоліки. Психічний стан таких

осіб визначається почуттям неповноцінності та бажанням радикально змінити свій вигляд методами, які можуть включати пластичну хірургію, постійне голодування або перевантаження фізичними вправами. Такі особи схильні до суворого обмеження соціальних контактів, занурення у власні проблеми та постійного аналізу власного зовнішнього вигляду.

Гебоїдна поведінка неповнолітніх проявляється у надмірному зацікненні на собі, дитячій самостійності з вираженою антагоністичністю щодо навколишнього середовища, повному ігноруванні моральних норм і цінностей, нахилу до імпульсивної агресії, відсутності відповідальності та низькій зацікавленості до будь-якої позитивної діяльності, замість цього акцентуючи увагу на насильстві, знущанні та терористичних актах.

Дромоманія, у свою чергу, проявляється у бажанні дитини втекти з дому або школи, подорожей до інших частин міста або населених пунктів, схильністю до мандрівництва й блукань.

Гіперсором'язлива поведінка проявляється у відчутті невпевненості, боязні спілкуванням, нездатності ефективно взаємодіяти з незнайомими, ухилянні від знайомств з новими людьми та тривозі перед неправильним розумінням оточуючими.

Наркотична залежність проявляється в неврівноваженій пристрасті до психоактивних речовин. Синдром залежності включає в себе фізіологічні, поведінкові та психічні аспекти, коли вживання речовин стає головним пріоритетом для особи. Однією з основних ознак синдрому є необхідність (часто надзвичайно сильна й іноді непереборна) у вживанні психоактивних речовин, будь то з рецептом або без нього, алкоголю або тютюну.

Окремо слід сказати і про нову форму девіантної поведінки неповнолітніх в Інтернеті – кібербулінг, основними видами якої виступають (за Н. Віллард):

- образа – образливі коментарі, вульгарні звернення та зауваження в Інтернет просторі;
- домагання – цілеспрямовані, систематичні кібератаки від незнайомих людей, користувачів соціальних мереж, людей із найближчого реального соціального оточення;
- очорніння та поширення чуток – навмисне виставлення жертви у непривабливому вигляді за допомогою публікації фото- або відеоматеріалів на інтернет-сторінках, форумах, в групах новин, через електронну пошту для заподіяння шкоди репутації людини та руйнування її соціальних відносин;
- використання фіктивного акаунту та поширення від його імені відомостей, здатних зруйнувати соціальні відносини людини;
- публічне розголошення особистої інформації – поширення особистої інформації, наприклад фінансового стану сім'ї, роду діяльності батьків для образи чи шантажу;
- соціальна ізоляція – відмова спілкуватися (як на діловому, так і на неформальному рівні), вилучення з групи або ігрової спільноти;
- відкрита загроза фізичної розправи – прямі або непрямі погрози заподіяння тілесних ушкоджень та ін. [31].

Порушення процесу соціалізації – суттєва проблема, що є одним із головних джерел девіантної поведінки. У процесі соціалізації відбувається інтеграція людини у соціум через засвоєння культурних елементів, відбувається засвоєння суспільних цінностей та норм. Цей процес стає основою для формування соціально значущих рис особистості. Тому відхилення від цього процесу призводять до відхилень у поведінці, хоча девіантна поведінка в деяких формах може зустрічатися також і при нормальній соціалізації, при хворобах або інших тимчасових та випадкових явищах, як сп'яніння, стійких та тривалих станах, таких як невроз чи психоз.

Деякі науковці, серед яких С. Гарькавець, причиною девіації називають соціальну нерівність. Саме протиріччя в різкій відмінності можливостей породжує девіантну поведінку. «Соціальна невідповідність» діє і на індивідуальному поведінковому рівні: коли такі вроджені властивості особистості, як здібності та набуті (навички) не відповідають її позиції у соціальному середовищі, адже за своїми об'єктивними можливостями людина може «не дотягувати» до вимог суспільства чи навпаки [4].

Усі можливі причини девіантної поведінки умовно поділяються на спадково зумовлені (вроджені відхилення, фізичні, розумові, хронічні захворювання та ін.) та середовищні (порушення у розвитку, зумовлені низьким моральним рівнем суспільства, соціальною деградацією, порушеннями виховання тощо).

Безперечно, всі форми девіантної поведінки залежать від соціальних, економічних, культурних, демографічних та інших факторів. Так, одним з найбільш істотних факторів девіантної поведінки в сучасному суспільстві є маргіналізація. Маргіналізація характеризується розривом соціальних, духовних та економічних зв'язків. Стан загальної нестабільності, відмова від звичного та застарілого способу життя, руйнація традиційної ціннісної системи та безробіття стають джерелом маргіналізації. Людина погоджується з заниженим рівнем життя, з обмеженістю прав, відсутністю перспектив та залежним становищем. Такими умовами виживання починає обмежувати себе та зосереджує свої сили та енергію на забезпеченні матеріальних потреб, не залишаючи внутрішніх ресурсів для духовного розвитку.

Істотною причиною виникнення девіантної поведінки є і негативний вплив злочинних верств населення на нестійких у психологічному плані дітей та підлітків. Девіанти з легкістю поширюють свою мораль на неповнолітніх, деформуючи їхні цінності, оскільки вони найбільш схильні до девіантної поведінки. Так, для них

характерно не відповідати вимогам, що пред'являються суспільством, вони не готові виконувати певні соціальні ролі в тій мірі, що відповідає очікуванням оточуючих. У той же час їм здається, що соціальне оточення має їм давати по праву більше, ніж вони одержують. Таким чином, соціальна та біологічна незрілість у протиріччі із соціальними вимогами може призвести до девіантної поведінки.

Також, причиною прояву девіантної поведінки є внутрішньосімейні відносини. Специфіка моделі батьківсько-дитячих відносин, їх типи і принципи, реакції батьків, стиль керівництва – все це суттєві фактори, які можуть визначати спрямованість та асоціальні установки дітей, їх негативне ставлення, як до сім'ї, так і до оточуючих. Деякі стилі виховання в сім'ї часто формують девіантну поведінку, а саме:

- конфліктний стиль виховання, що часто домінує у неповних сім'ях, у ситуаціях розлучення, тривалого роздільного проживання дітей та батьків;

- дисгармонійний стиль виховання та внутрішньосімейних відносин, коли не вироблено єдиний підхід, загальні вимоги до дитини;

- асоціальний стиль виховання у дезорганізованій сім'ї, для якої характерне систематичне вживання алкоголю, наркотиків, прояв невмотивованої «сімейної жорстокості» та насильства.

Автори підручника «Соціальна педагогіка» (2011) стверджують, що девіантна поведінка має різні причини, які можна поділити на такі кілька груп: соціально-економічні, соціально-педагогічні, соціально-культурні та психологічні. Серед соціально-економічних причин можна виділити зниження рівня життя, розшарування суспільства, обмеження можливостей працевлаштування та інші. Соціально-педагогічні причини включають кризу в інституті сім'ї, недостатнє виховання та конфлікти в родині. Соціально-культурні причини включають зміни в морально-етичних цінностях та поширення кримінальної субкультури. Психологічні причини охоплюють прагнення до незалежності, потребу прийняття в групі, бажання самоствердження та інші психологічні мотивації [24].

Інші дослідники, серед яких О. Безпалько та І. Зверева, виділяють біологічні, соціальні, педагогічні та психологічні фактори девіантної поведінки дітей та молоді [1; 23]:

1. Біологічні фактори включають: спадково-генетичні особливості; вроджені властивості індивіда; імпринтинг (зараження на ранніх етапах онтогенезу); відхилення у психічному та фізіологічному розвитку:

- а) низький рівень інтелектуального розвитку від народження чи як результат черепно-мозкової травми, мозкових інфекцій;

- б) емоційно обумовлені відхилення активно-вольової сфери, що сприяють формуванню підвищеної збудливості, афектів, імпульсивності в діях та вчинках, спраги насолод, зловтіхи та знущань над оточуючими, деспотизму, бродяжництва тощо;

- в) фізичні дефекти як вродженого, так і набутого характеру, особливо косметичні дефекти обличчя – заяча губа, вовча паща, дефекти вух, носа, щелеп та ін. Переживання таких дітей носять часом настільки болісний характер, що в результаті виникають різні форми девіантної поведінки.

Загалом біологічні особливості неспецифічні та власними силами не породжують злочинності, але впливають на динаміку поведінки людини, будучи умовою сприйняття людиною соціальної природи.

2. До соціальних факторів відносять:

- життєві традиції народу,

- соціальний стан індивіда (сімейний стан, освіта, економічна забезпеченість, професія, спосіб життя)

- етнічну та релігійну приналежність,

- звичаї та вплив найближчого оточення (родина, друзі).

Негативні фактори сім'ї, сімейної обстановки, що сприяють формуванню у дитини негативного ставлення до будинку, сім'ї, батьків. Це спонукає дитину піти з дому та значну частину часу проводити взагалі поза домом. У такому випадку формується категорія «дітей вулиці», дітей бездоглядних та безпритульних. Цьому сприяють: агресивна обстановка в будинку, грубість по відношенню до дитини; тривала неувага до інтересів, проблем дитини; перемикання батьків на свої особисті проблеми; перекладання виховання дитини на дідуся та бабусю без відповідної підтримки.

3. Педагогічний фактор включає недоліки у вихованні дітей:

- а) помилки сімейного виховання;

- б) «теплічні» умови, відсторонення дитини від будь-яких проблем, активної діяльності, що сприяють формуванню черствості, інфантильності та нездатності співпереживати проблемам інших, долати труднощі у критичній ситуації;

- в) помилки та прорахунки в освітньому процесі, особливо у закладі дошкільної освіти та закладі загальної середньої освіти;

- г) негативні моральні орієнтири виховання;

- д) прищеплення дитині негативних моделей життя та діяльності (самореалізації у житті). У цих умовах особистість починає ідентифікувати себе з героями різних пригод, «приміряти на себе» різні види діяльності, вчинки. Особливо цьому сприяють соціальні мережі, які виступають свого роду «вчителлями» різних форм

девіантної поведінки;

ж) упереджені негативні «очікування» по відношенню до дитини з проблемної сім'ї. Такі очікування часто в прямій або непрякій формі провокують дитину до правопорушення;

з) відсутність єдності та узгодженості виховання в сім'ї, у взаємодії сім'ї та школи;

і) недоліки системи перевиховання, виправлення правопорушників та їх подальшої адаптації у соціальному середовищі.

4. Психологічні причини та передумови девіантної поведінки у дітей та підлітків:

1) Невідповідність умов та методів виховання індивідуальним особливостям дитини: різні відхилення у розвитку дитини диктують необхідність їхнього врахування в освітньо-виховному процесі. Виховання дитини має орієнтуватися на зміст чи стимулювання розвитку тих чи інших можливостей дитини в пізнавальній, чуттєвій та вольовій сферах, розвитку компенсаторних механізмів, що дозволяють подолати недоліки та ін.

2) Складність та своєрідність розвитку в підлітковий період. До проблем підліткового віку, ігнорування яких призводить до девіантної поведінки, відносяться [30]:

а) кризові явища, що характеризують психофізіологічний розвиток у підлітковому віці: прискорений чи не рівномірний розвиток організму в період статевого дозрівання; недостатність розвитку серцево-судинної системи, що впливає на фізичне та психічне самопочуття підлітка; «гормональна буря» ендокринної системи в період статевого дозрівання, що проявляється у підвищеній збудливості, емоційній нестійкості;

б) загострення взаємовідносин із дорослими, передусім із батьками, вчителями, що виявляється у моральному «конфлікті» молодших і старших, неадекватне почуття дорослості та неприйняття вимог до себе;

в) прагнення замінити відносини з позиції «моралі підпорядкування» на «мораль рівності»;

г) підвищена критичність щодо поведінки дорослих та їх оцінних суджень;

д) зміни у характері взаємовідносин з однолітками, потреба в спілкуванні, надмірне прагнення самоствердження.

3) Негативна особистісна позиція самої дитини, підлітка:

а) відхилення у самооцінці: завищена – веде до виникнення надмірної самомобілізації, яка у поєднанні з аморальною здатністю самовираження призводить до правопорушень; занижена – породжує невпевненість, поведінковий дуалізм, роздвоєність особистості, що створює проблеми для такої особистості у колективі, стримує самовираження;

б) байдужість до морального самовдосконалення;

в) негативно реалізована потреба у самоствердженні, хворе суперництво;

г) складність формування потреб та активне бажання у самовиправленні;

д) прагнення до навчання, участі в молодіжних компаніях, в тому числі асоціальної спрямованості.

Таким чином, прояви девіантної поведінки можуть бути спричинені різними причинами, такими як сімейне середовище, підлітковий стрес, навчальні труднощі, вплив однолітків чи психологічні проблеми.

Вищесказане дає підстави зробити висновок, що девіантна поведінка – це, з одного боку, дії людини, які не відповідають офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам чи стандартам, а з іншого – це соціальне явище, яке проявляється в широкому спектрі людської діяльності, відповідно до офіційно встановлених або фактично сформованих у даному суспільстві норм чи стандартів. Девіантна поведінка неповнолітніх пов'язана з порушеннями відповідних соціальних норм і правил поведінки, характерних для мікросоціальних відносин, таких як сімейні або шкільні, і малих статево-вікових соціальних груп.

2. Сутність профілактики девіантної поведінки неповнолітніх у закладах загальної середньої освіти.

Зростаюча тенденція проявів девіантної поведінки серед неповнолітніх вимагає від суспільства зосередити увагу не лише на боротьбі з небезпечними наслідками відхилень від соціальних норм, а й на профілактиці їх виникнення, тобто усунення причин і умов, що спричиняють негативну поведінку як прямо, так і опосередковано.

Термін «профілактика» вживається в багатьох галузях науки й означає попередження, запобігання. Під профілактикою в широкому сенсі слова розуміється «сукупність заходів, спрямованих на створення сприятливих соціально-економічних, соціокультурних та соціально-педагогічних умов, що сприяють сім'ї у виконанні нею своїх функцій з виховання фізично і соціально здорових дітей; з реалізації виховних функцій загальноосвітніми закладами всіх типів щодо забезпечення ними повноцінного розвитку інтересів і здібностей вихованців, їх зайнятості суспільно корисною діяльністю в позаурочний час» [26].

З погляду соціології профілактика означає раціонально обґрунтовані та своєчасні заходи, спрямовані на створення оптимальних умов для усунення негативного впливу найближчого оточення; збереження, підтримку та захист нормального життя та здоров'я людей, а також сприяння їм у досягненні поставлених цілей і розкритті їх внутрішнього потенціалу [3].

Соціально-педагогічна профілактика – це система заходів соціального виховання, спрямованих на створення оптимальної соціальної ситуації розвитку дітей і підлітків, що сприяють прояву різних видів їх активності [27].

Профілактика девіантної поведінки – це комплекс заходів з метою виявлення та усунення причин, що негативно впливають на здоров'я та розвиток особистості неповнолітніх [19].

За визначенням В. Лютого, соціальна профілактика девіантної поведінки серед підлітків – це сфера професійної діяльності соціальних педагогів, що включає ряд заходів з метою запобігання, виявлення та подолання негативного впливу факторів, які сприяють виникненню та формуванню відхилень у поведінці неповнолітніх [10].

Педагогічний підхід щодо профілактики девіацій базується на аналізі всіх факторів, які впливають на поведінку особистості і можуть викликати відхилення від загально визначених норм і правил суспільства, будь то явні чи приховані причини, мотиви або обставини. Під системою педагогічної профілактики серед неповнолітніх маємо на увазі комплекс стратегічних підходів і тактичних методів управління та контролю освітнього процесу, який спрямований на запобігання негативних відхилень у поведінці та формування позитивних аспектів особистості неповнолітнього.

Маючи на увазі розуміння соціальної ситуації та її розвитку, як з об'єктивного, так і з суб'єктивного боку, соціально-педагогічна профілактика націлена на зміну різних зовнішніх та внутрішніх факторів і умов соціального виховання або перебудову їх взаємодії. Така форма профілактики передбачає спрямовану діяльність соціального педагога на виховний мікросоціум дитини (до якого входять вчителі, батьки, та однолітки), на зміну характеру їх відносин, а також на уявлення дитини (або підлітка) про навколишнє середовище та її взаємини з ним, що впливають на її переживання та зміни. Ця діяльність також сприяє зміні позиції дитини (або підлітка) у відношенні до суспільства (чи то підтримка, чи протидія, чи бездіяльність) [25].

В умовах закладу загальної середньої освіти координують і здійснюють профілактичну діяльність психологи та соціальні педагоги. Основною метою діяльності соціального педагога є створення сприятливих умов для всебічного розвитку особистості дитини, сприяння розкриттю індивідуальних особливостей учнів, що забезпечують можливості їх самовизначення та самореалізації в умовах сучасного життя [28].

Соціальний педагог у науковій літературі представлений як фахівець із соціально-педагогічної роботи з дітьми та батьками, з підлітками, молодіжними групами та об'єднаннями, з дорослим населенням в умовах освітніх установ, за місцем проживання. Соціальний педагог покликаний забезпечувати спрямовану соціально-педагогічну допомогу та підтримку процесу соціалізації різних категорій дітей та молоді, сприяти їхньому соціальному вихованню в умовах життєдіяльності, надавати психолого-педагогічну та соціально-педагогічну допомогу сім'ї, різним виховним установам, допомагати підліткам у період їх соціального та професійного становлення, тобто керувати процесом соціального розвитку [14].

У Положенні про психологічну службу у системі освіти України вказано, що соціальний педагог є головною постаттю у закладі загальної середньої освіти, адже забезпечує всебічний розвиток особистості дитини, соціально-педагогічний супровід та патронаж учнів, формування соціальних компетентностей. Основною метою діяльності соціального педагога виступає організація постійного соціального діалогу та координація взаємодії всіх учасників освітнього процесу щодо забезпечення комфортних умов навчання та особистісного розвитку учнів. Соціальний педагог сприяє розвитку освітніх, інтелектуальних, загальних, спеціальних та соціальних здібностей учнів, стимулює їхню мотивацію до навчання, допомагає в успішній адаптації до освітнього середовища та консулює у вирішенні проблем, пов'язаних з розвитком, вихованням та навчанням. Вся діяльність соціального педагога у школі спрямована на профілактику та подолання ризиків негативного впливу різних факторів на розвиток особистості учня, на підтримку дітей у процесі навчання та особистісному зростанні, а також на формування їхньої життєвої компетентності загалом [16].

У малій енциклопедії з соціальної педагогіки вказано, що соціальний педагог – це особа, яка «організовує взаємодію освітніх та позанавчальних установ, сім'ї, громадськості з метою створення в соціальному середовищі умов для соціальної адаптації та благополуччя дітей та молоді в мікросоціумі, їхнього всебічного розвитку» [23]. Укладачі енциклопедії наголошують на тому, що соціальний педагог сприяє ефективній адаптації учня в оточуючому виховному та соціальному середовищі.

Обов'язки соціального педагога в закладі загальної середньої освіти визначені національним законодавством. Вони включають у себе створення позитивних відносин між усіма учасниками освітнього процесу, захист прав та інтересів дітей, вивчення індивідуальності кожного учня, виявлення їх потреб та проблем, співпрацю з обдарованими дітьми, забезпечення психологічного комфорту, підтримку здорового способу життя, запобігання конфліктам, організацію позакласних заходів, профілактику правопорушень серед неповнолітніх, роботу з дітьми «групи ризику», профілактику, посередництво і запобігання суїцидальним спробам серед неповнолітніх [16].

Соціальний педагог, виконує роль універсала, проте його універсальність обмежується конкретними сферами, що визначаються проблемами освіти та виховання учня, а також можливими способами їх вирішення. Він розглядає учня як цілісну особистість, узгоджуючи різні аспекти, в той час як інші спеціалісти зазвичай підходять до проблеми зі свого погляду [13].

Для соціального педагога у роботі з неповнолітніми важливо спиратися на позитивні сторони їх

особистості а, налагоджувати відносини на демократичних засадах, виявляти повагу до їхніх інтересів і особистих поглядів, підтримувати прагнення до саморозвитку та самовдосконалення, сприяти прояву індивідуальності в соціально прийнятний спосіб. Це вимагає від сучасних соціальних педагогів не лише базових соціогуманітарних знань, сформованості громадянської позиції та ціннісного ставлення до професії, високого рівня професійних здібностей, а й вмінь обирати та використовувати оптимальні соціально-педагогічні форми та методи для виконання професійних завдань.

Соціальні педагоги виконують ряд завдань, спрямованих на покращення взаємодії між освітніми установами, сім'єю та суспільством у вихованні дітей. Вони забезпечують підтримку в адаптації дітей до соціального середовища, надають консультативну допомогу батькам або особам, що їх замінюють. Також вони виявляють конфлікти різного характеру та негативну поведінку, займаються профілактикою правопорушень, виявляють дітей, які потребують особливого догляду та захисту, надаючи їм підтримку. Крім того, вони захищають права та інтереси учнівської молоді, сприяють запобіганню негативних явищ в учнівському середовищі та співпраці між усіма учасниками освітнього процесу [22].

Діяльність соціальних педагогів, які працюють з дітьми з девіантною поведінкою, перш за все, має бути спрямована на формування у них толерантної поведінки, яка б не завдавала шкоди ні суспільству, ні особистості. При цьому соціальному педагогу необхідно пам'ятати, що формуванню такої поведінки сприяє довірливе ставлення до дитини та прийняття її такою, якою вона є. Важливо, щоб діти відчували та розуміли, що вони потрібні та корисні як конкретним людям, так і всьому суспільству.

Вчасно помічені відхилення у поведінці дітей та підлітків, а також правильно організована соціально-педагогічна допомога можуть відіграти вирішальну роль у запобіганні деформації особистості неповнолітніх. Раннє виявлення неповнолітніх, схильних до девіантної поведінки, необхідно розглядати як початковий етап профілактики.

Розглядаючи поведінку неповнолітніх як феномен, який свідчить про стан особистості, певну тенденцію її розвитку, соціальному педагогу необхідно розуміти, що одні й ті самі зовнішні подібні особливості поведінки можуть свідчити про різні процеси, що відбуваються в психіці індивіда і навпаки. Іншими словами, необхідно за зовнішніми особливостями поведінки бачити, розпізнавати причини, що їх викликають. Тому, кваліфікуючи якісь особливості поведінки учнів як відхилення від норми, необхідно враховувати стабільність та частоту їх проявів, а також особливості особистості, віку та самої ситуації. Тільки беручи до уваги все це, можна робити висновки і, тим більше, визначати заходи впливу на неповнолітніх з метою ранньої профілактики девіантної поведінки.

Українська дослідниця О. Безпалько у своїх дослідженнях наголошує, що девіантна поведінка може проявлятися у різних формах та видах, відповідно, на думку вченої, профілактичні заходи можна класифікувати за типами впливу на відхилення від норми, такими як: правові, моральні, організаційні, технічні, або ж за етапами профілактичного впливу: контрольно-наглядові, вплив на конкретну ситуацію, індивідуально-виховні [1].

Основними стратегіями профілактики девіантної поведінки є:

- усунення причин, що впливають на формування девіантної поведінки;
- індивідуальна профілактика (особисто-орієнтована);
- рання профілактика девіантної поведінки на початку її формування.

У превентивній педагогіці виділяють три рівні профілактики: первинну, вторинну та третинну. Первинна профілактика переважно має інформаційний характер, оскільки спрямована на формування в особистості неприйняття певних стандартів поведінки та рішучу відмову від шкідливих звичок. З погляду превентивної педагогіки, первинна профілактика має на меті вирішення наступних завдань у середовищі школярів: поширення інформації про наслідки вживання алкоголю, наркотиків та інших токсичних речовин; пояснення правових норм, пов'язаних з різними аспектами асоціальної поведінки; пропагування переваг здорового способу життя; набуття навичок культурного проведення дозвілля; створення умов для самореалізації особистості у різних сферах життєдіяльності, інтелектуальної та громадської діяльності. Вторинна профілактика спрямована на обмеження поширення окремих негативних явищ у суспільстві та серед соціальних груп. Третинна профілактика включає в себе комплекс соціальних, освітніх та медико-психологічних заходів, спрямованих на відновлення особистісного та соціального статусу учня з важкими виховними проблемами у класному колективі та повернення його до навчання та суспільно корисної діяльності [29].

Специфічне завдання школи у сфері профілактики девіантної поведінки неповнолітніх полягає у проведенні ранньої профілактики, бо жодна інша структура не в змозі вирішити це завдання. Виняток становить сім'я, але сім'я нерідко сама виступає як об'єкт профілактичної діяльності [23].

Основою ранньої профілактики є:

- створення умов, що забезпечують можливість нормального розвитку дітей певної вікової групи;
- своєчасне виявлення типових кризових ситуацій, що виникають в учнів певного віку [24].

У системі профілактичної роботи школи необхідно виділити два напрями:

- заходи загальної профілактики;
- заходи спеціальної профілактики.

Заходи загальної профілактики повинні забезпечувати залучення всіх учнів до життя школи та запобігати їх неуспішності.

Заходи спеціальної профілактики повинні забезпечувати можливість виявлення всіх учнів, які потребують особливої соціально-педагогічної уваги, та проведення з ними роботи на індивідуальному рівні.

Для того щоб школа могла виступити як один з рівнів профілактики девіантної поведінки неповнолітніх, ставши привабливішою для учнів, потрібно:

1) розвиток шкільного самоврядування як засобу формування демократичного та толерантного устрою шкільного життя;

2) зміна інституційних умов життя школи у бік більшого різноманіття та гнучкості, збільшення для учнів ситуацій самостійного вибору, варіативності змісту освіти;

3) включення в освітню програму школи технологій, спрямованих на формування соціально відповідальної поведінки та розширення соціальної практики учнів;

4) розширення можливостей системи додаткової освіти;

5) створення умов для здійснення дитячих проєктів та ініціатив за рамками школи у реальному життєвому просторі;

6) забезпечення можливостей для «зустрічі» з дорослими, що мають професійний успіх;

7) розвиток соціального партнерства школи та уникнення практики взаємних претензій: соціум – школі та навпаки;

8) включення у зміст шкільної освіти програм розвитку соціальних компетентностей.

Специфічні можливості школи у сфері профілактики девіантної поведінки пов'язані з її здатністю швидко реагувати на ознаки небажаних відхилень у поведінці учнів.

Досліджуючи проблему профілактики девіантної поведінки неповнолітніх багато сучасних науковців до превентивних заходів відносять:

- соціально-педагогічне супроводження;

- ресоціалізацію неповнолітніх;

- комплекс превентивних заходів, націлених на формування соціально-особистісної життєздатності девіантів;

- надання соціально-педагогічної допомоги та підтримки особистості, що розвивається, на певному етапі її життєвого шляху;

- формування адаптивних стратегій, що націлені на соціально-схвалювані форми поведінки [23; 24].

Головною умовою успішної профілактичної роботи серед неповнолітніх вважається необхідність дотримання таких основних принципів: комплексність; послідовність; своєчасність; адресність, диференційованість (облік індивідуальних особливостей); масовість (використання групових форм роботи); використання позитивної інформації; зведення до мінімуму несприятливих наслідків; особистий інтерес та обов'язковість учасників; максимальна активність особистості; прагнення майбутнього (оцінка наслідків поведінки, актуалізація позитивних цінностей та цілей, планування майбутнього без девіантної поведінки).

У профілактичній роботі важливу роль відіграє також виявлення та дослідження всіх причин, спонукальних мотивів, обставин та дій особи або соціальних груп, які визначають механізми їхньої поведінки, що відхиляється від загальноприйнятих соціальних та правових норм. Профілактична робота необхідна у всіх сферах життєдіяльності неповнолітніх.

Система профілактики девіантної поведінки неповнолітніх включає різні напрямки і загальні заходи (загальносоціальна профілактика) та індивідуалізовані заходи, спрямовані на конкретних осіб (спеціальна профілактика). Кожен з цих видів має власну специфіку, яка виражається у методах організації профілактичних впливів [19].

Так, загальносоціальна профілактика включає комплекс економічних, політичних, ідеологічних, культурно-виховних та інших заходів, що спрямовані на якісне функціонування і розвиток суспільства і, відповідно, зменшення девіантних проявів. Вона застосовується на рівні суспільства в цілому та різних соціальних груп.

Натомість моральна профілактика бореться з порушеннями норм моралі та сприяє правильній соціальній орієнтації та правовій профілактиці, що запобігає правопорушенням та пропагує правові знання.

Спеціальна профілактика, у свою чергу, включає економічні, виховні, правові та організаційні заходи, спрямовані на усунення конкретних форм девіацій у конкретних осіб. Вона поділяється на первинну, вторинну і третинну профілактику, а також на індивідуальну профілактику, що має на меті уникнення переходу до більш небезпечних форм девіантної поведінки та її корекцію.

У рамках індивідуальної профілактики використовуються різноманітні коригуючі та регулюючі впливи, спрямовані на конкретні форми соціальних девіацій та їхні причини. Метою таких дій є припинення процесу деформації особистості неповнолітніх і запобігання переходу їхньої поведінки до більш небезпечних форм. Для цього застосовуються різні методи психолого-педагогічної та медико-педагогічної корекції. Основними етапами індивідуальної профілактики є соціальна допомога, соціальний захист, соціальна корекція. Ці заходи спрямовані

на створення сприятливих умов для розвитку особистості та виправлення, або запобігання виникненню девіантних форм поведінки. Вони можуть включати індивідуальні консультації, розвиток соціальних навичок, підтримку міжособистісних взаємовідносин, а також лікувальні або реабілітаційні заходи [19].

Загалом, індивідуальна профілактика є важливим компонентом системи протидії девіантної поведінки серед неповнолітніх, оскільки вона дозволяє вчасно втручатися та надавати необхідну допомогу конкретним особам щодо попередження або виправлення проблемних ситуацій.

При проведенні профілактики девіантної поведінки серед старшокласників слід враховувати три компоненти:

1. Інформаційний компонент – основною ідеєю якого є розуміння того, що особа може не мати достатніх знань про соціальні норми, які визначають її поведінку. Відтак, необхідно надати таким особам інформацію про ці норми, а також встановити покарання за їх порушення.

2. Соціально-профілактичний компонент має на меті виявлення та роботу з причинами, що впливають на розвиток девіацій. У рамках цього компонента варто проводити комплекс організаційно-виховних, правових та соціально-педагогічних заходів.

3. Медико-біологічний компонент профілактики включає попередження ймовірних відхилень від соціальних норм осіб з психічними відхиленнями або захворюваннями.

4. Соціально-біологічний компонент складається з корекції особистісних і моральних якостей осіб, здатності усвідомлювати свої дії, розуміти і дотримуватися суспільних норм і правил.

Можна виділити такі основні напрямки системи профілактики девіантної поведінки неповнолітніх в закладах загальної середньої освіти:

1) виявлення та включення до зони особливої уваги та турботи дітей, які мають ризик виникнення шкільної дезадаптації, а саме часто не відвідують школу, більшу частину часу проводять на вулиці, мають проблеми у навчанні, стосунках з однолітками та вчителями;

2) проведення моніторингу соціальної ситуації розвитку дитини, що має ознаки дезадаптивної поведінки, диференціюючи дітей за групами можливого ризику та стадіями дезадаптивного процесу;

3) створення програми індивідуальної підтримки та супроводу дитини, що потрапила до зони особливої уваги з урахуванням соціальної ситуації її розвитку, з опорою на сильні сторони особистості та значуще для неї оточення. Якщо оточення становлять загрозу для позитивної соціалізації дитини варто переорієнтувати дитину на оточення з позитивною спрямованістю, створюючи їй ситуацію успіху в новому оточенні;

4) навчання дітей навичкам соціальної компетентності (комунікативним навичкам, навичкам саморегуляції та самоорганізації, вмінню керувати конфліктами, справлятися зі складними станами свідомості, долати гіркоту втрати тощо);

5) організація допрофесійної підготовки підлітків, що передбачає підтримку особистості та сім'ї дитини у створенні нормальних умов взаємодії із соціальним оточенням, підготовку підлітка до життя в сучасному суспільстві, професійне самовизначення та оволодіння засобами та навичками трудової діяльності.

Численні дослідження переконливо свідчать, що психологічна деформація сім'ї, порушення системи міжособистісних відносин і цінностей у ній надають найпотужніший вплив на негативний розвиток особистості дитини, призводячи до різних особистісних деформацій – від соціального інфантилізму до асоціальної та делінквентної поведінки. Хоча батьки як центр орієнтації та ідентифікації відступають у підлітковому та юнацькому віці на другий план, це стосується лише певних сфер життя. Для більшості молодих людей батьки, особливо мати, залишаються головними емоційно близькими особами і в цьому віці. Соціальні педагоги повинні докладати всіх зусиль, щоб сім'я педагогічно, психологічно, соціально та матеріально розвивалася правильно та гармонійно. Тому, метою роботи соціального педагога з батьками є профілактика та корекція дисгармонії сімейних відносин та усунення недоліків сімейного виховання як найважливішого фактору, що викликає відхилення у поведінці підлітків.

Завдання роботи з батьками:

1) здійснення інформаційно-просвітницької роботи з метою профілактики дисгармонії сімейних відносин та порушень у сімейному вихованні;

2) здійснення профілактичної роботи з метою виявлення типу сімейного виховання, установок батьків стосовно дітей та гармонійності сімейних відносин загалом;

3) здійснення комплексної корекційної роботи з сім'єю з метою відновлення здорових взаємин між її членами та корекції наявних відхилень у сімейному вихованні [23].

Інформаційно-просвітницька робота з батьками має на меті профілактику, попередження можливих порушень у сімейних відносинах та сімейному вихованні. З цією метою батьків необхідно знайомити з тими формами сімейних відносин та сімейного виховання, які можуть призводити до негативних відхилень у поведінці підлітків [24].

Інформаційно-просвітницька робота з батьками має бути спрямована на роз'яснення впливу сімейних відносин та типу сімейного виховання на розвиток негативних відхилень у поведінці підлітків. Формами такої

роботи можуть бути лекції, семінари, бесіди, тематичні батьківські збори із залученням фахівців (психологів, медиків, юристів та ін.). Наприклад, консультація для батьків на тему «Як впоратися з підлітками, які погано поведуться?»).

Одна з форм роботи соціального педагога з сім'єю це – соціальний патронаж, тобто відвідуванням сім'ї вдома з діагностичними, контрольними, адаптаційно-реабілітаційними цілями, що дозволяє встановити та підтримувати тривалі зв'язки з сім'єю, своєчасно виявляючи її проблемні ситуації та надаючи негайну допомогу.

Отже, профілактика девіантної поведінки серед неповнолітніх у закладах загальної середньої освіти відіграє важливу роль у створенні здорового та безпечного освітнього середовища. Шляхом впровадження комплексу заходів, що охоплюють соціально-педагогічну підтримку, розвиток соціальних навичок, створення безпечного соціально-освітнього середовища, врахування індивідуальних потреб, створення умов для самореалізації кожного учня, можна ефективно попередити виникнення девіантної поведінки та сприяти загальному розвитку учнів.

Джерела

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка: схеми, таблиці, коментарі: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 208 с.
2. Вейланде Л. В. Підготовка студентів університету до роботи з підлітками девіантної поведінки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Одеса, 2005. 23 с.
3. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
4. Гарькавець С. О. Передумови формування девіантної поведінки особистості в юнацькому віці. *Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України* / за ред. С. Д. Максименка. Т. XIII, Ч. 5. К., 2011. С. 63-70.
5. Давиденко О. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків. *Соціальний педагог*. 2010. № 3. С. 45-51.
6. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
7. Енциклопедія сучасної України. Девіантна поведінка. URL: <https://esu.com.ua/article-23844>.
8. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма. Ірпінь: Академія держ. податкової служби України, 2002. 240 с.
9. Короткий термінологічний словник із соціальної педагогіки, соціальної роботи / уклад. Л. В. Лохвицька, І.І. Доброскок. Переяслав-Хмельницький, 2007. 144 с.
10. Лютій В. М. Соціальна профілактика негативних явищ як напрям соціальної роботи з дітьми та молоддю. Профілактика ВІЛ/СНІДу та ризикованої поведінки серед вихованців притулків для неповнолітніх: збірка інформаційних, методичних, ілюстративних матеріалів для спеціалістів / за заг. ред. Т. В. Журавель, Т. Л. Лях. Київ, 2004. С. 5-8.
11. Макаренко О. М., Андрейчева А. О. Поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах. *Педагогічні, психологічні науки та соціальна робота*. 2015. № 175. С.61-64.
12. Малькова М. О. Ретроспективний аналіз проблеми девіантної поведінки підлітків. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. Педагогічні науки. 2013. № 5(1). С. 53-58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2013_5%281%29__10.
13. Мальована Л. Теоретико-методичні основи роботи соціального педагога з учнями загальноосвітньої школи. *Social Work and Education*, Vol. 2 № 1, 2015. С. 39-43.
14. Методичні вказівки до виконання самостійної роботи з дисципліни «Теорія соціальної роботи» для студентів спеціальності 054 «Соціологія». Укладач: І.І. Мачуліна, К.В. Познанська. Кам'янське, ДДТУ, 2018. 50 с.
15. Онищенко Н. Здоров'я, зберігаючи технології в системі підготовки майбутніх вчителів до корекції девіантної поведінки молоді. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»: збірник наукових праць*. Вип. 23. Переяслав-Хмельницький, 2011. С. 331-335.
16. Положення про психологічну службу у системі освіти України: затв. наказом Міністерства освіти і науки України 22 травня 2018 року № 509. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0885-18>.
17. Профілактика та корекція відхилень поведінки: навч.-метод. посіб. до самост. роботи студентів / уклад. Н. В. Самойлова. Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2019. 120 с.
18. Профілактика та корекція відхилень поведінки: навч.-метод. посібник / укл. Лариса Мафтин. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 368 с.
19. Психологія девіантної поведінки особистості: навч. посіб. / уклад.: О. Д. Сафін, С. П. Байда. Умань: Візаві, 2021. 202 с.
20. Рущенко І. П. Соціологія особистості та девіантної поведінки: текст лекцій для студентів спец. 054 «Соціологія». Харків: НТУ «ХП», 2020. 130 с.
21. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій з презентацією навч. посіб. (для студентів і магістрів спец. «Соц. робота» і «Соц. педагогіка»). Полтава: ПНПУ, 2016. 110 с.
22. Савельєва Н.М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: навчальний контент в оновленому форматі. Полтава: ПНПУ, 2020. 184 с.
23. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ: Центр учбової літератури, 2008. 336 с.
24. Соціальна педагогіка: підручник / за ред. А. Й. Капської. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 488 с.
25. Сушик Н. Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 1. С. 83-86. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npd_2018_1_21.
26. Гарновська О. С. Девіантна поведінка підлітків і превентивна робота: навч.-метод. посіб. Чернівці: Рута, 2003. 82 с.
27. Теорія та практика профілактичної роботи з дітьми, схильними до девіантної поведінки: український і міжнародний досвід: монографія / О. Янкович, О. Кікінежди, І. Козубовська, В. Поліщук, Г. Радчук та ін. Тернопіль: Осадка Ю.В., 2018. 300 с.
28. Формування життєвої компетентності учнів шкіл-інтернатів у контексті комплексної реабілітації: орієнтири до прогностичного експерименту. Життєва компетентність особистості: наук.-метод. посібн. / за ред. Л. Сохань та ін. Київ, 2003. С. 501-508.
29. Формування превентивного виховного середовища загальноосвітнього навчального закладу: навч.-метод. посіб. / за заг. ред. Оржеховської В.М. Кіровоград: Імекс ЛТД, 2014. 172 с.
30. Христюк О.Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
31. Willard N. Cyber bullying and cyberthreats: responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress. Research Press, 2007. P. 311.

Розділ четвертий
Публічне управління, адміністрування, право,
цивільна безпека, національна безпека, кібербезпека

Болдирева Вікторія Михайлівна
 ORCID: 0000-0003-4502-595X

*Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут Приватного акціонерного товариства
 «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом»*

**4.1. Тенденції розвитку судового законодавства європейських країн та їхній вплив
 на судову реформу в Україні**

Тенденції розвитку судового законодавства європейських країн полягають у забезпеченні незалежності та ефективності судів, вдосконаленні процедур судочинства та забезпеченні доступу громадян до справедливого судового процесу. Оскільки Україна здійснює інтеграцію до європейського простору, вона бере на себе зобов'язання дотримуватись європейських стандартів у цій сфері. Реформа судової системи спрямована на вдосконалення процесу розгляду справ та підвищення рівня незалежності та ефективності судів, що сприятиме забезпеченню захисту прав громадян та підвищенню довіри до судової системи.

Тенденції розвитку судових систем європейських країн можна умовно розділити на кілька груп, залежно від суб'єкта, який їх формує. Першу групу становлять загальні тенденції, які можуть бути сформовані на міжнародному рівні, зокрема, на рівні ООН та Ради Європи.

Другу групу складають тенденції, які формуються на рівні Європейського Союзу засобами європейського права.

Третю групу тенденцій можна виділити на рівні окремих європейських країн шляхом аналізу їх законодавства [1].

З моменту приєднання України до Ради Європи, Парламентська Асамблея висловлювала занепокоєння щодо невиконання країною взятих на себе зобов'язань. Незважаючи на значний прогрес, судова реформа в Україні не є завершеною, що є одним з приводів для критики.

У 1999 році Парламентська Асамблея констатувала відсутність чіткого розподілу між судовою, законодавчою та виконавчою владами, а прогрес реформ був оцінений як незначний. У 2003 році Парламентська Асамблея зазначала, що Україна зробила певний прогрес у реформуванні судової системи, включаючи створення Апеляційного суду України, Вищого адміністративного суду України та Державної судової адміністрації в межах системи загальної юрисдикції [2].

У 2005 році було зроблено висновок, що Україна все ж не виконала усіх обов'язків та зобов'язань, які вона взяла на себе при вступі до Ради Європи. Отже, владні органи України мали б продовжувати реформування судової системи.

У 2007 році Асамблея нагадала про свої попередні заклики до реформування. Вона також підкреслила, що незалежне та неупереджене правосуддя є важливою передумовою для існування демократичного суспільства. В Україні наразі є гостра необхідність проведення комплексної судової реформи.

Рекомендовано провести реформування судової системи на основі Концепції вдосконалення судочинства, схваленої у травні 2006 року. Асамблея також рекомендує урахувати висновки Венеціанської комісії.

Найбільш поширеними проблемами в системі судів були недостатнє фінансування та організаційне забезпечення судів, що свідчить про недоліки в реалізації принципів самостійності та доступності судів.

Протягом тривалого часу інтеграція до Європейського Союзу стала головним зовнішньополітичним пріоритетом нашої країни, оскільки ЄС є об'єднанням найбільш успішних держав Європи [3].

Україна повинна враховувати міждержавні інтеграційні процеси та їхній вплив на національні державні інститути, які можуть бути змінені цими процесами. Україна повинна забезпечувати відповідність своєї судової системи європейським стандартам та вимогам.

До нещодавнього часу відносини між Україною та ЄС базувалися на Угоді про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС та її державами-членами, яка була укладена 14 червня 1994 року та набула чинності 1 березня 1998 року.

Нинішній розвиток політичного діалогу між Україною та ЄС базується на впровадженні Стратегії інтеграції України до ЄС, виконанні сторонами Угоди про партнерство і співробітництво та розробці Плану дій у рамках Європейської політики сусідства [4].

Указом Президента № 615/98 від 11.06.1998 року була затверджена Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу, яка визначила основні напрями співробітництва України з ЄС на той час. Серед них була вказана потреба у чіткому визначенні зовнішньополітичної стратегії щодо інтеграції України до

європейського простору, а також наголошено на необхідності адаптації законодавства України до законодавства ЄС.

12.12.2001 року на IV засіданні Комітету з питань співробітництва між Україною та ЄС було погоджено План дій Європейського Союзу в галузі юстиції та внутрішніх справ, в якому були сформульовані основні завдання та стратегічні цілі спільної роботи України з ЄС у цьому напрямі.

Основну мету співпраці становить інтеграція політики поетапного запровадження простору «свободи, безпеки й правосуддя», який передбачає спільні дії стосовно поліції та правосуддя.

Згідно з Планом дій щодо України, однією з головних цілей є розробка відповідного законодавства для підтримки ефективного співробітництва між юстицією та внутрішніми справами відповідно до міжнародних та стандартів ЄС, і їх ефективне застосування.

Пропонується зміцнити роль судової влади та верховенства закону шляхом наступних заходів:

- а) встановлення незалежної, компетентної та неупередженої судової влади на конституційних засадах, забезпечення необхідних процедурних механізмів та гарантій для виконання її ролі;
- б) забезпечення освіти українських суддів з акцентом на права людини, захист особистих даних, організацію та адміністрування правосуддя, міжнародне право;
- в) підтримки та розвитку реформ судів загальної юрисдикції та адміністративного судочинства;
- г) організація створення національних баз даних, що містять найважливіші судові рішення у справах про кримінальні злочини та з процедурних питань;
- д) боротьба з корупцією та її запобігання шляхом зменшення впливу факторів, що стимулюють корупцію та роблять її можливою;
- е) забезпечення прозорості прийняття рішень та управління, забезпечення доступу до законодавчої бази та рішень судів вищих інстанцій та інше [5].

У контексті Плану дій з Україною, співробітництво в галузі судочинства повинно охоплювати наступні аспекти:

- а) виконання законодавчих заходів та розвиток міжнародного співробітництва;
- б) повна ратифікація та ефективне застосування міжнародних інструментів, що мають ключове значення для дальшого розвитку співпраці.
- в) запровадження системи контактів для швидкого та ефективного обміну інформацією між судовими органами різних країн з метою надання взаємної правової допомоги та співпраці;
- г) розробка інструкцій та процедур співпраці у сфері судочинства між Україною та країнами-членами Європейського Союзу, а також декларування добросовісного ставлення до такої співпраці;
- д) забезпечення захисту фізичних осіб, зокрема за допомогою програм захисту свідків, які співпрацюють з органами правосуддя з метою спонукання осіб до розриву зв'язків з кримінальними структурами та заохочення до співпраці з правоохоронними органами [6].

Судова влада має бути не лише об'єктом реформування, але й активним суб'єктом у налагодженні міждержавних відносин.

Необхідно враховувати й переваги судових систем інших країн Європи. Аналіз цих систем дозволив сформулювати конкретні тенденції розвитку судоустрійного законодавства, які можна віднести до третьої групи за нашою класифікацією.

Навіть в країнах, таких як Франція та Німеччина, продовжують вдосконалення своїх судових систем з метою покращення ефективності судочинства і судоустрою.

Відносно нові члени ЄС, як Польща і Литва, також стикаються з потребою реформування своїх судових систем.

Необхідно налагодити ефективну взаємодію між національними судовими органами та судами інших країн Європи на рівні держави та органів суддівського самоврядування. Важливо також зміцнити принципи справедливого управління судами, створити систему управління якістю адміністративної роботи та затвердити систему внутрішнього контролю в кожному суді. Крім того, варто створити повноцінну систему адміністративних судів.

Практично у всіх країн-кандидатів на вступ до ЄС констатується незадовільна робота у забезпеченні прозорості судової влади.

Необхідно проводити заходи, які вже були впроваджені в країнах-членах ЄС, такі як формування судової інфраструктури, об'єктивної процедури відбору суддів, єдиної статистичної системи, усунення можливості політичного впливу на судові органи, підвищення кваліфікації та професіоналізму суддів, довіри до судової влади, полегшення доступу до правосуддя тощо [7].

Останнім кроком в наближенні судової системи України до загальноєвропейських стандартів було прийняття закону «Про судоустрій і статус суддів». Хоча цей закон врахував деякі рекомендації інститутів Ради Європи та Європейського Союзу, ще не всі недоліки були виправлені.

Обговорення реформування судової системи розпочалося в Україні вже з початку 90-х років.

Існує кілька проблем, які потребують вирішення:

- низький або недостатній рівень професіоналізму суддівських кадрів;
- неналежне фінансування;
- процесуальні проблеми судочинства [8].

Незважаючи на це, загальне визначення структури судової системи не зазнало змін – судова система України складається з судів загальної юрисдикції та суду конституційної юрисдикції. Законодавець також визначив необхідність збереження побудови судової системи відповідно до принципів єдності та доступності, щоб забезпечити право на правосуддя для кожної особи.

Після аналізу можна сформулювати концепцію подальшого реформування судової системи України.

Реалізація цієї концепції дозволить українським судовим органам готуватися до майбутньої оцінки з боку ЄС на предмет відповідності європейським стандартам.

Згідно зі статтею 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», Конвенція та практика суду є джерелом права, що застосовується судами під час розгляду справ. Угода про Асоціацію між Україною та ЄС містить розділ під назвою «Юстиція, Свобода та Безпека».

Хоча деякі аналітики вважають положення цього розділу «неконкретними» та «розмитими», кроки щодо реформування судової системи в Україні свідчать про те, що Угода має вплив на вітчизняну юстицію.

Закон «Про судоустрій і статус суддів» було прийнято 2 червня 2016 року і він вносить значні зміни до попередньої редакції. Зміни були настільки значущими, що призвели до необхідності внесення змін до Конституції України (Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 року № 1401-VIII).

На засіданні 2 червня 2016 року (протокол №48) Комітет з питань правової політики та правосуддя Верховної Ради України висловив своє ставлення до нового закону «Про судоустрій і статус суддів», виділивши основні зміни, серед яких наступні:

- порядок призначення та звільнення суддів було змінено;
- у вирішенні питання щодо надання згоди на затримання судді або утримання його під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом політична складова усувається;
- пропонується введення інституту обмеженого імунітету суддів, що передбачає заборону притягнення суддів до кримінальної відповідальності за їх правову позицію, викладену в судовому рішенні, або за їх судові рішення, за винятком випадків вчинення злочину або дисциплінарного порушення. При цьому судді несуть юридичну відповідальність на загальних засадах за свої дії, вчинені поза професійною суддівською діяльністю;
- запропоновано зміни у системі судової влади, включаючи створення нового Верховного Суду та інших судів та ін.

23 жовтня 2015 року на 104-му пленарному засіданні Венеціанської Комісії було ухвалено Остаточний висновок (документ CDL-AD(2015)027), в якому зазначається, що «остання версія змін до Конституції України, підготовлена Робочою групою Конституційної Комісії з питань правосуддя, є дуже позитивною і добре підготовленою та заслуговує повної підтримки».

На думку автора, доказом успішної європейської методики реформування судочинства в Україні є встановлення окремих вищих спеціалізованих судів, таких як Вищий суд з питань інтелектуальної власності та Вищий антикорупційний суд. Однак, створення першого з них в Україні може не бути настільки необхідним, щоб розглядати питання створення окремого вищого суду.

Створення Вищого суду з питань інтелектуальної власності та Вищого антикорупційного суду є гарантією для європейських інвесторів. При цьому, захист інтелектуальної власності викликає більше занепокоєння серед законодавців.

Доказом цього є стаття 33 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», в якій встановлено критерії для кандидатів на посаду судді вищого спеціалізованого суду з питань інтелектуальної власності.

Щоб стати суддею Вищого суду з питань інтелектуальної власності, особа повинна відповідати вимогам до кандидатів на посаду судді, пройти кваліфікаційне оцінювання та відповідати одній з наступних вимог: мати досвід роботи на посаді судді не менше трьох років; мати досвід професійної діяльності в сфері інтелектуальної власності протягом не менше п'яти років; мати досвід професійної діяльності адвоката, який здійснював представництво в суді у справах щодо захисту прав інтелектуальної власності протягом не менше п'яти років; мати загальний стаж роботи або досвід професійної діяльності, що відповідає вимогам, протягом не менше п'яти років.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» є прогресивним, однак в ньому все ще є недоліки, які потребують подальшого вдосконалення. Судова реформа є безкінечним процесом, що відображає розвиток суспільства.

Закон України «Про судоустрій і статус суддів», звісно ж, має певні вади змісту і створює потребу для подальшого реформування. Проте, необхідно визнати, що нескінченна, триваюча судова реформа в цілому відповідає нормі розвиненого суспільства.

Джерела

12. Яковюк І. В. Правові основи інтеграції до ЄС: загальнотеоретичний аналіз: монографія. Харків: Право, 2013. 760 с.
13. Свобода, П. Вступ до європейського права : пер. з чеськ. К.: К.І.С., 2016. 280 с.
14. Пархоменко Н. М. Гармонізація законодавства України з європейським та міжнародним правом: методи, етапи, види. Часопис Київського університету права. 2012. № 1. С. 338-343.
15. Брацук І. З. Теоретико-правові засади імплементації права Європейського Союзу в національне право держав-членів : монографія; за наук. ред. проф. М. М. Микієвича. Львів, 2016. 230 с.
16. Муравйов В. І. Правові інструменти реалізації Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом і законодавство України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2015. № 1. С. 90-96.
17. Білас І. Г. Міжнародні порівняльні політичні погляди та державно-правові вчення. До 75-річчя Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка: підручник. Київ: Спеціалізоване видавництво «ЮНЕСКО-СОЦЮ», 2019. 595 с.
18. Кротінов В. А. Перезавантаження судових систем ЄС і України: спільні потреби та принципи. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. № 1. С. 151-158.
19. Кравчук І. В., Парапан М. В. Гармонізація національних правових систем з правом ЄС. К.: Слово, 2017. 319 с.

Карпінський Борис Андрійович

Доктор економічних наук, професор

Львівський національний університет імені Івана Франка

Сліпецький Марко Ігорович

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Худько Тарас Русланович

Львівський національний університет імені Івана Франка

4.2. Потреба та оцінка працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах

Практика свідчить, що за останні десятиліття в Україні, як і в багатьох країнах Західної Європи, а також в США та Японії, методи управління персоналом, а з ними й його оцінки, в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах пройшли значні перетворення і зміни. Зокрема, утверджується новий погляд на робочу силу, як один з основних ресурсів економіки, що відображає динаміку підвищення реальної ролі людського чинника у виробництві, збільшення залежності виробництва від якості, мотивації і характеру використання робочої сили загалом та кожного працівника зокрема.

Властиво, сучасне підвищення ролі людських ресурсів та реальна зміна відношення до них підприємців й управлінців в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах пов'язане насамперед із глибокими змінами у потребах споживачів послуг та товарів. Зокрема, на думку експертів, контроль самого працівника за виробничим процесом (з відповідними наслідками для мотивації й методів управління персоналом) – базова відмінність сучасної інформаційно-промислової революції від попередніх змін.

Так, у сучасних умовах господарювання корінним чином змінилася роль людини у продукуванні послуг та виробництві товару. Працівник є не лише найважливішим сегментом виробничого процесу в організації, а саме головне: її головним стратегічним ресурсом в конкурентній боротьбі. Практично, які б не були чудові гіпотези й ідеї, новітні технології, найсприятливіші зовнішні умови, але без добре підготовленого персоналу високоєфективної роботи (а з тим й нарощування поступлень в бюджет) домогтися неможливо. У зв'язку з означеним формується принципово новий погляд на робочу силу, як на один з пріоритетно важливих ресурсів економіки. Саме тому актуальним є питання щодо формування і впровадження нових методів управління персоналом в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, які покликані відіграти ключову роль у забезпеченні реальних умов конкурентоспроможності і довгострокового розвитку організацій з врахуванням тенденцій розвитку науково-технічного прогресу.

Зазначимо, що сучасні методи управління персоналом в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, повинні бути зорієнтовані не лише на вирішення поточних питань, але і на формування стійкої мотивації працівників, яка заснована на довготермінових виробничо-господарських відносинах, на плануванні підвищення якості життя працівника та колективу загалом, як одного із важливих завдань підвищення конкурентоспроможності організації [1–12].

Доцільно також наголосити, що відповідно до мотиваційної характеристики у складі методів управління виділяють три групи: організаційно-розпорядчі; економічні; соціально-психологічні.

Властиво, кожна з цих груп має свої особливості в сучасних умовах у формуванні й реалізації конкретних методів оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, що актуалізує проблематику і обумовлює потребу в проведенні окремого дослідження.

Зазначимо, що потребам, оцінювальним процедурам у системі органів публічного адміністрування та бізнес-структурах, зокрема, на регіональному рівні, у своїх працях приділена увага низки вчених та практиків [1–12]. Зокрема, дослідники Алюшина Н. [1, 11], Вдовин М., Міщук Т. [2], Небрат В. [3], Орлова Н. [5], Доценко Т. [6], Карпінська О. [9], Миколюк А. [10], Kaminski M. [12] та інші, також конкретизовано розглядали важливі аспекти сутності публічного управління в умовах змін.

Однак, хоча проблематика оцінювання працівників достатньо пророблена з позиції менеджменту й економічної теорії, однак невирішеним залишається питання щодо врахування сучасних територіальних

особливостей й диспропорцій розвитку, на які в Україні накладаються ще умови воєнного стану.

Конкурентоспроможність та потреба в оцінці діяльності працівників. Конкурентоспроможність держави залежить від вміння управлінського апарату використовувати власний персонал. Саме тому, перебудова роботи з персоналом органів публічного адміністрування та бізнес-структур розглядається як Україною, так і управлінськими верствами провідних західних країн як одне з невідкладних завдань. Зокрема, у США означене у 1978 р. призвело до реформи кадрової служби. Так, до цього етапу повноваження із формування кадрової політики; вироблення регламентуючих положень; проведення конкурсних іспитів; оскарження рішень, що стосуються інтересів державних службовців, мала комісія громадянської служби (КГС). За влучним виразом тодішнього лідера Дж. Картера, вона стала „бастіоном федеральної бюрократії”. Вже після реформи КГС її функції були розділені між двома новими органами – Управлінням кадрової служби, що відповідає за формування й кадрову політику в сфері державного управління, та Радою із дотримання системи заслуг, що виконує функції арбітражу і розглядає апеляції за скаргами державних службовців. Одним із пріоритетних нововведень стало підвищення ролі обов'язкових атестацій службовців середньої й вищої ланок за підсумками року.

Властиво, результати оцінки персоналу органів публічного адміністрування та бізнес-структур стали більш активно використовуватися в різних державах при проведенні заходів із їх професійної підготовки, прийнятті рішень про виплату винагород, нових призначеннях, підвищенні або пониженні в посаді, про звільнення з державної служби тощо. У США означений порядок був цілеспрямовано поширений на керуючих вищих ланок: 5 тис. осіб, які відносилися до номенклатурної групи „Служба вищого керівництва” – від заступників міністрів до начальників самостійних підрозділів у міністерствах (агенствах) і керівників важливих програм, а також біля 85 тис. службовців 12-15 рангу, що очолюють важливі ділянки роботи та відіграють ключову роль у прийнятті рішень.

Окрім того, доцільно зазначити, що державні службовці, їх праця має визначальне значення для конкурентоспроможності кожної держави. Виходячи з наведеного, розвитку законодавства про державну службу надається особливе значення. Це обумовлено, насамперед, тими змінами, що відбулися і відбуваються в нашому суспільстві й державі. Так, ще в період формування ринкових відносин в Україні кардинально змінилася структура, функції органів державної влади, як в центральних органах, так і в регіонах. Проведені територіально-децентралізаційні реформи привели до зміни ролі й самого державного апарату та праці службовців. Водночас, постала необхідність підвищення ефективності функцій державного апарату, забезпечення професіоналізму державних службовців, вивчення нових аспектів і проблем державної служби загалом (зокрема, в умовах воєнного стану) [1, 3, 7, 10].

Попередня та й сучасна специфіка діяльності службовця в державних органах полягає в тому, що він не створює безпосередньо матеріальних цінностей, але забезпечує умови для нарощування матеріального виробництва. У нього особливий предмет праці, – це інформація, що і є засобом впливу, яку він збирає, обробляє, зберігає та створює. Даний службовець впливає на людей, обслуговує їх, робить це за визначену винагороду й обіймає посаду (тобто має власний статус).

Соціально-економічний розвиток Львівської області в контексті оцінювальної потреби в кваліфікованому персоналі. Аналіз сучасних процесів соціально-економічного розвитку Львівської області, виходячи з оцінки потреби в кваліфікованому персоналі, сприяє виділенню проблемних питань, оптимальному вирішенню територіальних проблем відтворення робочої сили на основі збалансованого поєднання національних й регіональних цілей та програмних завдань. Водночас, ускладнюють ситуацію глибокі кризові явища, що безпосередньо стосуються умов воєнного стану в Україні. Властиво порушення пропорційності і структурної рівноваги всієї фінансово-економічної системи призвело до характерного загострення суперечностей між потребами й можливостями соціально-економічного розвитку Львівщини.

Водночас, на сучасному етапі розвитку економіки все більшої актуальності набуває нова стратегія управління процесами формування персоналу в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, яка в жорстких умовах змін дозволяє змінити усталені уявлення й стереотипи та створити прогресивну технологію управління зазначеними сферами. Однак, до базових чинників, що значно ускладнюють це завдання, пов'язані з подальшим загостренням воєнних дій, а з ними посиленням тенденцій на проведення системних мобілізаційних заходів, що обмежує можливості активізації розвитку системи органів публічного адміністрування та бізнес-структур Львівської області, а з тим й послабленням мотиваційної основи продуктивної трудової діяльності [4, 7–9].

Окрім того, практика доводить, що у системі оцінювання та управління процесами формування органів публічного адміністрування та бізнес-структур Львівської області доцільно відмовитися від єдиної моделі для різних сфер господарювання та надати перевагу вирішенню тих проблем, які набули найбільшого загострення, з огляду на фінансові й ресурсні можливості організації та й території. Очевидно, що в сучасній економічній ситуації у повному обсязі можуть бути реалізовані лише стратегічно важливі, або найменш капіталоемні проекти. У цьому аспекті перспективним напрямом є вдосконалення власне технології регіонального управління процесами формування органів публічного адміністрування та бізнес-структур.

Практична реалізація зазначених напрямів вбачається у визначенні стратегічних і тактичних завдань державної регіональної політики щодо розвитку системи формування органів публічного адміністрування та бізнес-структур в контексті змін у розподілі функцій і повноважень між центральними й регіональними органами влади; обґрунтуванні загальної схеми, форм і методів планування й прогнозування ринку праці та зрушень у сфері зайнятості населення; розвитку територіальної системи соціального партнерства як засобу взаємодії регіональних органів влади, профспілок та роботодавців, спрямованого на поліпшення умов відтворення робочої сили в умовах воєнного стану [1, 7–9].

Зокрема, серед складних і важливих проблем соціально-трудових відносин України чільне місце займає проблема демографічного розвитку трудових ресурсів. Важливість демографічних характеристик регіону обумовлена двома обставинами. По-перше, через значні регіональні розбіжності у можливостях відтворення населення показники по країні загалом мають частково обмежений характер. По-друге, внесок окремих територій у відтворення населення й формування демографічної ситуації в державі суттєво різняться.

У певній мірі, катастрофічна демографічна ситуація в Україні та її регіонах, відсутність дієвої регіональної демографічної політики зумовили необхідність комплексного дослідження демографічних процесів відтворення трудових ресурсів. Зокрема, найбільша потреба відчувається саме в об'єктивних оцінках проблем відтворення населення та територіальному диференціюванні зазначених процесів, а також у дослідженні співвідношень загальнодержавних та регіональних чинників їх погіршення. Важливим у цьому контексті є власне принципи регіонального підходу до вивчення комплексу взаємопов'язаних складових умов життя людей в умовах воєнного стану [1, 3, 7–8, 10].

Загалом, взаємозв'язок і взаємозумовленість різних типів відтворення чисельності населення в межах певних територій створюють внутрішньо єдиний спосіб життя спільнот людей даного територіального утворення. Розвиток останнього залежить від природного та міграційного руху населення, що у свою чергу є наслідком соціально-економічного розвитку, відтворення матеріальної бази як основи політичної, економічної, трудової, соціальної та інших видів діяльності. Зі зміною процесів відтворення змінюються також його просторові форми. Динамічність – об'єктивна якість демографії населення на яку нині накладається ще війна.

Властиво одним з базових завдань дослідження методів оцінювання та управління процесами формування органів публічного адміністрування та бізнес-структур Львівської області стає вивчення закономірностей, динаміки, виявлення однотипних територіальних утворень з позиції децентралізації владних повноважень. Головними чинниками потреби у формуванні органів публічного адміністрування та бізнес-структур Львівської області вважається стани природного та виробничого середовища, рівень споживання та пов'язаний з ним спосіб життя, незважаючи на умови воєнного стану. Отже, на формування органів публічного адміністрування та бізнес-структур Львівської області впливає все навколишнє середовище, тобто і природні, і соціальні, і економічні його компоненти. Залежно від конкретного змісту ці чинники мають як позитивний, так негативний вплив, зокрема, на природний, міграційний, соціальний рух населення, здоров'я людей, тобто на кількісні та якісні показники відтворювальної діяльності людей, а з тим й можливостей соціально-економічного розвитку території [4, 7].

Виходячи з означеного, населення є одним із головних індикаторів соціально-економічного, екологічного розвитку держави та її регіонів. А вже кризові явища та процеси в суспільстві – його економіці, екології, політиці обумовлюють перешкоди й стагнацію у функціонуванні органів публічного адміністрування та бізнес-структур Львівської області. Однак, згідно з даними демографічних аналізів за період дослідження в останні роки спостерігається зростання чисельності населення. Хоча за цим фактором слідують структурні зрушення через війну та й релокація бізнес-структур [4, 7–9].

Водночас, у Львівській області динаміка валового регіонального продукту (який визначається як сума валової доданої вартості усіх видів економічної діяльності в основних цінах, включаючи чисті податки на продукти); індекси валової доданої вартості, а з тим й доходи населення (включають обсяг нарахованих у грошовій та натуральній формі: заробітної плати, прибутку та змішаного доходу, одержаних доходів від власності, соціальних допомог та інших поточних трансфертів) до широкомасштабної війни показували зростаючу тенденцію (табл. 1-3).

Таблиця 1

Динаміка валового регіонального продукту у Львівській області

Показники	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Валовий регіональний продукт, млн грн	94690	114842	147308	177233	214400	236254	296182
Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу, грн	37338	45319	58183	70169	85177	94317	119049
Індекс валового регіонального продукту, % до попереднього року	95.2	99.3	103.7	105.7	104.6	99.7	106.7

Джерело: сформовано авторами за даними [4].

Доцільно також підкреслити, що ще у довоєнний період Україна належала до держав світу, в яких відбувається депопуляція, тобто смертність перевищує народжуваність. Практично, загальна чисельність населення України, так і Львівщини щороку зменшується. Зокрема, за даними Головного управління статистики у Львівській області у 2015 р. чисельність населення Львівської області становила 2,538 млн осіб, то у 2022 р. вже 2,478 млн осіб. Означене об'єктивно впливає на можливості потенційного наповнення бюджету (через податкову домінанту).

Окрім того, у Львівській області високі темпи приросту споживчих цін у 2023 році спостерігались у сфері освіти та ресторанно-готельного бізнесу, у житлово-комунальній сфері, на алкогольні напої, тютюнові вироби, у сфері охорони здоров'я. Так, індекс споживчих цін у Львівській області у грудні 2023 року у порівнянні з груднем 2015 року підвищився у 2,2 раза. Найвищими темпами зросли ціни на алкогольні напої, тютюнові вироби (у 2,9 раза), у сфері освіти (у 2,8 раза), у сфері ресторанно-готельного бізнесу (у 2,6 раза), у житлово-комунальній сфері та транспорті (у 2,5 раза). Продукти харчування та безалкогольні напої за цей період подорожчали у 2,2 раза.

Таблиця 2

Динаміка індексів валової доданої вартості за видами економічної діяльності
у Львівській області (попередній рік=100%)

Показники	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Усього	95.6	99.8	103.1	106.0	104.7	100.3	107.1
Сільське, лісове та рибне господарство	97.4	102.0	105.0	103.8	100.2	102.2	106.8
Добувна промисловість і розроблення кар'єрів	96.3	97.8	100.7	104.1	100.6	108.3	102.5
Переробна промисловість	90.6	101.6	105.9	104.6	99.9	106.0	105.1
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	113.9	102.1	103.5	89.3	79.5	98.3	98.8
Водопостачання; каналізація, поводження з відходами	71.6	90.6	125.0	97.5	102.7	93.0	106.0
Будівництво	106.0	119.2	110.2	112.1	123.8	121.9	110.9
Оптова та роздрібна торгівля; ремонт автотранспортних засобів і мотоциклів	73.1	98.9	102.9	112.8	104.3	113.2	117.0
Транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність	107.4	104.4	102.2	101.5	102.9	84.4	103.9
Тимчасове розміщування й організація харчування	113.8	116.0	105.5	109.2	104.9	70.8	171.0
Інформація та телекомунікації	99.8	107.9	108.8	109.7	108.9	100.9	118.4
Фінансова та страхова діяльність	73.7	89.8	115.0	115.5	108.7	99.7	106.5
Операції з нерухомим майном	115.7	90.1	96.6	114.5	112.8	102.5	100.0
Професійна, наукова та технічна діяльність	85.7	106.3	101.4	109.4	114.1	92.9	101.5
Діяльність у сфері адміністративного та допоміжного обслуговування	102.7	111.3	100.2	105.5	113.0	87.2	105.6
Державне управління й оборона; обов'язкове соціальне страхування	108.3	92.9	99.0	101.9	110.6	91.9	91.3
Освіта	100.8	95.8	99.9	99.4	99.8	96.0	101.3
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	100.7	97.7	99.9	100.9	105.1	91.5	108.1
Мистецтво, спорт, розваги та відпочинок	89.4	101.3	111.8	99.0	109.2	81.6	107.5
Надання інших видів послуг	101.0	100.8	109.1	108.3	111.0	67.1	112.4

Джерело: сформовано авторами за даними [4].

Підкреслимо, що упродовж 2023 року споживчі ціни зростали (відносно попередніх місяців) у більшості місяців і найбільше у березні (на 1,2%), червні (на 1,1%), січні та лютому (на 1,0%). У вересні-грудні темпи підвищення цін були меншими і становили 0,6-0,9%. Водночас, значно нижчі темпи інфляції відбулися у травні (на 0,3%). У липні-серпні спостерігалася сезонне зниження споживчих цін (на 1,2%). У квітні споживчі ціни знизилися на 0,2%.

Таблиця 3

Динаміка доходів населення у Львівській області

Показники	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Доходи усього, млн грн	97740	116285	152256	189077	216876	235055	286669
Наявний дохід усього, млн грн	74919	89517	113883	142941	169534	183089	222523
Наявний дохід на одну особу, грн	29542	35325	44981	56592	67353	73092	89441
Реальний наявний дохід, у % до попереднього року	82.0	104.7	113.2	112.9	109.9	104.8	111.6

Джерело: сформовано авторами за даними [4].

У цьому ж періоді найбільше зростання цін на продукти харчування та безалкогольні напої відбулося у лютому, березні та грудні – відповідно на 2,1%, 1,8% та 2,0%, у січні – на 1,6%, у листопаді – на 1,1%, у травні та червні – на 0,8%. Разом з тим у липні та серпні зафіксовано зниження цін – відповідно на 3,1% та 3,8%.

Хліб і хлібопродукти подешевшали на 2,6% (у 2022 році підвищилися на 36,3%). Найбільше знизилися ціни на крупи, зокрема на гречані (на 58,9%), пшеничні (на 16,4%), манні (на 12,7%) та ячні (на 11,8%). На 16,6% подешевшав рис, на 4,1% – борошно пшеничне. Водночас на 8,8% подорожчали кондитерські вироби з борошна, на 8,1% – хліб, на 5,9% – пластівці вівсяні, на 2,1% – макаронні вироби, на 1,4% – пшоно.

Ціни на м'ясо та м'ясопродукти підвищилися на 12,7% (у 2022 році – на 24,0%). М'ясо свинини подорожчало на 19,1%, яловичини – на 12,9%, птиці – на 9,0%. Ковбасні вироби, копчене м'ясо та субпродукти зросли в ціні на 8,9%.

Водночас, овочі подорожчали на 6,8%, що значно нижче показника попереднього року (53,3%). Серед товарів цієї групи найбільше підвищилися ціни на картоплю – в 1,9 раза та гриби – в 1,5 раза. На 16,3% подорожчали помідори, на 18,3% – огірки, на 13,2% – овочі консервовані, на 4,5% – паста томатна. Разом з тим на 52,4% подешевшала цибуля ріпчаста, на 47,1% – морква, на 13,1% – буряк, на 12,2% – капуста білокачанна, на 1,9% – бобові.

Ціни на фрукти підвищилися на 0,9%, тоді як у 2022 році було зафіксовано зростання цін на 90,4%. Яблука подорожчали на 26,6%, ківі – на 19,0%, сухофрукти – на 7,4%, банани – на 6,7%. Водночас на 7,6% подешевшали цитрусові.

У цьому ж періоді ціни на рибу та продукти з риби зросли на 8,0% (у 2022 році – на 44,3%). Оселедці подорожчали на 12,5%, скумбрія – на 11,9%, кілька солоня – на 11,1%, крабові палички – на 9,1%, риба жива, охолоджена – на 7,7%, риба морожена – на 6,9%, філе мороженої риби – на 4,2%, консерви рибні в олії – на 4,1%, морепродукти – на 1,7%.

Молоко, сир та яйця стали дорожчими на 3,2% (у 2022 році – на 31,9%). Ціни на сир і м'який сир зросли на 8,7%, кисломолочну продукцію – на 6,6%, сметану – на 4,4%, молоко – на 4,1%. На 10,2% подешевшали яйця.

Олія та жири подешевшали у середньому на 0,4%, зокрема олія соняшникова – на 13,0%. Разом з тим маргарин подорожчав на 11,7%, олія оливкова – на 11,3%, сало – на 9,7%, масло вершкове – на 7,7%, спреди – на 1,7%.

Досить відчутне зростання пройшло і серед солодоців, оскільки зросли ціни на зефір – на 27,6%, карамель – на 11,7%, шоколад – на 7,9%, цукерки шоколадні – на 7,2%. Мед натуральний подешевшав на 8,9%, цукор – на 0,5%.

Безалкогольні напої подорожчали на 4,2%, зокрема: чай – на 6,4%, мінеральні та джерельні води – на 6,1%, кава в зернах, мелена – на 4,0%, соки фруктові-ягідні – на 3,8%, кава розчинна – на 2,2%, напої газовані – на 1,1%.

Крім того, з інших продовольчих товарів підвищилися ціни на часник – на 16,2%, кетчуп томатний – на 12,9%, кулінарні трави – на 5,7%, молочні суміші для дитячого харчування – на 3,4%, майонез – на 1,4%. Разом з тим на 19,7% подешевшала сіль, на 2,3% – спеції.

Не стала винятком й енергетика, оскільки паливо та мастила подорожчали у середньому на 0,3% (у 2022 році – на 74,9%). Газ скраплений для автомобілів подорожчав на 14,7%, матеріали мастильні – на 5,2%, бензин А-95 – на 2,7%. Водночас дизельне пальне подешевшало на 4,0%, бензин А-92 – на 1,1%.

Вартість транспортних послуг збільшилася на 12,2% (що у 2,9 раза менше, ніж у 2022 році). Послуги автодорожнього транспорту подорожчали на 12,2%, з перевезення речей – на 4,7%, залізничного пасажирського транспорту – на 0,8%.

Щодо транспорту, то проїзд у міському транспорті подорожчав на 32,7%, у приміському автобусі – на 18,4%, у міжміському автобусі – на 4,2%, у міському маршрутному таксомоторі – на 3,7%, у таксі – на 1,6%. Вартість проїзду у міжміському поїзді збільшилася на 0,9%, у приміському поїзді не змінилася. На 13,4% зросла вартість послуг обслуговування та ремонту транспортних засобів, на 6,1% – навчання на курсах водіїв, на 5,1% – послуг стоянок автотранспорту. Ціни на велосипеди знизилися на 9,7%, а на автомобілі підвищилися на 1,1%.

Прошло здороження й у житлово-комунальній сфері, тобто там відбулося підвищення цін на 11,2% (в Україні – на 12,8%). Значно збільшилися тарифи на електроенергію – на 69,7% (має відчутно зрости ціна на електроенергію і в 2024 році, через значні пошкодження енергетичної системи внаслідок ворожих обстрілів). Вартість послуг з управління багатоквартирними будинками збільшилася на 8,0%. Тарифи на природний газ, водопостачання, каналізацію, гарячу воду, опалення не змінилися. Вартість оренди житла збільшилася на 2,1%.

Тенденційно зростають ціни і в сфері охорони здоров'я: у 2023 році приріст становив 9,8% (у 2022 році – 18,2%). Вартість амбулаторних послуг збільшилася на 19,1%, у тому числі діагностичних послуг – на 22,2%, стоматологічних – на 18,2%, консультативних – на 15,1%. Послуги санаторно-курортних установ стали дорожчими на 13,1%, лікарень – на 6,0%.

Загалом, фармацевтична продукція подорожчала на 7,5%, що впливає на можливості населення області в отриманні якісної та вчасної медичної допомоги (вже не кажучи за соціальні верстви населення, які найбільше потерпають від таких тенденційних процесів, звужуючи купівельну спроможність та формуючи їх більшу залежність від зовнішньої допомоги).

Певну характеристику соціально-економічного стану Львівської області можливо зрозуміти також з порівняльних тенденцій заборгованості із виплат заробітної плати працюючим (табл. 4).

Таблиця 4

Динаміка заборгованості із виплати заробітної плати у Львівській області

Роки	Тис. грн	У % до попереднього періоду
2010	83156,1	138,9
2011	64055,5	77,0
2012	56587,2	88,3
2013	58347,8	103,1
2014	47683,6	81,7
2015	77148,7	161,8
2016	92814,6	120,3
2017	93777,9	101,0
2018	82750,8	88,2
2019	75542,9	91,3
2020	134265,0	177,7
2021	70940,2	52,8
2022	116374,5	209,71

Джерело: сформовано авторами за даними [4].

Оскільки заборгованість зростає то це значить, що як в органах публічного адміністрування та бізнес-структур наявні фінансові проблеми, які накопичувались ще до широкомасштабної війни. Загалом, нинішній стан додатково підкреслив потребу в кваліфікованому персоналу (особливо для стратегічної сфери). У Львівській області зросла потреба у працівниках, які можуть приймати оперативні управлінські рішення в кризових умовах.

Підвищенні вимоги до системи оцінки працівників ставлять додаткові акценти й щодо керівників. Зокрема, керівник конкретного органу публічного адміністрування чи бізнес-структури у Львівській області повинен знати задачі і функціональні обов'язки підлеглих йому кадрових органів, щоб ефективно спрямовувати кадрову роботу організації й здійснювати систематичний контроль за діяльністю.

Властиво, висування в резерв керівних кадрів стимулює підвищення творчої активності працівника і це необхідно враховувати при плануванні й організації роботи з резервом щодо його підготовки та навчання. При підборі кандидатів для включення їх у резерв на висування, а також і при організації навчання резерву доцільно користатися розробленими кваліфікаційними моделями різних рівнів керівників; переліком вимог, що пред'являються до керівників на сучасному етапі розвитку економіки держави та її регіонів. При комплектуванні кадрового резерву необхідно приймати до уваги наявність у кандидатів опорних здібностей, на базі яких можна розвинути інші професійно важливі якості. До таких здібностей відносяться: здатність до навчання, увага до думок людей, організаторські здібності й спеціальні знання. Національній агенції України з питань державної служби (НАДС) необхідно мати на увазі, що підвищення творчої зацікавленості працівника у роботі нині стає одним із базових важелів у ефективності виробництва.

Оцінка й навчання керівників і фахівців повинно здійснюватися як безупинний процес протягом усього періоду їхньої діяльності. Доцільно також ввести в практику систему періодичного переміщення керівників „по горизонталі”, що знижує чи унеможливає корупційні прояви. Властиво, в Україні створюється на новій основі єдина державна система перепідготовки та професійного росту персоналу, зокрема і через НАДС. Саме тому, виходячи з потреби та пріоритетів підготовки й управління персоналом для органів публічного адміністрування, сформовано три міжрегіональні управління Національної агенції України з питань державної служби.

Джерела

1. Алюшина Н. Організація роботи державних службовців в умовах воєнного стану. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2022. № 16. С. 284–313.
2. Вдовин М., Мішук Т. Рейтингування регіонів України за показниками добробуту населення. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. 2022. Вип. 1 (91). С. 3–9.
3. Відбудова для розвитку: зарубіжний досвід та українські перспективи : міжнародна колективна монографія / [редколегія, голова – д. е. н. В. В. Небрат]; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозу. НАН України». К., 2023. 571 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/Reconstruction-for-development.pdf>
4. Головне управління статистики у Львівській області. URL: https://lv.ukrstat.gov.ua/ukr/themes/01/theme_01.php
5. Детермінанти розвитку публічного управління та адміністрування в Україні : колективна монографія за ред. Н. С. Орлової. Київ, 2020. 262 с.
6. Доценко Т. Кар'єра публічних службовців в умовах реформування системи державного управління в Україні. *Публічне управління та регіональний розвиток*. 2020. № 8. С. 541–563.
7. Карпінський Б. А. Державотворчий патріотизм нації: податкова домінанта інвестиційного зростання: монографія. Львів : Колір ПРО, 2018. 480 с..
8. Карпінський Б. А., Бевзенко В. В. Пріоритети організації й оцінювання діяльності органів публічного адміністрування в умовах воєнного стану. *Нотатки сучасної науки*. 2023. № 7. Харків: СГ НТМ «Новий курс», 2023. С. 5–6. URL: <https://www.newroute.org.ua/wp-content/uploads/2023/05/nsn-7.pdf>
9. Карпінський Б. А., Карпінська О. Б. Мотив як управлінська основа державотворчого патріотизму нації з позиції стратегіології розвитку держави. *Бізнес Інформ*. 2023. №2. С. 6–15. DOI: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2023-2-6-15>
10. Миколок А. В. Публічне управління в умовах військового стану: питання ефективності. *Публічне управління і адміністрування в Україні*. 2022. № 29. С. 45–48. doi: <https://doi.org/10.32843/pma2663-5240-2022.29.8>
11. Aliushyna N., Fedorenko T., Šukvietienė A. Practical Aspects of Organizing Remote Work in the Ukrainian Civil Service: A Study. *Public policy and administration*. 2021. Vol. 20, No. 4. P. 357–370.
12. Kaminski M. E. The ethics of artificial intelligence in public administration. *Administration & Society*. 2020. 52(8). P. 1298–1321.

Розділ п'ятий**Облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм****Король Наталя Мирославівна**

Кандидат історичних наук, доцент

ORCID: 0009-0008-4989-0821

*Львівський національний університет імені Івана Франка***Лазарович Надія Василівна**

Кандидат філософських наук, доцент

*Львівський національний університет імені Івана Франка***5.1. Місто як простір пам'яті: контекст пограниччя**

Аналізуючи ситуацію в сучасному українському соціокультурному просторі, геополітичному вимірі, а також пробуючи простежити осмислення та інтерпретації цієї ситуації в гуманітарному дискурсі, ми можемо говорити про чергову хвилю тегоу-буму – або активізації та реактуалізації студій пам'яті. Суспільна пам'ять досліджується у різноманітних напрямках та вимірах, один з яких - особливості репрезентації пам'яті в просторі міста. Маловивченим аспектом актуалізації пам'яті в просторі міст є чинник пограниччя як контекст існування міста та детермінанта формування його історично-пам'яттєвого ландшафту. Доцільно застосувати студії пограниччя (border studies) як методологічну парадигму, використовуючи науково-аналітичний інструментарій, яким можна аналізувати простори пам'яті, відповідно трактуючи місто як об'єкт, в якому виокремлюватиметься культурний ландшафт, структурований як з матеріальних, так і нематеріальних форматів. Фокусом нашого дослідження будуть власне простори пам'яті, які присутні в місті і які проявляються, формуються, постають і досліджуються в різних аспектах.

Якщо ми говоримо про літературу, яка досліджує пограниччя-місто-пам'ять і конфігурації взаємопов'язаності цих феноменів, то ми можемо говорити про неймовірно великий масив різнопланових джерел радше кажучи ресурсів і також літератури, як наукової, так і художньої. Однією з найбільш інформативних на даний час є новопостала платформа PastFutureArt [14], в якій представлені і наукові дослідження, так і соціальні проекти, мистецькі репрезентації пам'яті в сучасному українському суспільстві. Ще один ресурс, який десятиліттями займається дослідженнями міського життя, його різних вимірів і в тому числі пам'яттєвих просторів - це Львівський центр міської Центрально-Східної Європи [10], де також можна знайти дуже багато різних позицій стосовно і джерел і проектів аналізу пам'яттєвого дискурсу, в тому числі пограничного.

Говорячи про студії міста, констатуємо, що це надзвичайно масштабний і різноплановий феномен в сучасному науковому просторі, - причому не тільки гуманітарному, і зрештою не тільки науковому. В царині художньої літератури найбільш яскравим є дослідження Юрія Андруховича, в якому осмислюється власне момент граничності, який є детермінантою розвитку міста, його історії. Філософсько-антропологічному аспекту студій міста присвячена монографія Максима Карповця «Місто як світ людського буття» [5]. Говорячи про місто, його простори і пограниччя як контекст формування та існування, однією з найбільш релевантних наукових розвідок є стаття Аляйди Ассман «Пам'ять міста» [2], яка була перекладена й опублікована в «Питання літературознавства» в 2015 році.

Переходячи до питання пограниччя як методологічного способу осмислення просторів пам'яті в середовищі міста, ми будемо застосовувати дельта декілька концептів, які послужать нам конструктом, який можна застосовувати. Найбільш глобальною є типологія просторів пограниччя, яку пропонує американський дослідник Альфред Рібер. Перш за все це державно-територіальне - поняття, яке оформилося з ростом централізованих держав і визначається державною політикою. Історично такий тип кордону представлений державним та/або військовим кордоном. По-друге, соціально-антропологічне - поняття, сформульоване в роботах соціальних істориків і антропологів. Це межа соціальних, культурних та економічних структур, яка, зберігаючи свій географічний і територіальний вимір, підкреслює суб'єктивну «людську» складову взаємодії і розмежування. І врешті ментально-географічне - символічна межа в ментальній географії, яка артикулюється і проявляється у визначенні великих символічних регіонів, таких як «Європа» або «Східна Європа» [15].

Продовжуючи осмислення пограниччя у вимірі металної географії, доцільно застосувати хантінгтонівську концепцію конфлікту цивілізацій (зрештою, дещо схематизовану) і доповнити її конструктом Центрально-Східної Європи як територією, по якій і проходить цей розлам. Найбільш цікаво про це можна прочитати в праці Мілана Кундери «Трагедія Центральної Європи» [6] Ключовою концепцією в цьому дослідженні є ідея так званої «вкраденої Європи» - а саме Західної. Як система металних координат,

світоглядно-цивілізаційна система цінностей, яка є органічно притаманною для Центральної Європи, котра не перестає бути Європою попри складність свого історичного спадку. Мислитель ретельно обґрунтовує органічну належність регіону до Європи його включеністю європейське культурне життя і вагомий внесок у спільну спадщину. Центральноєвропейський регіон не існував окремо від Заходу і нічим істотно від нього не відрізнявся. Фактично він був частиною Заходу, несправедливо від нього відтятою, «вкраденою» (kidnappé) демонічно-зловісною, сутнісно антиєвропейською Росією. Саме Центральна Європа є яскравою репрезентантою поняття пограниччя, будучи територією, яку не можна визначати та окреслити політичними кордонами (які, неавтентичні, постійно зазнають вторгнень, завоювань та окупацій), швидше спільною ситуацією, яка наново сполучає народи, перегруповує їх кожний раз інакше вздовж уявних і постійно мінливих кордонів, які позначають площину, заселену тими самими спогадами, тими самими проблемами та конфліктами, тією самою спільною традицією.

Доповнює кундерівську концепцію сучасний український дослідник Микола Рябчук, вказуючи на суттєвий недолік в останній – трактування (пост)радянських європейських теренів як своєї «недо-Європи». Особливо фатальним, на його думку, таке ставлення до східноєвропейців виявилось наприкінці Другої світової війни, великою мірою зумовивши рішення Ялтинської конференції (в лютому 1945 року) й узаконивши передання «менш вартісної» Східної Європи (включно з формально союзницькою Польщею) під контроль сталінської Росії. Проте, стверджує дослідник, «...Східна Європа не стає менш європейською від того, що вона бідна й недостатньо розвинута чи перебуває під рукою тиранів. Завдяки власній знедоленості вона в багатьох аспектах стала навіть більш європейською, бо більше цінує ті вартості, що їх заможніші жителі Заходу сприймають як належне» [8].

Здійснюючи аналіз пам'яткових просторів міст, окрім окреслення типологічного виміру ментально-географічної приналежності, необхідно застосовувати структурований підхід – зокрема, застосовуючи концепцію мультифронтиру. Запропонована групою українських істориків (Кирило Галушко, Борис Черкас, Сергій Громенко) як новий фундамент для формування гранд-нарративу української історії, вона запроваджує конструкт накладання (часом в різних конфігураціях) декількох фронтів і пропонує трактувати даний феномен як ключову характеристику української історії. «Фронт – це зона більш-менш сталої взаємодії на стику кількох принципово відмінних соціальних структур, внаслідок якої трансформуються старі або виникають нові структури. У відповідності до різноманіття вихідних елементів ми виділяємо п'ять типів фронтів: політичний, правовий, економічний, етнічний та ментальний (релігійно-ідеологічно-ціннісний)» [3].

Ще одним способом, який варто застосовувати при дослідженні місць пам'яті в просторі міста, є схема, запропонована польською дослідницею Ельжбетою Смулковою. Окреслюючи пограниччя як місця контакту, проникнення, накладання різних націй/етнічних груп, їхніх мови та культури, необхідно враховувати: час, коли ці різноманітні спільноти вступають у контакт, а також характер контакту між ними – рівноправний, підрядний, або навіть ворожий [12].

Окресливши концепти і структурні схеми, за допомогою яких аналізуватимемо простори пам'яті в ландшафті міста, розглянемо особливості urban studies в сучасному гуманітарному дискурсі. Феномен міста – це настільки унікальне і особливе явище, що викликає постійний інтерес дослідників. Наприкінці XIX століття місто досліджувалось в межах географії та соціології, в першій третині XX століття воно стало предметом аналізу антропології та політології. Ключовою працею, з якої починається відлік урбаністичних студій, є робота Макса Вебера «Місто» [16]. Саме в цій праці патріарх соціології окреслює ключові характеристики міста – зазначаючи, що міська «спільнота» як масове явище притаманна лише Заходу, оскільки на Сході такі прояви були лише подекуди та незначними. Отже, на думку Вебера, місто – це «поселення, розвинене в торгово-промисловій сфері, ознакою якого є: укріплення, ринок, наявність суду, або ж будь-якого власного права; корпоративність та пов'язаність з нею; володіння автономією або ж автокефалією, а відповідно управління за допомогою певних установ, якими керують самі ж міські жителі [ibid.]».

Якщо означити, яким терміном ми послуговуватимемось, окреслюючи місто – то застосуємо визначення, що наводиться в Законі України «Про територіальний устрій України»: «місто – це окрема адміністративно-територіальна одиниця адміністративно-територіального устрою України, яка являє собою великий населений пункт від 10 000 населення, що є адміністративним промисловим, торгівельним і культурним центром» [4, Р. 1, стаття 12].

В межах сучасного гуманітарного дискурсу осмислення міста представлене антропологічними студіями, як-от в монографії острозького дослідника Максима Карповця «Місто як світ людського буття». Дослідник зазначає, що «... поява міста як соціокультурного феномену є онтологічною подією в житті людини» [5].

Платформа «Дія.Освіта». слушно вказує, що місто досліджують соціологи, історики, географи, економісти; окремий вимір – це місто в мистецтві: літературі, живописі, неймовірний пласт і як предмет дослідження, і як художній напрям. Коли ми говоримо про літературне осмислення міста, яке очевидно, є елементом загального і масштабнішого аспекту мистецьких інтерпретацій феномену міста тут ми можемо згадати працю Юрій Андруховича

«Місто-корабель». Як зазначає автор, «...Територія міста – надзвичайно вдало обрана, адже крізь неї проходить вододіл басейнів Балтійського та Чорного морів, а відтак знаходиться на перетині двох осей, що поділяють простір на схід-захід і північ-південь. Також це сприяло відповідно розташуванню на перетині торговельних шляхів, і звісно – появі різноманітних духовно-культурних віянь»[1]. Таким чином місто належить до багатьох культур, які нашарувались в ньому віками, та разом з тим не належить жодній з них цілком. Саме таке «нашарування» в полі етнічних містах автор характеризує з однієї сторони як «свято стертих кордонів» [ibid.]

Говорячи про місто і про його простори, можемо виокремлювати два рівні функціонування: перш за все, це матеріальне місто, яке має свої межі, свою локацію пов'язане з певним рельєфом та кліматом, котрі обумовлюють структуру цього міста, воно займає певну територію і відповідно, його можна вимірювати, використовувати, спостерігати. На це матеріальне місто нашаровується так званий феномен нематеріального міста, коли місто для нас одночасно є місцем задоволення своїх духовних потреб, власне як храми, культурні заклади, локації посвядження. На стикку взаємодії матеріального і духовного ми виокремлюємо цілий ряд пластів, які не завжди є матеріальними або не повністю матеріальними. Зокрема, це соціальний пласт, культурний, економічний пласт, а також простір пам'яті.

Творці проєкту «Європейське місто» цитують італійського архітектора Альдо Россі, який стверджує, що місто складається також зі спогадів і образів, які накопичуються в людському розумі [11]. Тому фактично ми можемо говорити про комбінацію в просторі суми ідей, можливостей і смислів, які, власне, втілюються в просторах міста і таким чином набувають матеріальної форми. В тому числі ми говоримо про простір пам'яті. Щоб ми могли далі говорити про нього більш впевнено, окреслимо декількох ключових концептів, які ми будемо застосовувати в нашому дослідженні.

Перший - концепт «колективної пам'яті», запропонований Maurice Halbwachs в його праці *La Mémoire collective* (1950) [13] Колективна пам'ять є не тільки основним механізмом культурної єдності спільноти, але й механізмом «архівації» найбільш значущих складових культурно-історичного досвіду та духовного світу нації. Колективна пам'ять є системним чинником «підключення» минулого до сьогодення, важливим інструментом актуалізації історії.

Окрім поняття колективна пам'ять, в *memory studies* найбільш часто використовується поняття місць пам'яті, запропоноване французьким дослідником Pierre Nora. Місця, символічні об'єкти, з якими певна група людей пов'язує свої спогади, цінності, і де пам'ять кристалізується і знаходить свій притулок [7]. Вагомим моментом в дефініції місць пам'яті є те, що вони категоричніше розмежовують пам'ять та історію (як наукову дисципліну) Емоційний зв'язок, який присутній в пам'яті, в принципі відсутній в історії як дослідницькому форматі осмислення.

Минуле людської спільноти матеріалізується в міському просторі - це історія, яка проявляється, матеріалізується й оприявнюється в просторі міста. Фактично створюється своєрідний окремий ландшафт, який можна називати ландшафтом пам'яті. Саме ось цей міський простір і ландшафт міста з пам'яттєвим контекстом досліджує Aleida Assmann в своїй науковій розвідці «Memory of city». Дослідниця розмежовує поняття «простору пам'яті» та «місць пам'яті». Коли говоримо про «простір», маємо на увазі щось, що потребує конструювання, освоєння, організації, використання чи впорядкування. Простір зазвичай є об'єктом впорядкування та планування, це ресурс для діячів з конкретними намірами, такими як архітектори, містобудівники чи політики. Вони дивляться в майбутнє, прагнучи втручатися, змінювати та перебудовувати. Місця ж, навпаки, характеризуються тим, що в них уже відбулися певні події, щось було пережито, вистраждано і здійснено. Тут історія вже залишила свій слід у вигляді слідів, реліквій, залишків, пам'ятників, зарубок, рубців чи ран. Місця мають свої назви та історії, вони зберігають минуле; простори ж відкривають можливості для планування і спрямовані в майбутнє [2, с.10].

Коли дослідниця говорить про простір міста, вона стверджує, що це творчо локалізований життєвий світ, який є не тільки продуктом історії, а передовсім також конструкцією людських географій, соціальною конструкцією простору і постійним переформуванням географічних ландшафтів. Корелюючи історично-пам'яттєвий простір міста з феноменом пограниччя, Аляйда Ассман пропонує поняття «міста як палімпсесту». На її думку, «...якщо історія як наратив неодмінно має лінійну структуру, то в міському просторі вона проявляється гетерогенно, як сукупність пластів, як перехрещені й ущільнені поселення різних народів з різних часів. Це стосується, зокрема, центрально- й східноєвропейських міст, на яких позначилися міграція, імперіалістична експансійна політика, примусові переселення й депортації; тут локальна історія представлена як співіснування розмаїтого й різноманітного в найтіснішому просторі [2, с.12].

Аналізу гетерогенності та різноманітності міст в просторі пограниччя присвячений комеморативний проєкт Центру міської історії Центрально-Східної Європи – ReHERIT [<https://www.lvivcenter.org/public/spatial/reherit/>] Головною ідеєю проєкту – спільна відповідальність за спільну спадщину; переосмислення актуалізації та розвитку потенціалу матеріальної і нематеріальної культурної спадщини. «Місто має багато шарів, які приховують або відкривають історії з минулого. Місто говорить із нами

через пам'ятники, меморіали, міську скульптуру, комеморативні простори та місця «не-пам'яті», які запрошують до взаємодії, переосмислення та інтерпретації» [10].

Комеморативність, яка залучає різні покоління, пропонує практики пам'ятання в міському просторі, в якому присутній вимір пограниччя, де накладається багато фронтирів - політичний, релігійний, ментальний, економічний. Розуміння важливості культурної спадщини для економічного, туристичного, культурного та освітнього розвитку українських міст; усвідомлення свого минулого як чинник консолідації нації та елемент національної ідентичності – всі ці моменти є орієнтиром цивілізаційного вибору та його реалізації.

Джерела

1. Андрухович Ю. Львів - місто-корабель // Нова Україна і нова Європа: час зближення. (Матеріали міжнародного семінару, проведеного у Львові 3-6 листопада 1996 року) / За ред. Марії Зубрицької. Львів: Центр гуманітарних досліджень; Літопис, 1997. – С. 174-180.
2. Ассман А. Пам'ять міста / Питання літературознавства . Рутannia literaturoznavstva . Problems of Literary Criticism. № 92. 2015. с.7-25.
3. Громенко С. Український Мультифронтір. Нова схема історії України (неоліт — початок XX століття). Харків: Фабула, 2024.
4. Закон України «Про територіальний устрій України» URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/pt/reports.leftcol?ptid=1662>
5. Карповець М. Місто як світ людського буття: монографія. Острого, 2014.
6. Кундера М. Трагедія Центральної Європи | Збруч (zbruc.eu).
7. Нора П. Теперішнє, нація, пам'ять. К.: Кліо, 2014.
8. Рябчук М. Мистецтво переміщення стін у східному напрямку / Часопис «Критика» 2020, №11-12 (277-278).
9. УРБАНІЗМ. <https://osvita.diiia.gov.ua/courses/urbanism>
10. Центр міської історії Центрально-Східної Європи (Ivivcenter.org).
11. Чернова М., Висоцький В. Уявне місто. Пам'ять, символи, та міська ідентичність // «Моє європейське місто»: практикум. <https://www.youtube.com/watch?v=bG4rr6k1xZg>
12. Engelking A., Smulkowa E. Pogranicza Białorusi w perspektywie interdyscyplinarnej W-wa: DiG, 2007.
13. Halbwachs M. La Mémoire collective https://www.academia.edu/31340372/Maurice_Halbwachs_La_ .
14. Електронни йресурс <https://pastfutureart.org/about/>
15. Rieber A.J. The Struggle for the Eurasian Borderlands: From the Rise of Early Modern Empires to the End of the First World War. Cambridge University Press: 2014
16. Weber M. The City / Economy and Society. NY: Bedminster Press, 1968.

Післямова

У колективній монографії було досліджено актуальні питання розвитку сучасного суспільства. Досліджувались проблеми в таких сферах як: освіта, фізична культура, спорт, культура і мистецтво, релігієзнавство, історія, філософія, культурологія, журналістика, філологія, богослов'я, економіка, політологія, психологія, соціологія, міжнародні відносини, суспільні комунікації, соціальна робота, соціальне забезпечення, регіональні студії, облік, оподаткування, фінанси, банківська справа, страхування, менеджмент, маркетинг, підприємництво, торгівля, біржова діяльність, легка промисловість, видавництво, поліграфія, готельно-ресторанна справа, туризм.

Над створенням колективної монографії працювали автори, які представляють наступні профільні наукові, навчальні, науково-педагогічні, творчі та мистецькі заклади та установи (інформацію подано мовою оригіналу рукопису автора): *Polissia National University*, Донбаська національна академія будівництва і архітектури, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, Київський кооперативний інститут бізнесу і права, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, Львівський національний університет імені Івана Франка, Північноукраїнський інститут імені Героїв Крут Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом», Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, ТОВ «Консалтингова компанія» Агроцентр-Україна», Український державний університету імені Михайла Драгоманова, Університет Григорія Сковороди в Переяславі, Харківський національний університет мистецтв імені І. П. Котляревського, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова, Центральноукраїнський державний університет імені Володимира Винниченка.

Авторами монографії були досліджені питання розвитку іншомовної граматичної компетентності студентів-вчителів, сприйняття кольору в архітектурі, проблеми профілактики девіантної поведінки, філософії освіти, загальних та спеціальних методів дослідження, питання соціальних мереж як інструменту пропаганди, формування душпастирської опіки в сучасних умовах, творення Голодомору 1932-1933 рр. на Золотоніщині, питання фінансових ресурсів підприємства, арттерапевтичної підтримки ментального здоров'я людини, історії розвитку економічної науки в Харкові, проблеми переживання почуття заздрості жінками з різними соціально-демографічними показниками, розвитку судового законодавства європейських країн, оцінки працівників в органах публічного адміністрування та бізнес-структурах, розвитку міст як простору пам'яті тощо.

Видавництво висловлює щирю подяку колективу авторів за їх роботу та особистий внесок у розвиток вітчизняної науки.

Наукове видання

Колектив авторів

Новітні зміни сучасного суспільства

Колективна монографія

Видання українською та англійською мовами

ISBN 978-617-7886-40-1

DOI: 10.61718/mon

Опубліковано на основі ліцензії Creative Commons Attribution License.

Формат 60x90 1/8

Гарнітура «Times New Roman»

Авторські аркуші – 13,3.

Видавець СГ НТМ «Новий курс»

Пр. Перемоги, 77, оф. 179, Харків, 61174, Україна

Тел.: +380962250903, +380500301905

Telegram, Viber: +380970440309

Сайт: www.newroute.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 8013 від 22.11.2023
Зареєстровано у Global Register of Publishers. Ідентифікатор видавця 7886.